UNIVERZITET
U NOVOM PAZARU

UNIVERZITETSKA MISAO

Časopis za nauku, kulturu i umjetnost

Godina 2026, Broj 26

Novi Pazar, jul 2026. godine

UNIVERZITETSKA MISAO

Časopis za nauku, kulturu i umjetnost
Univerzitet u Novom Pazaru

Izdavanje časopisa Univerzitetska misao broj 26, za 2026. godinu, podržalo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Izdavač:	**Univerzitet u Novom Pazaru**
Za izdavača:	**Suad Bećirović**, rektor
Redakcija:	Mina Mavrić, glavni i odgovorni urednik Almedina Numanović, zamjenik glavnog i odgovornog urednika Kimeta Hamidović, sekretar redakcije
Uređivački odbor:	Kalina Sotiroska Ivanoska, Univerzitet Ćirilo i Metodije u Skoplju Ilijana Čutura, Univerzitet u Kragujevcu Lars Petter Soltvedt, Buskerud University of South-East Norway Sheruze Osmani Ballazhi, Univerzitet u Tetovu Fehim Husković, Univerzitet u Novom Pazaru Jasmina Ahmetagić, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić Semrija Smailović, Univerzitet u Novom Pazaru Alen Kalajdžija, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
Izdavački savjet:	Marija Krivokapić, Univerzitet Crne Gore Mustafa Fetić, Univerzitet u Novom Pazaru Marek Smoluk, University of Zielona Góra, Poland Armela Panajoti, University of Vlora “Ismail Qemali” Albania Tomaž Onažić, Univerzitet u Mariboru Miodrag Milenović, Univerzitet u Nišu Sanjin Kodrić, Univerzitet u Sarajevu Enes Osmančević, Univerzitet u Tuzli Jahja Fehratović, Univerzitet u Novom Pazaru
Lektor:	Ilma Lotinac, Univerzitet u Novom Pazaru Nedim Pašović, Univerzitet u Novom Pazaru
Periodičnost	Polugodišnje

Korice: **Denis Kučević,** Univerzitet u Novom Pazaru

Tiraž: 100 primjeraka

Štampa: **GrafiColor,** Kraljevo

ISSN: 1451-3870
e- ISSN: 2560-4821

Adresa redakcije: Univerzitet u Novom Pazaru
Ul. Dimitrija Tucovića 65
36300 Novi Pazar
Telefon: +381 20 316 634
E-mail: um@uninp.edu.rs

Sajt časopisa: http://um.uninp.edu.rs/

Bibliografska baza:
- Kategorizacija M51 prema rešenju Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja za 2025

Sadržaj / *Contents*

SPROVOĐENJE POSEBNIH DOKAZNIH RADNJI OD SLUŽBI BEZBEDNOSTI: KOMPARATIVNO ISTRAŽIVANJE 10

Samra Dečković 10

Vojislav Jović 10

Dragan A. Manojlović 10

IMPLEMENTATION OF SPECIAL INVESTIGATIVE MEASURES BY SECURITY SERVICES: A COMPARATIVE STUDY 10

RAZVOJ EMOCIONALNIH KOMPETENCIJA PREDŠKOLACA KROZ PRAKTIČNE AKTIVNOSTI U PRIPREMI ZA ŠKOLU 23

Amela Muratović 23

Lejla Muratović 23

Admir Muratović 23

DEVELOPMENT OF EMOTIONAL COMPETENCES OF PRESCHOOLERS THROUGH PRACTICAL ACTIVITIES IN PREPARATION FOR SCHOOL 24

OD NEURONA DO SVESTI: FIZIOLOŠKE OSNOVE PSIHIČKOG ŽIVOTA 34

Almedina Numanović 34

Irma Koca Dagli 34

FROM NEURONS TO CONSCIOUSNESS: THE PHYSIOLOGICAL FOUNDATIONS OF MENTAL LIFE 34

REGIONALIZACIJA CRNE GORE U KONTEKSTU TURISTIČKIH SPECIFIČNOSTI I OBRAZOVNIH RESURSA U TURIZMU 45

Demir Mujević 45

REGIONALIZATION OF MONTENEGRO IN THE CONTEXT OF TOURISM SPECIFICITIES AND EDUCATIONAL RESOURCES IN TOURISM 45

REFLEKSIVNO MIŠLJENJE I ULOGA UČITELJA U DJUIEVOJ KONCEPCIJI DEMOKRATSKE ŠKOLE 74

Laura Kalmár 74

REFLECTIVE THINKING AND THE ROLE OF THE TEACHER IN DEWEY'S CONCEPT OF THE DEMOCRATIC SCHOOL 74
TRANSFORMACIJA PEJZAŽA OD IMPRESIONIZMA KA APSTRAKCIJI U MODERNOJ UMETNOSTI 84

Emir Čoković 84
TRANSFORMATION OF LANDSCAPE FROM IMPRESSIONISM TO ABSTRACTION IN MODERN ART.....84
BEYOND THE FINE PRINT: COMPARATIVE PERSPECTIVES ON CONTRACT INTERPRETATION.....101

Vildan Drpljanin 101

Irma Mašović Muratović.....101
VIŠE OD SITNIH SLOVA: KOMPARATIVNI PRISTUPI TUMAČENJU UGOVORA 101
DECOLONIZING ENGLISH: LINGUISTIC RESISTANCE AND LITERARY VOICE IN CONTEMPORARY MUSLIM WOMEN'S WRITING 120

Fahreta Fijuljanin 120

Samina Dazdarević 120

Jelena Lekić 120
DEKOLONIZACIJA ENGLESKOG JEZIKA: LINGVISTIČKI OTPOR I KNJIŽEVNI IZRAZ SAVREMENIH MUSLIMANSKIH AUTORKI.....121
ZNAČAJ I PRIMENA VEŠTAČKE INTELIGENCIJE U OBRAZOVANJU 21. VEKA 134

Admir Metić.....134
SIGNIFICANCE AND APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN 21ST CENTURY EDUCATION 135
SPISAK RECENZENATA ČASOPISA UNIVERZITETSKA MISAO 152
LIST OF REVIEWERS OF THE JOURNAL UNIVERSITY THOUGHT 152
TEHNIČKO UPUTSTVO ZA FORMATIRANJE RADOVA 153

NAUČNI ČLANCI

SCIENTIFIC ARTICLES

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]
Vol. 26, str. 10-22, 2026. god.
Tematska oblast: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pravo
Datum prijema rada: 25.02.2025. *Datum prihvatanja rada:07.04.2025.*
UDK: 343.14/.15(497.11) doi: 10.5937/univmis2626010D
343.14/.15(4)

Originalni naučni rad

SPROVOĐENJE POSEBNIH DOKAZNIH RADNJI OD SLUŽBI BEZBEDNOSTI: KOMPARATIVNO ISTRAŽIVANJE

Samra Dečković
Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Srbija
s.kucevic@uninp.edu.rs, https://orcid.org/0000-0001-8450-5206

Vojislav Jović
Univerzitet MB, Poslovni i pravni fakultet
Beograd, Srbija
vjovicbg@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-4049-5103

Dragan A. Manojlović
Univerzitet MB, Poslovni i pravni fakultet
Beograd, Srbija
detore1914@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-6120-0220

Apstrakt:
U radu se istražuje da li u pogledu nadležnosti za sprovođenje posebnih dokaznih radnji postoje identična zakonska rešenja u Republici Srbiji i nekim evropskim državama. Naime, s obzirom da su odredbama krivičnoprocesnog zakonika Republike Srbije ovlašćenja za sprovođenje posebnih dokaznih radnji data službama bezbednosti, autori nastoje utvrditi da li je takvo zakonsko rešenje univerzalni pravni standard u krivičnoprocesnim zakonicima država iz istraživanog uzorka, ili su takva krivičnoprocesna rešenja propisana samo u krivičnoprocesnom zakoniku Republike Srbije. U radu su prezentovani nalazi koji ukazuju da su autori na osnovu rezultata iz istraživanja utvrdili da, normativni krivičnoprocesni pristup sa tri koloseka, koji je propisan u Zakoniku o krivičnom postupku Republike Srbije, da službe bezbednosti, i civilne i vojne, sprovode posebne dokazne radnje, nije propisan u normama za sprovođenje posebnih dokaznih radnji u krivičnoprocesnim zakonicima država obuhvaćenih istraživanjem.
Ključne reči: službe bezbednosti, posebne dokazne radnje.

IMPLEMENTATION OF SPECIAL INVESTIGATIVE MEASURES BY SECURITY SERVICES: A COMPARATIVE STUDY

Abstract:
This paper examines whether identical legal solutions regarding the authority to implement special investigative measures exist in the Republic of Serbia and selected European countries. Given that the Criminal Procedure Code of the Republic of Serbia authorizes security services to carry out special investigative measures, the authors seek to determine

Ovaj članak je članak otvorenog pristupa distribuiran pod uslovima licence Creative Commons Attribution (CC BY) (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

whether this legislative approach represents a universal legal standard in the criminal procedure codes of the countries included in the study or whether it is a solution unique to the Serbian legal system. The findings indicate that the three-track normative criminal procedural model established by the Criminal Procedure Code of the Republic of Serbia, under which both civilian and military security services are authorized to implement special investigative measures, is not reflected in the criminal procedure legislation governing such measures in the European countries examined in this comparative analysis.
Keywords: Security services, special investigative measures.

UVOD

U radu koji sledi, u granicama hipotetičkog okvira istraživanja, kada se radi o konkretnoj temi do koje dosežu saznaja istraživačke građe, biće korišćeni različiti izvori i metode istraživanja. Uvodni deo istraživanja posvećen je istorijskom, deskriptivnom i teorijskom sistematičnom i kritičkom procesu analize sadržaja različitih izvora o službama bezbednosti i njenim ovlašćenjima za sprovođenje posebnih dokaznih radnji. Dalja istraživanja usmerena su na krivičnoprocesne pristupe u propisivanju ovlašćenja za sprovođenje posebnih dokaznih radnji iz zakonskih propisa pojedinih zemalja Evrope, neophodnih za identifikovanje, određivanje i rešavanje problema istraživanja, čime je obezbeđen prirodan i logičan sled procesa u radu.

Često nije sasvim jasno da li je proces kroz koji trenutno prolazi bezbednosni i pravni sistem u Republici Srbiji (Petrović i Đokić, 2017) napredovanje, ili kretanje unazad, od savremenih demokratskih stremljenja (Mišović, 2015) u svetskoj krivičnoprocesnoj teoriji i stručnoj praksi (Downes, 2004). Šansu da sektor bezbednosti uredi prema sopstvenim mogućnostima i potrebama, Srbija je dobila nakon što je državnost obnovljena, u periodu kada nije bila opterećena složenim političkim i drugim odnosima. (Petrović, 2014). Samo na izgled nije jasna uloga koju Bezbednosno informativna agencija (Petrović, 2017) ima u krivičnim istragama (Manojlović & Jović, 2018) u odnosu na javno tužilaštvo, sudiju za prethodni postupak, kriminalističku policiju, odnosno, u odnosu na efikasnost prikupljanja dokaza i kontrolu kriminalnih pojava u kriminalnom miljeu (Manojlović, 2015).

Da bismo izveli nalaz iz istraživanja, nužno je da postavimo polazni hipotetički okvir, da u zakonicima o krivičnom postupku država koje su obuhvaćene u istraživanom uzorku nema propisanih odredbi kojima je utvrđeno krivičnoprocesno ovlašćenje službama bezbednosti da sprovode posebne dokazne radnje, kako je propisano u Zakoniku o krivičnom postupku Republike Srbije.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Stavovi iz literature

Kriminalni milje i kriminalna delatnost (Manojlović, 2015) u nacionalnim i međunarodnim granicama, jedinstvena je pojava, koja, kako se ukazuje u svetskoj pravnoj literaturi, zahteva jedan jedinstveni registracioni karton, pri čemu je ceo proces suprotstavljanja toj vrsti delatnosti u nadležnosti policijskih, odnosno

kriminalističkih službi. Deoba, ili propisivanje ovlašćenja sa tri koloseka službama bezbednosti: civilnim, vojnim i policiji u ovoj oblasti doprinosi stvaranju konfuzije koja negativno utiče na pravovremeno prepoznavanje kriminalne delatnosti i njeno potpuno i efikasno suzbijanje. Još je prisutnije opažanje koje teoretičari iznose, da se dokazna vrednost materijala koje službe bezbednosti dostavljaju, sa krivičnoprocesnog aspekta ocenjuje kao „mali kapacitet“ (The VA Security Service,1988). Iznosi se, da se ne govori slučajno o „materijalu“ a ne o dokazu, što je bitna razlika (The Security Service, 2015). Kapacitet tih saznanja je najčešće na nivou utiska kao dokaza. Ukazuje se u teoriji, da to nije slučajno jer te službe nemaju krivičnoprocesnu-kriminalističku orijentaciju, da od saznanja određenu pojavu iz kriminalnog miljea primenom kriminalističkih operacija koje su zasnovane na krivičnoprocesnim institutima prevedu u pravno relevantnu činjenicu (Whitak, Kealey & Parnaby, 2012). U cilju razumevanja ovakvih kontroverzi, u uvodnom delu rada prikazali smo dosadašnja znanja o ovim fenomenima u teoriji, u kojoj se naročito primećuje da su zakoni nedovoljno određeni da bi omogućili sudsko preispitivanje pravila ili odgovornosti za nedostatke i širenje tajnih Službi bezbednosti na aktivnosti kontrole kriminaliteta (Cohen-Almagor, 2009). Nadalje, Savet Evrope, kada ukazuje na operativne aktivnosti unutrašnjih službi bezbednosti (Ross, 2017), zauzeo je stanovište, da službe unutrašnje bezbednosti ne bi trebale biti ovlašćene za obavljanje poslova - sprovođenja zakona kao što su kriminalistička istraga, hapšenja ili pritvor, zbog visokog rizika zloupotrebe ovih ovlašćenja, i da bi se izbeglo dupliranje tradicionalnih policijskih aktivnosti. Takva ovlašćenja trebalo bi da budu propisana isključivo za druge agencije za sprovođenje zakona (Committee on Legal Affairs and Human Rights,1999).

Da bismo razumeli ovaj izolovani, nedemokratski pravni standard u Srbiji, da službe bezbednosti sprovode posebne dokazne radnje, istražili smo stanovišta u teoriji, sa ciljem da dođemo do odgovora: Da li službe bezbednosti imaju ovlašćenja da sprovode posebne dokazne radnje, kao što je propisano (Projekat „LEGASI“,2017) u Republici Srbiji (Lukić, 2011)? Teoretičari ukazuju, da su bezbednosne agencije i obaveštajne službe daleko od pouzdanih instrumenata u borbi protiv organizovanog kriminala i korupcije, da su institucionalno deo problema, ne samo zbog njihove kooperacije i prodora kroz zločinačke elemente, već i zbog njihovog sopstvenog odsustva pravne kulture i njihove upotrebe kriminala kao instrumenta državne politike (Waller & Yasmann, 1995). Jedan od meritornih nalaza koji se može izvesti na osnovu dosadašnjih istraživanja u vezi primene policijskih ovlašćenja od strane službi bezbednosti, jeste da policija i službe bezbednosti imaju različitu metodologiju rada koja je uslovljena njihovom primarnom nadležnošću i prirodom poslova kojima se bave, pri čemu, svaki primer mešanja (Ferenc Katrein, Projekat „LEGASI“, 2017) u tuđu nadležnost može da proizvede određene implikacije (Posner, et al., 2006). Druge studije ukazuju na to da, objedinjavanje kriminalističkih, policijskih, bezbednosnih, kontraobaveštajnih i obaveštajnih poslova nije opravdano iz već navedenih razloga (Đorđević, et al., 2014).

S obzirom da je početkom druge decenije trećeg milenijuma postojalo verovanje da policijski službenici nisu u dovoljnoj meri obučeni da sprovode složene istrage kriminaliteta, zakonskim odredbama je predviđeno da obaveštajne i kontraobaveštajne službe bezbednosti mogu preduzimati posebne dokazne radnje

(Petrović, 2016), pri čemu takva stanovišta nisu bila utemeljena na realnim osnovama. Iz dostupnih teorijskih iskaza do sada, ukazuje se, da kada se istražuje kriminalni milje i prikupljaju dokazi primenom procesnih ovlašćenja od strane kriminalističko-policijskih agencija, i bezbednosnih službi u kriminalnom miljeu, da je to suštinski različito (National Crime Agency, UK). Primećuje se, da bezbednosne, kontraobaveštajne i obaveštajne službe (Ross, 2017), bilo da su one civilne ili vojne, nemaju dovoljnu percepciju o tome šta je procesno-kriminalistička operacija i kako se u okviru nje istražuje kriminalna delatnost i pribavlja dokaz (The Security Service, 2015). U teoriji se takođe ukazuje, da to što u vršenju poslova iz svoje primarne nadležnosti i jedni i drugi mogu da dođu do saznanja koja se realizuju u funkciji drugog, ne znači istovremeno da mogu da sprovode operacije u toj drugoj funkciji (Petrović, 2020).

Osim toga, za borbu protiv kriminaliteta i terorizma akcioni planovi iz poglavlja 23 i 24 za pristupanje Evropskoj uniji predviđaju dodatno jačanje kapaciteta policije. (Council Europe Committee of Ministers Recommendation No. R (87) 1917/09/1987). To se i smatra razlogom davanja nadležnosti službama bezbednosti da preduzimaju posebne dokazne radnje, (Waller i Yasmann, 1995) i ako u praksi može doći do bezrazložnog trošenja sredstava, nejasnih granica u nadležnosti policije i službi bezbednosti, (Ross, 2017) i toga da se nanosi nepopravljiva šteta kvalitetu dokaza (Petrović, 2016).

Takođe, za naše istraživanje o ovlašćenjima za sprovođenje posebnih dokaznih radnji, je značajno stanovište Saveta Evrope prema kojem, službe za unutrašnju bezbednost (Brodeur, et al., 2002) ne bi trebalo da budu organizovane u vojnoj strukturi (Committee on Legal Affairs and Human Rights - Control of internal security services in Council of Europe member states, doc. 8301,1999), što je slučaj sa Vojnobezbednosnom agencijom u Srbiji.

U demokratskom društvu, sprovođenje posebnih dokaznih radnji u oblasti istraživanja kriminalnih delatnosti, pod rukovodstvom nadležnog tužilaštva, na osnovu rezultata iz istraživanja (Đorđević, et al., 2012), treba da budu u isključivoj nadležnosti kriminalističko-policijskih agencija (Baker, 1994/95). U slučajevima kada pripadnici kriminalnog miljea imaju zakonom propisanu mogućnost da biraju opciju kontakata i pružanja obaveštenja većem broju partnera, nastaje stanje koje se u teoriji označava sa terminom „čekanje informacija“ (United Nations Office on Drugs and Crime, 2010). Navodi se, da u ovakvim stanjima dolazi do još jednog problema po ljudska prava, jer se podaci zadržavaju u posedu službi bezbednosti (Evropski sud pravde, odluka kojom se poništava važenje Direktive 2006/24/EC 2014). Ovakav pristup sa tri koloseka u kriminalnom miljeu, nanosi štetu kredibilitetu i kapacitetu saznajne moći policije. Najvažniji zadatak kriminalističko-policijskih operacija zasnovanih na pozitivnim pravnim aktima je upravo da razumeju, shvate, prepoznaju i objasne pojavu u kriminalnom miljeu (Manojlović, 2005). Svako učešće drugih organa, kao što su službe bezbednosti koje prema stanovištima autora samo “grickaju kolač“ – kriminalnu pojavu, u istraživanju krivičnih dela, iz aspekta sprovođenja posebnih dokaznih radnji, ima delatnost ometanja sveobuhvatnog zahvata kriminalne pojave u kriminalnom miljeu (Howe,1997).

Nalazi iz teorijske istraživačke građe nedvosmisleno ukazuju da se iskazi autora u naučnoj literaturi nalaze na stanovištu da, službe bezbednosti nemaju mesto u zakoniku o krivičnom postupku u sprovođenju posebnih dokaznih radnji, a da u okviru svojih primarnih poslova, sva saznanja od interesa za istraživanje i dokazivanje kriminalnih delatnosti, dostavljaju kriminalističko-policijskim agencijama, koje su ovlašćene da zajedno sa tužiocem sprovode posebne dokazne radnje.

KRIVIČNOPROCESNI PRISTUPI NEKIH DRŽAVA EVROPE-NALAZI

Najpre će biti izvedeni nalazi iz krivičnoprocesnih zakonika pojedinih zemalja Evrope, a zatim izvršena njihova analiza, u cilju sagledavanja nalaza koji će omogućiti izvesnu komparaciju rešenja (Miljević, 2007) kojima je utvrđeno krivičnoprocesno ovlašćenje službama bezbednosti da sprovode posebne dokazne radnje, u odnosu na propisano u Zakoniku o krivičnom postupku Republike Srbije.

Krivičnoprocesni pristup o ovlašćenjima za sprovođenje posebnih dokaznih radnji Francuske Republike

Iz nalaza u istraživanju u francuskom modelu sprovođenja krivičnoprocesnog postupka, policijsko-kriminalističko istraživanje kriminaliteta, odnosno otkrivanje izvršenih krivičnih dela i njihovih učinilaca ili sprečavanja krivičnih dela koja se pripremaju, prema važećim pravnim normama, u nadležnosti je pravosudne policije (Đorđević, et al., 2012) koju čine: pravosudni policajci; agenti pravosudne policije i pomoćnici agenata pravosudne policije; državni službenici i agenti kojima zakon dodeljuje određene pravosudne policijske funkcije, što je propisano u „Poglavlju I, u delovima 1, 2, 3 i 4 i članu 12 do 15-3, i članu 12 do 29-1. Zakonika o krivičnom postupku“ (Criminal Procedure Code of the French Republic, 2020; (Code de procédure pénale - Dernière modification le 02 janvier 2020 - Document généré le 29 janvier 2020): Article 12-15-3; Article 12-29-1 En savoir plus sur cet article... Les officiers de police judiciaire exercent les pouvoirs définis à l'article 14; ils reçoivent les plaintes et dénonciations ; ils procèdent à des enquêtes préliminaires dans les conditions prévues par les articles 75 à 78. En cas de crimes et délits flagrants, ils exercent les pouvoirs qui leur sont conférés par les articles 53 à 67). Svoja ovlašćenja u istraživanju kriminalnih delatnosti, ova jedinica sprovodi na osnovu naloga državnog tužioca (Đorđević, et. al., 2014). Jedino su instrukcije državnog tužioca one koje ova jedinica i njeni službenici moraju da poštuju i da po njima postupaju, u postupku istraživanja krivičnih dela i njihovih učinilaca (Article 16 En savoir plus sur cet article... Modifié par LOI n°2019-222 du 23 mars 2019 - art. 47 (V)... Modifié par LOI n°2009-526 du 12 mai 2009 - art. 128. Dans le mois qui suit la notification de la décision de refus, de suspension ou de retrait d'habilitation, l'officier de police judiciaire peut demander au procureur général de rapporter cette décision. Le procureur général doit statuer dans un délai d'un mois...). Nadležnost i delatnost pravosudne policije u Francuskoj je detaljno propisana u normama procesnog zakonika (fra. Code de procédure pénale)(Code de procédure

pénale, Version consolidée au 18 novembre 2019 Livre Ier : De la conduite de la politique pénale, de l'exercice de l'action publique et de l'instruction, Titre Ie: Des autorités chargées de la conduite de la politique pénale, de l'action publique et de l'instruction (Articles 11 à 11-2). Chapitre Ier: De la police judiciaire, Section 1: Dispositions générales (Articles 12 à 15-4); Section 2: Des officiers de police judiciaire (Articles 16 à 19-1); Section 3: Des agents de police judiciaire (Articles 20 à 21-2). Rezultat iz istraživanja krivičnoprocesnog zakonika Francuske Republike, daje osnova da se izvede nalaz da se posebne dokazne radnje sprovode u saradnji tužioca i policije.

Krivičnoprocesni pristup o ovlašćenjima za sprovođenje posebnih dokaznih radnji Republike Italije

Tokom 1978. godine na početku intenzivnih terorističkih aktivnosti u Italiji, Vlada je dovršila preliminarni nacrt krivičnoprocesnog zakona, da bi novi Zakonik o krivičnom postupku, stupio na snagu 1989. godine, a prema kojem, prijava žrtve o zločinu obavezuje policiju da o tome odmah obaveste javnog tužioca i da mu dostave sve prikupljene informacije (Pizzi & Marafioti, 1992). Nakon saznanja o zločinu, nadležni tužilac je u obavezi da evidentira zločin u registar krivičnih dela. Ovaj postupak je više od običnog vođenja evidencije zločina, jer pokreće određene vremenske rokove u kojima istraga mora da bude okončana. U najnovijim izmenama od 2011. godine italijanski zakonik (Pizzi, 2004) stavlja državnog tužioca a ne policiju, na pijedestal vođenja i kontrole predistražnih radnji, dok mu je policija sve vreme na raspolaganju. To znači da je tužilac taj koji ima diskreciono pravo da odlučuje o tome da li ima elemenata za optuženje osumnjičenog ili ne, kao i da sudija u retkim situacijama odlučuje u toku sprovođenja istrage.

U italijanskoj krivičnopravnoj teoriji (Pizzi & Marafioti, 1992) ukazuje se, da je Zakonikom o krivičnom postupku eksplicitno propisano u njegovom trećem delu u „članovima 55. do 59. i 326, 347, 391, da je sprovođenje posebnih dokaznih radnji u nadležnosti pravosudne policije. (Đorđević, et al., 2012). Svaki tužilac ima svoj tim inspektora koji su preuzeti iz karabinjera, državne i finansijske policije. Pravosudna policija je ovlašćena da samoinicijativno preduzima sve potrebne mere i radnje koje su zakonikom propisane, kako bi istražila sve aspekte kriminalnog događaja, i sprečila da se njegove posledice prenesu šire od mesta događaja i dovedu do daljih posledica (Miller, 1990). U okviru svoje nadležnosti, pravosudna policija je ovlašćena da traga za počiniocem, i sprovodi radnje potrebne da bi se obezbedio izvor dokaza i sam dokaz (Pizzi i Marafioti, 1992) kao i da prikupi sve drugo što bi moglo da bude od koristi za primenu krivičnog zakona (Đorđević, et al., 2012).

Pravosudna policija je neposredno podređena nadležnom tužiocu po teritorijalnom principu, koji nad njom ima ne samo nalogodavnu vlast već i disciplinsku nadležnost. Sa druge strane, rešenja koja su propisana u zakoniku daju izvesnu meru samostalnosti pravosudnoj policiji (Pizzi & Marafioti, 2012). Naime, kada se istražuje počinjeni kriminalni delikt, pravosudna policija u polju kriminalističkih istraživanja koja su usmerena na pronalaženje počinioca (Mere predostrožnosti, usvojene tokom preliminarnih istraga ili nakon toga, imaju za cilj da spreče da okrivljeni beži, počini drugo krivično delo ili ne uništi istinske dokaze ili stvori

lažne dokaze (Selvaggi, 1988). Oni se ne mogu usvojiti ako nema dokaza da je osumnjičeni počinio krivično delo (fumus commissi delicti)... (Pizzi, 2004) i predmeta za dokazivanje učešća lica u izvršenju kriminalnog delikta, može da preduzme radnje prema sopstvenoj odluci, pri čemu sva saznanja moraju neodložno i u najkraćem roku da se dostave tužiocu (Đorđević, et al., 2012).

Krivičnoprocesni pristup o ovlašćenjima za sprovođenje posebnih dokaznih radnji Republike Severne Makedonije

Primena ovlašćenja na istraživanju kriminaliteta u Republici Severnoj Makedoniji, Zakonikom o krivičnom postupku (Code of Criminal Procedure "Official Gazette" of the Republic of North Macedonia. 150/2010) propisana je u okviru rešenja kojima je uvedena tužilačka istraga. U ovom konceptu, tužilac predvodi i rukovodi istragom, uz učešće policije koja je pod njegovom jurisdikcijom (Lazetic – Buzarovska i Kalajdziev, 2012). „U glavi devet, Zakonika o krivičnom postupku, utvrđene su posebne istražne radnje. Odredbama člana 252 propisane su vrste i namena posebnih istražnih radnji, a članom 258 je propisano da iste radnje sprovodi javni tužilac i sudska policija pod vođstvom tužioca“ (Code of Criminal Procedure "Official Gazette" of the Republic of North Macedonia. 150/2010).
Javni tužilac može u okviru svoje nadležnosti da pokrene bilo koju akciju koja je neophodna radi otkrivanja krivičnog dela i gonjenja počinilaca, za koje su policija, finansijska policija i carinska uprava ovlašćeni zakonom. U slučaju sukoba nadležnosti između policije i tužilaštva, javno tužilaštvo preduzima akcije poverene policiji ili drugom državnom organu (Petrović, 2020).
Cilj ovakve hijerarhije je da se policija distancira od političkog uticaja zvaničnika u Ministarstvu unutrašnjih poslova i da bude podređena javnom tužilaštvu, pod čijom jurisdikcijom inače se vodi istraga. Kancelarija javnog tužilaštva ima u svom timu i inspektore za krivične istražne radnje. Za razliku od Italije gde svaki tužilac ima svoj tim inspektora koji su preuzeti iz karabinjera, državne i finansijske policije, u Makedoniji su uspostavljeni istražni centri javnog tužilaštva na celoj teritoriji Makedonije, i to tako da obuhvataju jednim delom pripadnike policije (Code of Criminal Procedure "Official Gazette" of the Republic of North Macedonia. 150/2010).

Krivičnoprocesni pristup o ovlašćenjima za sprovođenje posebnih dokaznih radnji Republike Hrvatske

U Republici Hrvatskoj Zakonom o kaznenom postupku istraga je poverena tužilaštvu, odnosno tužilac ima ovlašćenje da pokreće i vodi kazneni postupak (Zakon o kaznenom postupku RH, pročišćeni tekst zakona („Narodne novine“br. 70/17 i 126/19). Državni tužilac odlučuje o krivičnom gonjenju i prikupljanju dokaza (Bošković i Pavlović, 2016) za sva krivična dela za koja se gonjenje sprovodi po službenoj dužnosti. Prema nekim autorima, cilj ovakvog postupka bi bio da se primenom pojedinih radnji dostigne stepen osnovane sumnje da je okrivljeni učinio određeno krivično delo, što bi se temeljilo na dokazima (Gluščić, 2013). Tužilac sam ili preko drugih tela prikuplja podatke, započinje i vodi istragu,

rukovodi radom policijskih i drugih istražnih tela, podnosi predloge za sprovođenje hitnih sudskih radnji te podnosi zahteve za izdavanje sudskih naloga. Kada se govori o saradnji tužilaštva i policije u Hrvatskoj, bitno je istaći postojanje posebnih istražitelja. To su osobe koje su prema posebnom propisu, donesenom na osnovu zakona, ovlašćene da sprovode dokazne i druge radnje (Pavliček, 2009).
Uključivanje istražitelja u proces istrage moguć je samo na osnovu naloga državnog tužioca, što znači da je istražitelju vrlo ograničeno samoinicijativno preduzimanje dokaznih radnji. To podrazumeva da tužilac bude pravovremeno obavešten o izvršenom krivičnom delu kako bi mogao samostalno preduzeti dokazne radnje ili ih naložiti istražitelju. Istražitelj može tužiocu uvek ako proceni da je to potrebno, da predloži preduzimanje neke druge dokazne radnje. Poslove istražitelja obavljaju pripadnici policije i drugih organa, a većina istražitelja je iz redova kriminalističke policije, ali i iz saobraćajne, granične, finansijske. Osim istražitelja iz redova policije, pomenuti zakon propisuje da se kao istražitelji mogu pojaviti i službenici drugih državnih organa, npr. ministarstava.

Krivičnoprocesni pristup o ovlašćenjima za sprovođenje posebnih dokaznih radnji Republike Srbije

Iz rezultata istraživanja krivičnoprocesnog zakonika Republike Srbije, nalazi se da su službe bezbednosti nadležne da preduzimaju posebne dokazne radnje u slučaju kada postoji potreba za prikupljanjem dokaza koji se na drugi način ne mogu obezbediti, a neophodni su za krivično gonjenje lica u odnosu na koje postoje osnovi sumnje da priprema ili je izvršilo krivično delo predviđeno u članu 162 Zakonika o krivičnom postupku. („Službeni glasnik RS“, br. 35/2019 i 27/21). Odredbama članova 168, 173, 176 i 180 pomenutog zakonskog akta propisano je da je naredba za sprovođenje posebnih dokaznih radnji, i to: tajnog nadzora komunikacija, tajnog praćenja i snimanja, simulovanih poslova, računarskog pretraživanja podataka, u nadležnosti policije, Bezbednosno-informativne agencije ili Vojnobezbednosne agencije. Osim toga, u slučaju da su ispunjeni navedeni uslovi, u članu 183 propisana je mogućnost donošenja odluke o angažovanju prikrivenog islednika na obrazloženi predlog javnog tužioca. Odluku u formi obrazložene naredbe donosi sudija za prethodni postupak, a ministar unutrašnjih poslova, direktor Bezbednosno-informativne agencije ili direktor Vojnobezbednosne agencije, odnosno lice kom oni daju ovlašćenje, određuju prikrivenog islednika pod pseudonimom ili šifrom. (član 185)

ANALIZA I DISKUSIJA

Kada se danas susrećemo sa ovlašćenjima službi bezbednosti na osnovu nalaza iz istraživanja, da sprovode posebne dokazne radnje iz krivičnoprocesnog zakonika, imamo sledeću sliku: u tipu vlasti koji su predstavljale socijalističke zemlje, u tom jednopartijskom sistemu, samostalno su postojale na izgled sve demokratske policijske i bezbednosne službe, civilne i vojne. To je stoga što se ne može biti na balu, ako se ne nosi frak (Mićunović, 2020). Takav sistem oblači ruho da bi simulirao demoktariju. Zato je cilj ovog istraživanja bio da vidi šta je ispod tog fraka

- krivičnoprocesnog pristupa, da li je to univerzalni pravni standard, ili ne? Pristupom tri koloseka u sprovođenju posebnih dokaznih radnji koji je izveden kao nalaz u istraživanju, institucije: policija, civilna služba bezbednosti i vojna služba bezbednosti su pre svega poremećene u svojoj ravnoteži. Kada se poremeti ravnoteža, pitamo se šta se tada događa? Tada je neophodno da se zaštite građani od zloupotrebe vlasti, od koncentracije, a sve u cilju obezbeđenja demokratije. Kada se sva ovlašćenja daju službama bezbednosti, policija počinje da gubi svoju primarnu ulogu.

Taj gubitak ravnoteže policiju de facto uklanja iz sistema kontrole kriminalnog miljea i otkrivanja kriminalnih delatnosti kao osnovnog nosioca tih poslova. U takvom stanju deluje nešto što se u literaturi naziva inercija sa mnogo pitanja: Koji je razlog davanja službama bezbednosti toliko nadležnosti? Šta on uopšte znači? Nema drugog naučno prihvatljivog iskaza sem da, de facto ne treba službama bezbednosti već nosiocima vlasti, radi uspostavljanja kontrole. Takav pristup nije postojao u Srbiji do 2011. godine, od kada je krivičnoprocesnim zakonikom uveden.

Savremena demokratska dostignuća - poredak zahteva da se odnosi između policije i službi bezbednosti urede na drugačiji način. Koje su posledice ovakvog pristupa na tri koloseka u krivičnoprocesnom zakoniku Srbije, u sprovođenju posebnih dokaznih radnji? Treba prepoznati samo neke od štetnih posledica: nepostojanje jedinstvene metodologije imenovanja pojava iz kriminalnog miljea; vođenje tri kartona bolesti jednog istog kriminalnog miljea-evidencija na tri raličita mesta: o kriminalitetu, učesnicima u kriminalnim poduhvatima, kriminalističkim saznanjima iz kriminalnog miljea; prostor dejstva policije se sužava; stvara se suparništvo u istraživanju kriminalnih aktivnosti.

Ono što se iz istraživanja izvodi, je, da u Srbiji treba da se vrati policiji mesto koje joj sleduje u svim domenima, i koje je imala pre izmena 2011. godine, kada su službe bezbednosti krivičnprocesnim zakonikom ovlašćene da sprovode posebne dokazne radnje. Službe bezbednosti sprovode posebne dokazne radnje, a ko snosi odgovornost za kriminalitet u državi, građanima i zajednici, to je ključno pitanje protiv ovakvog krivičnoprocesnog rešenja sa tri koloseka? Dakle, ovo nije samo pravno pitanje, već pitanje i pre svega demokratskih institucija u Srbiji, i njenog institucionalnog sistema. Ovo možemo nazvati starom i novom temom, kao nova raskršća postsocijalističke demokratije, u kojoj takve oblike nismo imali, bar ne u ovom obimu.

Na pitanje da li se posebne dokazne radnje mogu sprovoditi na tri koloseka, odgovor je da ne mogu. To je pitanje pred kojim pravna, građanska, demokratska javnost ne sme ostati bez reakcije, zbog svega što je prethodno rečeno.

ZAKLJUČAK

U svim zemljama koje su obuhvaćene uzorkom u istraživanju uočena je tendencija unisonosti u propisivanju posebnih dokaznih radnji u krivičnoprocesnim zakonicima. Tako se u Srbiji iz rezultata istraživanja krivičnoprocesnog zakonika izvodi nalaz, da je sprovođenje posebnih dokaznih radnji uz policiju, povereno i službama bezbednosti, kako civilnim tako i vojnim. Međutim, rešenjima u zakonicima o krivičnom postupku kojima su pribegle zemlje Evrope obuhvaćene

uzorkom u istraživanju može se zaključiti da konkretna rešenja za efikasniji krivični postupak nisu tražena u davanju policijskih ovlašćenja službama civilne i vojne bezbednosti, jer može doći do ugrožavanja principa podele poslova kao jednog od glavnih postulata demokratije, usled velike koncentracije moći u jednoj organizaciji.
U kontekstu prethodno iznetih rezulata u istraživanju izvodi se nalaz koji ukazuje da propisivanje policijskih ovlašćenja službama bezbednosti za sprovođenje posebnih dokaznih radnji, kako je to propisano u Zakoniku o krivičnom postupku Republike Srbije, nije u skladu sa krivičnoprocesnim standardima koje sprovode zemlje Evrope iz istraživanog uzorka. Nalazi ukazuju da propisivanje ovlašćenja da službe bezbednosti sprovode posebne dokazne radnje, nije samo pravno pitanje, već pitanje i institucija u Srbiji. Ono što se iz istraživanja izvodi je, da u Srbiji treba da se vrati policiji nadležnost koju je imala pre izmena 2011. godine, kada su službe bezbednosti krivičnprocesnim zakonikom ovlašćene da sprovode posebne dokazne radnje.
Na osnovu nalaza dokazan je polazni hipotetički okvir istraživanja, da u zakonicima o krivičnom postupku država koje su obuhvaćene u istraživanom uzorku, nema propisanih odredbi kojima je utvrđeno krivičnoprocesno ovlašćenje službama bezbednosti da sprovode posebne dokazne radnje, kako je to predviđeno u Zakoniku o krivičnom postupku Republike Srbije. Verujemo da postoji potreban kapacitet naučne misli i javnosti, da se adekvatno reaguje u pogledu utvrđenog pristupa sa tri koloseka u krivičnoprocesnom zakoniku Srbije, na sprovođenju posebnih dokaznih radnji, koji se ne prepoznaje u pristupima krivičnoprocesnih zakonika drugih država obuhvaćenih istraživanjem.

LITERATURA

1. Baker, S. A. (1994/95) Should Spies be Cops? Foreign Policy, no. 97, Winter.
2. Brodeur, J. P., Gill, P., Tollborg, D. (2002), Democracy, Law and Security: Internal Security Services in Contemporary Europe 1st Edition, ISBN-13: 978-0754630029.
3. Bošković, A., Pavlović, Z. (2016) Problemski osvrt na organizaciju prethodnog krivičnog postupka u Republici Srbiji i Republici Hrvatskoj. Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu, 23(1), p. 189-207.
4. Cohen-Almagor, R. (2009) Liberal Democracy and the Limits of Tolerance, University of Michigan Press.
5. Committee on Legal Affairs and Human Rights (1999) Control of internal security services in Council of Europe member states, Doc. 8301.
6. Cristiani, A. (1991) Manuale del nuovo processo penale, edito da Giappichelli.
7. Council Europe Committee of Ministers Recommendation No. R (87) 1917/09/1987. Of the committee of ministers to member states on the organisation of crime prevention.
8. Criminal Procedure Code of the French Republic (amended September 2019).
9. Criminal Procedure Code of the Republic of Italy (Part I) (2011).Criminal Procedure Code of the Republic of Italy (Part II).
10. Criminal Procedure Law-Official gazette Republic North Macedonia. No. 150/ 2010.
11. Directive 2002/58/EC, L 105/54 EN Official Journal of the European Union, 2006.

12. Dičić - Kostić, N. (2012) Položaj policije prema novom Zakoniku o krivičnom postupku, Beograd, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju-OEBS, Beograd.
13. Đorđević, S., Dičić - Kostić, N., Litvanski, J. (2014) Zbirka predloga praktične politike za reformu policije u Srbiji. Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju-OEBS, Beograd, broj 9.
14. Đorđević, S., Dičić - Kostić, N., Litvanski, J. (2012) Zbirka predloga praktične politike za reformu policije u Srbiji. Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju-OEBS, Beograd, broj 6.
15. Downes, M. (2004) Reforma policije u Srbiji ka stvaranju savremene i moderne policijske službe, Odeljenje za sprovođenje zakona Misija OEBS u Srbiji i Crnoj Gori. Beograd.
16. Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda "Službeni list Srbije i Gore - Međunarodni ugovori" br. 9/03.
17. Gluščić, S. (2013) Izvidi kaznenih djela prema noveli Zakona o kaznenom postupku, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, 20(2).
18. Howe, S. (1997) Weaknesses of intelligence work , Policing Tuday, New York, vol 3 no 4.
19. Lazetic– Buzarovska, G. Kalajdziev, G. (2012) Reform of the criminal procedure in the Republic of Macedonia, 2009, Iustinianus Primus Law Review, Skopje.
20. Lukić, T. (2011) Informacije (obaveštenja) službi bezbednosti kao dokaz u krivičnom postupku, Zbornik Radova, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad.
21. Manojlović, D. (2015) Kriminalni milje i kriminalna pojava- kriminološki i kriminalistički aspekti, Vol. 12, No. 5. Megatrend revija, Beograd, ISSN 1820-3159. (UDK 343.9.01).
22. Manojlović, D. (2005) Kriminalističko-obaveštajni rad "Prepoznavanje pojava iz okruženja - prikupljanje obaveštajnih podataka", Bezbednost, Beograd. ISSN 0409-2953. god. 47, br. 1.
23. Manojlović, D., Jović, V. (2018) Izdavanje naredbe za pretres stana na osnovu obaveštenja pribavljenog iz policijskog izvora (komparativno istraživanje iz adverzijalnog i kontinentalnog pravnog sistema). Strani pravni život, 62(4).
24. Miljević, I. M. (2007) Metodologija nučnog rada, Univerzitet u istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet, Pale.
25. Miller, J. J. (1990) Note, Plea Bargaining and Its Italian Analogues Under the New Italian Criminal Procedure Code and in the United States: Toward a New Understanding of Comparative Criminal Procedure, 22 N.Y.U. J. INT'L L. & POL. 215.
26. Ministry of Justice and Law Commission. Review of the Search and Surveillance Act 2012; Search and surveillance act 2012. Wellington, 2017. ISBN: 978-1-877569-80-7; ISSN: 0113-2334.
27. Mišović, A. (2015) Izbori za evropski parlament, kao pokazatelj promena u evropskoj uniji Srbija, region i evropska unija, Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije „Srbija u savremenom evropskom i regionalnom okruženju", Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.
28. Mićunović, D. Za obnovu demokratije potrebni su vreme i ljudi". https://europeanwesternbalkans.rs/ewb-intervju-micunovic-za-obnovu-demokratije-potrebni-su-vreme-ljudi/ /

29. Pavličeк, J. (2009) Uloga istražitelja u kaznenom postupku, Pravni fakultet, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, vol. 16, broj 2/2009.
30. Petrović, P., Đokić, K. (2017) Crne tačke reforme službi bezbednosti u Srbiji, BCBP, Beograd.
31. Petrović, P. (2017) Partijski interesi važniji od nacionalne bezbednosti, Unagraf, Beograd.
32. Petrović, P. (2014) Bezbednosno-informativna agencija: Procena integriteta u sektoru bezbednosti Srbije. Beograd. BCBP.
33. Petrović, P. (2016) Politizacija je velika prepreka za izgradnju integriteta u srpskim službama. Intervju sa Mateusom van den Berselarom. Beograd.
34. Petrović, P. (2020) Ključne tačke reforme službi bezbednosti, „Iskustvo Srbije, Severne Makedonije i Crne Gore“, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, DTP Studio, Beograd. str. 1.
35. Pizzi, T. W., Marafioti, L. (1992) Yale J. Int'l L., The new Italian code of criminal procedure: The difficulties of building an adversarial trial system on a civil law foundation, p. 7-37.
36. Pizzi, T. W. (2004) The Battle to Establish an Adversarial Trial System in Italy, University of Colorado School of Law, Mariangela Montagna, University of Perugia, Michigan Journal of International Law, Vol. 25 Issue 2, p.1-39.
37. Posner, R. A. et. al. (2006) Uncertain Shield: The U. S. Intelligence System in the Throes of Reform. Rowman, Littlefield. Maryland.
38. Projekat „LEGASI“, (2017) Ključne tačke reforme službi bezbednosti: „Ka zakonodavnoj reformi bezbednosno-obaveštajnog sistema”, u okviru „MATRA“ programa“, BCBP , Beograd.
39. Ross, J. (2017) Controlling State Crimes by National Security Agencies, Routledge, New York, p. 15.
40. Sanders, B. W. (1994) Gangbangs and drive-bys: Grounded culture and juvenile gang violence, Gruyter de Aldine, W. B.
41. Selvaggi, E. A. (1988) An Accusatorial System in a Civil Law Country: The 1988 Italian Code of Criminal Procedure, 62 Temp. L. Rev. 1211.
42. The VA Security Service (1988) Hearing Before the Subcommittee on Oversight and Investigations of the Committee on Veterans' Affairs, House of Representatives, One Hundredth Congress, Second Session, Library of Congress, Serial No. 100-48.
43. The Security Service (2015) Committee on Veterans' Affairs. Subcommittee on Oversight and Investigations, Stenford University, Jonsson library, on hundred thirteenth congress, Y 4.V643/3:113-49, Serial No. 113-49.
44. United Nations Office on Drugs and Crime“ Handbook on the crime Prevention Guidelines, Making them work, Criminal Justice Handbook series, New York, 2010.
45. Vitkauskas, D. (1999) The role of a security intelligence service in a democracy.
46. Whitaker, R., Kealey, S. G., Parnaby, A. (2012) Secret Service: Political Policing in Canada: from the Fenians to Fortress America, University of Toronto Press.
47. William T. P., Marafioti, L. (2012) The New Italian Code of Criminal Procedure: The Difficulties of Building an Adversarial Trial System on a Civil Law Foundation,Yale J. Int'l L.Volume 17, Number 1.
48. Waller, J. M., Yasmann, J. V. (1995) Russia's Great Criminal Revolution: The Role of the Security Services, Volume: 11 issue: 4.

49. Zakon o kaznenom postupku RH, pročišćeni tekst zakona (Narodne novine 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19, 126/19). 01.01.2020.
50. Zakonik o krivičnom postupku („Službeni glasnik RS“, br. 72/11 od 26. septembra 2011, 101/2011 od 29. decembra 2011, 121/2012 od 24. decembra 2012; 32/2013 od 08.04.2013; 45/2013 od 22. maja 2013; 55/2014 od 23.05.2014; i 35/2019 od 21.05.2019).

SUMMARY

The results of the research confirm: first, that Serbia is the European country in the researched sample that established the powers of the security services to conduct special evidentiary actions in the Criminal Procedure Code; secondly, that not a single European country in the researched sample has determined in the Criminal Procedure Code the implementation of special evidentiary actions by the security services; thirdly, if the legality of what is prescribed in the Criminal Procedure Code of Serbia is easy to control, we are of the opinion that its reality is much different; fourth, the approach that should be inherited by Serbia would have to be based on the value inherited by other countries from the researched sample; fifth, another statement is unavoidable when observing the derived finding on the introduction of a three-track approach in the implementation of special evidentiary actions, namely, that it is unacceptable for a social community and a state that wants to be based on stable institutions and law. This kind of legal solution is not known in modern criminal procedure codes. Furthermore, it is not justified for several reasons: first, the approach of prescribing police powers to the security services is not inherent to the character and nature of their basic activity; secondly, this type of three-track approach negatively affects the outcome of police operations in which civilian and military security services are involved in parallel. Experiences with the work of the security services through the application of police powers were harmful to legal security and democratic rule, and not infrequently the product of their activity was an increase in criminal activities and participation in them, in the case of the most serious crimes. Serbia departs with its three-pronged approach in determining the authority to conduct special evidentiary actions in the Criminal Procedure Code, not only from the approach of countries such as the Republic of France, the Republic of Italy, but also from the approach of countries that emerged from the former SFRY. The final finding indicates that the Republic of Serbia is alone in its three-track approach and is the only one to foresee that the security services conduct special evidentiary actions.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]
Vol. 26, str. 23-33, 2026. god.
Tematska oblast: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija
Datum prijema rada: 15.01.2026. *Datum prihvatanja rada: 19.03.2026.*
UDK: 159.942-053.4 doi: 10.5937/univmis2626023M

Pregledni rad

RAZVOJ EMOCIONALNIH KOMPETENCIJA PREDŠKOLACA KROZ PRAKTIČNE AKTIVNOSTI U PRIPREMI ZA ŠKOLU

Amela Muratović
Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Srbija
amela.muratovic@uninp.edu.rs, https://orcid.org/0000-0002-3044-5575

Lejla Muratović
Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet
Tuzla, Bosna i Hercegovina
lejla.muratovic@untz.ba, https://orcid.org/0000-0002-1939-093X

Admir Muratović
Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Srbija
admir.muratovic@uninp.edu.rs, https://orcid.org/0009-0009-5245-8412

Apstrakt

Emocionalne kompetencije predškolaca razvijaju se kroz sistematski osmišljene praktične aktivnosti koje omogućavaju deci da prepoznaju, razumeju i izraze svoja osećanja, kao i da vežbaju samoregulaciju emocija. Rad predstavlja pregled relevantne literature iz oblasti predškolske pedagogije i razvojne psihologije, sa posebnim fokusom na pedagoške strategije i praktične aktivnosti koje omogućavaju razvoj emocionalnih kompetencija kod predškolaca. Cilj ovog rada jeste da se ispita uticaj praktičnih aktivnosti na razvoj emocionalnih kompetencija dece predškolskog uzrasta, sa posebnim osvrtom na ulogu vaspitača u planiranju i realizaciji aktivnosti koje podstiču navedene kompetencije i pripremu za školu. Analiza literature naglašava pedagoški značaj sistematskog planiranja ovih aktivnosti i ukazuje na potrebu kontinuiranog unapređenja pedagoških pristupa koji podržavaju razvoj emocionalnih kompetencija i školsku spremnost dece predškolskog uzrasta.
Ključne reči: Emocionalne kompetencije, praktične aktivnosti, priprema za školu, deca predškolskog uzrasta.

Ovaj članak je članak otvorenog pristupa distribuiran pod uslovima licence Creative Commons Attribution (CC BY) (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

DEVELOPMENT OF EMOTIONAL COMPETENCES OF PRESCHOOLERS THROUGH PRACTICAL ACTIVITIES IN PREPARATION FOR SCHOOL

Abstract

Emotional competencies of preschoolers are developed through systematically designed practical activities that enable children to recognize, understand and express their feelings, as well as to practice self-regulation of emotions. The work presents a review of relevant literature in the field of preschool pedagogy and developmental psychology, with a special focus on pedagogical strategies and practical activities that enable the development of emotional competencies in preschoolers. The goal of this work is to examine the impact of practical activities on the development of emotional competencies of preschool children, with special reference to the role of educators in planning and implementing activities that encourage the aforementioned competencies for school preparation. The literature analysis emphasizes the pedagogical importance of systematic planning of these activities and points to the need for continuous improvement of pedagogical approaches that support the development of emotional competencies and school readiness of preschool children.

Keywords: Emotional competences, practical activities, preparation for school, children of preschool age.

UVOD

Predškolski period predstavlja razvojno izuzetno osetljivu fazu u kojoj se postavljaju temelji svih sposobnosti i kvaliteta detetove ličnosti, koji čine neizostavnu pretpostavku za uspešno obrazovanje i vaspitanje (Muratović et al., 2021). Upravo iz tog razloga savremeni pedagoški pristupi u okviru predškolskog vaspitanja i obrazovanja sve snažnije ističu značaj razvoja emocionalnih kompetencija kao ključnog faktora uspešne tranzicije u školu, akademskog postignuća, socijalne prilagodljivosti i očuvanja mentalnog zdravlja dece prdškolskog uzrasta. U tom kontekstu, emocionalna inteligencija, koju čine sposobnost prepoznavanja, razumevanja, izražavanja i regulacije sopstvenih emocija, kao i razumevanja emocija drugih, predstavlja važno polje i jedan od ključnih zadataka pripreme deteta za polazak u školu.

Savremene teorije emocionalne inteligencije, poput modela Daniela Golemana i Mayer-Salovey-Caruso, naglašavaju da se emocionalne kompetencije najefikasnije razvijaju kroz praktične i iskustvene aktivnosti. Praktične aktivnosti u predškolskim ustanovama, koje polaze od humanistički orijentisanog pristupa, prilagođene su individualnim razvojnim mogućnostima, interesovanjima i emocionalnim potrebama deteta, stvarajući bezbedan prostor za učenje i razvijanje emocionalnih veština neophodnih za školski uspeh. Istraživanja Dennisa i Kelemena (2009) utvrdila su da deca predškolskog uzrasta koriste efikasne strategije emocionalne regulacije, kao što su kognitivna distrakcija, biheviоralna distrakcija i aktivna korekcija situacije, dok

još uvek ne primenjuju potpuno neefikasne strategije poput ignorisanja problema ili izbegavanja pažnje.

Ovi nalazi naglašavaju značaj vođenih iskustava i refleksivnih aktivnosti u pripremi dece za školu, gde deca kroz praktične situacije uče kako da prepoznaju i primenjuju efikasne strategije regulacije emocija.

Predškolsko vaspitanje i obrazovanje ima jasnu ulogu u životu svakog pojedinca, dovoljno osamostaljivanje i izgradnja ličnosti deteta, te njegova priprema za dalje školovanje (Mavrić & Muratović, 2022, str. 69). Holistički pristup pripremi deteta za školu podrazumeva sagledavanje emocionalnog razvoja u povezanosti sa kognitivnim, socijalnim i fizičkim aspektima razvoja. Emocionalne kompetencije ne razvijaju se izolovano, već kroz svakodnevne aktivnosti koje podstiču saradnju, komunikaciju, empatiju, samokontrolu i izražavanje osećanja. Praktične aktivnosti, uključujući igru, simboličke i dramske aktivnosti, muzičko-pokretne igre, grupne zadatke i rešavanje problema, predstavljaju razvojno adekvatan okvir za promovisanje i oblikovanje emocionalnih kompetencija kod dece predškolskog uzrasta. Pojam emocionalnih kompetencija podrazumeva integraciju emocionalnih veština, znanja i stavova, dok koncept emocionalne inteligencije obuhvata sposobnosti prepoznavanja, razumevanja i regulacije sopstvenih emocija, kao i interpretacije i odgovarajućeg reagovanja na emocije drugih. U tom smislu, emocionalne veštine čine funkcionalni podskup šireg okvira emocionalnih kompetencija, služeći kao instrumenti za razvijanje sposobnosti samoregulacije, socijalne empatije i adaptivnog ponašanja u interakciji sa vršnjacima. Teoretsko razjašnjenje i precizno terminološko pozicioniranje ovih pojmova omogućava koherentan okvir za analizu procesa učenja i razvoja kod predškolske dece, ističući funkcionalnu i primenjivu vrednost emocionalnih kompetencija u pripremi za školske i socijalne izazove.

Strukturisane i polustrukturisane aktivnosti, kao što su vođene igre uloga, dramatizacije i tematske radionice, doprinose razvoju emocionalnih kompetencija kod dece predškolskog uzrasta kroz praktično prepoznavanje i regulaciju emocija (Denham et al., 2007; Mayer et al., 2008), a intervencije usmerene na emocionalno učenje povezuju se sa poboljšanim sposobnostima emocionalne regulacije i izražavanja kod dece. Programi emocionalnog učenja zasnovani na igri pretvaranja omogućavaju deci da kroz uloge i interaktivnu igru vežbaju socijalne interakcije i uče pravila društvenog ponašanja, dok modeli kognitivne regulacije kroz igru podstiču razvoj kontrole impulsa, pažnje i radne memorije. Takve razvojno primerene aktivnosti pružaju deci priliku da aktivno razvijaju emocionalne i socijalne veštine, čime se jača njihova spremnost za polazak u školu (Gershon & Pellitteri, 2020). Razumevanje načina na koji praktične aktivnosti doprinose razvoju emocionalnih kompetencija ima značajne implikacije za unapređenje pedagoške prakse, razvoj kurikuluma i kreiranje programa podrške u predškolskim ustanovama, u skladu sa savremenim zahtevima obrazovanja usmerenog ka celovitom razvoju deteta.

PODSTICANJE RAZVOJA EMOCIONALNE INTELIGENCIJE KOD DECE PRED POLAZAK U ŠKOLU

Kod dece predškolskog uzrasta, razvoj emocionalne inteligencije predstavlja ključni aspekt emocionalnog sazrevanja i pripreme za polazak u školu, jer omogućava usvajanje veština za prepoznavanje, razumevanje i adekvatno regulisanje emocija, kao i za konstruktivne međuljudske interakcije u školskom okruženju. Savremeni teorijski pristupi posmatraju emocionalnu inteligenciju ne kao izolovanu sposobnost, već kao složen skup emocionalnih, socijalnih i regulativnih veština koje omogućavaju detetu da prepozna, razume i adekvatno izrazi sopstvene emocije, kao i da reaguje na emocije drugih (Goleman, 1995; Mayer et al., 2004).

Razvoj emocionalnih kompetencija je doživotni proces koji se odvija u tesnoj vezi sa fizičkim, kognitivnim i socijalnim razvojem (Thompson, 2015). Stoga je važno da emocionalni razvoj deteta bude podržan kroz bliske odnose sa roditeljima, članovima porodice, vaspitačima i drugim važnim osobama. Već u prvoj godini života deca razvijaju osnovne emocije – radost, strah, bes, tugu, iznenađenje i interesovanje, koje se manifestuju kroz mimiku, gestove i glasovne reakcije, omogućavajući prve oblike komunikacije i interakcije sa okolinom (Petermann & Wiedebusch, 2016). Razvoj složenijih, samoreferencijalnih emocija, kao što su ponos, stid, saosećanje, zavist i krivica, javlja se pred kraj druge godine i zahteva sposobnost samoposmatranja i razumevanje društveno prihvaćenih normi ponašanja. Ove emocionalne strukture predstavljaju temelj za emocionalnu regulaciju, socijalnu kompetenciju i moralno prosuđivanje (Pfeffer, 2012).

U uzrastu od tri do šest godina deca prolaze kroz intenzivne promene u emocionalnom doživljavanju, razumevanju i regulaciji emocija. Tokom ovog razvojnog perioda, kroz svakodnevne i planski osmišljene aktivnosti u predškolskoj ustanovi, deca postepeno uče da prepoznaju i razlikuju osnovne emocije, razvijaju sposobnost njihovog verbalnog izražavanja, kao i početne strategije emocionalne samoregulacije. U skladu sa uzrasnim karakteristikama, deca predškolskog uzrasta postaju sve sposobnija da izraze kako pozitivne emocije, tako i emocije poput tuge, straha, ljutnje, bijesa i nezadovoljstva, čime se postepeno formira emocionalna stabilnost i otpornost (Muratović, 2025).

Razvijena sposobnost emocionalne regulacije i empatije omogućava deci lakšu adaptaciju na školsko okruženje, efikasniju saradnju sa vršnjacima i konstruktivno rešavanje konflikata, što ima direktan uticaj na njihovu spremnost za učenje i socijalnu integraciju u razrednoj sredini. U savremenoj psihološkoj literaturi emocionalna inteligencija definiše se kao sposobnost prepoznavanja, razumevanja, korišćenja i regulisanja sopstvenih i tuđih emocija (Salovey & Mayer, 1990), pri čemu se upravo predškolski period prepoznaje kao ključan za postavljanje temelja ovih kompetencija.

Osnovne komponente emocionalne inteligencije u ranom detinjstvu uključuju:

- emocionalnu svest (prepoznavanje i imenovanje emocija),
- razumevanje emocija (uvod u uzroke i posledice emocionalnih stanja),
- emocionalnu regulaciju (kontrola i usmeravanje emocionalnih reakcija),
- empatiju i socijalnu osetljivost,
- razvoj pozitivnih socijalnih odnosa.

Prema teorijama socio-kulturnog razvoja (Vygotsky, 1978), emocionalni razvoj deteta ne može se posmatrati odvojeno od socijalnog konteksta. Efikasno razvijanje emocionalnih veština uključuje ne samo izvođenje aktivnosti, već i vođene razgovore u kojima deca analiziraju svoja osećanja, strategije rešavanja konflikata i međusobne reakcije, čime se dodatno pripremaju za školske situacije i saradnju sa vršnjacima.

Emocionalne kompetencije se formiraju kroz interakcije sa odraslima i vršnjacima, kroz zajedničke aktivnosti i igru, što omogućava detetu da usvaja društveno prihvaćene norme i razvija samoregulaciju. Predškolska ustanova, kao organizovano vaspitno-obrazovno okruženje, ima ključnu ulogu u stvaranju uslova koji podstiču emocionalnu sigurnost, izražavanje emocija i razvoj empatije, posebno u kontekstu pripreme za školu.

Empirijska istraživanja pokazuju da deca koja razviju viši nivo emocionalne inteligencije u predškolskom uzrastu pokazuju bolju socijalnu prilagođenost, veću samokontrolu, sposobnost rešavanja konflikata i manju sklonost problematičnom ponašanju (Denham et al., 2012). Ovi nalazi naglašavaju pedagoški značaj sistematskog podsticanja emocionalnih kompetencija kroz praktične aktivnosti, jer pravilno razvijena emocionalna inteligencija predstavlja temelj za adaptivno socijalno ponašanje i budući emocionalni razvoj deteta.

Emocionalna inteligencija u ranom detinjstvu obuhvata sposobnosti prepoznavanja, razumevanja i regulacije emocija i emocionalne crte, stabilne osobine ličnosti povezane sa socijalnom osetljivošću i empatijom (Petrides, 2011; Petrides & Furnham, 2000; Andrei et al., 2016; Mikolajczak, 2009). Iako su ova dva aspekta delimično nezavisna, njihova kombinacija omogućava preciznije predviđanje socijalno-emocionalnog funkcionisanja deteta i pruža osnovu za pedagoški vođeno razvijanje emocionalne inteligencije (Bastian et al., 2005; Ivcevic & Eggers, 2021; Joseph & Newman, 2010; MacCann et al., 2011; Mijatović, 2018; Vesely Maillefer et al., 2018).

U pedagoškoj praksi ovo znači da planirane i sistematske praktične aktivnosti u predškolskim ustanovama treba da budu višeslojne i usmerene na:

- razvijanje sposobnosti emocionalne inteligencije kroz aktivnosti koje podstiču prepoznavanje i regulaciju emocija, rešavanje konflikata i socijalnu adaptaciju,
- oblikovanje emocionalnih crta – kroz kontinuirane interakcije, grupne igre, dramske i muzičke aktivnosti, deca uče empatiji, samopouzdanju i konstruktivnim strategijama u socijalnom okruženju.

Praktične aktivnosti treba planirati tako da uzimaju u obzir individualne razlike u emocionalnom razvoju, omogućavajući svakom detetu da napreduje u skladu sa svojim mogućnostima i potrebama, čime se obezbeđuje uspešna priprema za polazak u školu. Upravo zato, praktične aktivnosti u ranom uzrastu imaju ključnu ulogu u razvijanju emocionalnih kompetencija, što predstavlja osnovu za adaptivno ponašanje i dugoročni emocionalni razvoj deteta. Ove kompetencije omogućavaju deci da uspešno učestvuju u grupnim aktivnostima, upravljaju svojim emocijama u učionici i konstruktivno rešavaju konflikte, što je ključna priprema za školu.

PRAKTIČNE AKTIVNOSTI DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA

Praktične aktivnosti usmerene na razvoj emocionalne inteligencije u ranom predškolskom uzrastu planiraju se sa jasno definisanim ciljem, podsticanje prepoznavanja, izražavanja i regulacije emocija – i realizuju kroz razvojno primerene oblike igre i iskustvenog učenja. Na primer, vođene igre prepoznavanja emocija (kartice sa izrazima lica, ogledalo emocija, razgovor o osećanjima likova iz priče) omogućavaju deci da povežu emocionalne izraze sa situacionim uzrocima i sopstvenim iskustvima (Izard et al., 2001; Saarni, 1999). Takve aktivnosti uključuju jednostavne zadatke kao što su slaganje slagalica u grupi, deljenje materijala ili vođene diskusije o osećanjima, što deci omogućava praktično učenje socijalnih i emocionalnih veština.

Dramske simulacije školskih situacija (igra „škole“, smena uloga učitelj–učenik, rešavanje zamišljenog konflikta) planiraju se sa ciljem vežbanja emocionalne regulacije i samopouzdanja, a realizuju se kroz strukturisanu igru uz diskretno vođenje vaspitača. Tokom aktivnosti, deca uče da čekaju svoj red, verbalizuju osećanja i traže pomoć na socijalno prihvatljiv način.

Takođe, muzičko-pokretne aktivnosti sa elementima saradnje (ritmičke igre u paru ili maloj grupi) doprinose kontroli impulsa i toleranciji na frustraciju, jer zahtevaju usklađivanje sa drugima i prilagođavanje sopstvenih reakcija grupnoj dinamici. Kontinuirano uključivanje dece u ovakve aktivnosti doprinosi jačanju emocionalne stabilnosti, samopouzdanja i spremnosti za školsko okruženje (Colić & Velišek Braško, 2014). Kontinuirano učestvovanje u igri sa vršnjacima doprinosi stabilizaciji pozitivne slike o sebi i jačanju socijalne sigurnosti, što predstavlja ključni preduslov za uspešnu adaptaciju u školskom kolektivu.

Savremeni razvojni modeli naglašavaju da su emocionalna samoregulacija, empatija i socijalna prilagodljivost direktno povezane sa kvalitetom praktičnih iskustava, a ne isključivo sa formalnim programima predškolske ustanove (Blair & Raver, 2015). Kroz svakodnevne interakcije i aktivnosti koje deca sama iniciraju ili u kojima učestvuju sa vršnjacima i odraslima, ona uče da prepoznaju i izraze svoja osećanja, razvijaju sposobnost regulacije emocionalnih reakcija, što predstavlja ključnu osnovu za uspešnu adaptaciju u školskom okruženju.

Deca se uče da razmišljaju o sopstvenim emocijama i reakcijama kroz diskusije o tome šta su naučila tokom igre, kako mogu konstruktivno riješiti problem u grupi i kako njihove emocije utiču na druge, čime se stvara praktična spremnost za školske situacije. Praktične aktivnosti treba planirati tako da uzimaju u obzir individualne razlike u emocionalnoj i socijalnoj adaptaciji, omogućavajući svakom detetu da napreduje u skladu sa svojim mogućnostima i potrebama.

Istraživanja potvrđuju da emocionalne veštine stečene kroz ovakve aktivnosti imaju dugoročne efekte, uključujući veću socijalnu kompetenciju, emocionalnu stabilnost i uspešnu adaptaciju u školskom okruženju (Izard et al., 2008; Saarni, 1999). Pedagoški značaj praktičnih aktivnosti ne proizlazi iz njihove formalne strukturisanosti, već iz njihove emocionalne relevantnosti, interaktivnog karaktera i usklađenosti sa potrebama dece, što omogućava sticanje kompetencija u realnim i smislenim situacijama.

Igra, kao društvena aktivnost, uključuje interakciju sa porodicom, vaspitačima, vršnjacima i drugim značajnim osobama. Ona omogućava detetu da istražuje emocionalne reakcije, socijalne uloge i oblike ponašanja u bezbednom i fleksibilnom okruženju, što doprinosi sticanju emocionalne regulacije, socijalne prilagodljivosti i pozitivnog samopouzdanja (Milošević, 2018). Kroz simboličke i dramske aktivnosti deca preuzimaju različite uloge i perspektive, što razvija empatiju i razumevanje emocija drugih (Tailor & Carlson, 1997; Lillard, 1993, prema White, 2012).

Umetničke i interaktivne metode, kao što su dramske, muzičke i likovne aktivnosti, pružaju siguran okvir za simboličko istraživanje emocija. Dramske aktivnosti pripremaju djecu za učenje pravila u učionici i preuzimanje socijalnih uloga, muzičke aktivnosti razvijaju koordinaciju, timski rad i pažnju, dok likovne aktivnosti omogućavaju izražavanje osjećanja i jačanje samopouzdanja, sve u funkciji pripreme za školu. Dramske aktivnosti omogućavaju djeci da vežbaju preuzimanje perspektive drugih, muzičke aktivnosti doprinose emocionalnoj regulaciji i grupnoj koheziji, dok likovne aktivnosti omogućavaju individualno izražavanje unutrašnjih doživljaja i jačaju samopouzdanje. Integracijom ovih metoda u pedagoški proces deca razvijaju emocionalnu kompetenciju koja je praktična, socijalno utemeljena i funkcionalno primenljiva u školskim i vanškolskim situacijama.

Kroz ove aktivnosti deca uče da prepoznaju, izraze i regulišu emocije, razvijaju strategije socijalne interakcije i konstruktivnog rešavanja konflikata, čime se obezbeđuje efikasna priprema za polazak u školu i sticanje veština koje će im omogućiti uspešno socijalno i emocionalno funkcionisanje u učionici. Ovako stečene veštine omogućavaju deci veću samostalnost, uspešnu socijalnu integraciju, sposobnost saradnje i rešavanja konflikata, kao i pozitivan stav prema učenju.

VASPITAČ KAO VODIČ U RAZVOJU EMOCIONALNIH KOMPETENCIJA DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA

Razvoj emocionalnih kompetencija kod dece predškolskog uzrasta zavisi od kvalitetne i dosledne podrške koju pružaju odrasli, prvenstveno roditelji i vaspitači. Aktivna uključenost odraslih u emocionalno iskustvo deteta omogućava modelovanje adekvatnih emocionalnih reakcija, podsticanje izražavanja emocija i razvijanje sposobnosti samoregulacije, što direktno doprinosi pripremi za školske situacije i adaptaciju u učionici (Denham & Burton, 2003).

Vaspitač u ovom kontekstu deluje kao aktivni posrednik iskustava deteta, kreirajući prilike za emocionalno izražavanje i socijalnu interakciju kroz planirane i spontane aktivnosti. Kroz takve aktivnosti, deca uče da prepoznaju i razumeju sopstvene i tuđe emocije, da se izraze i da reše konflikte na konstruktivan način (Cassidy et al., 2003).

Istovremeno, kroz kreativne aktivnosti, dramatizaciju, muzičko izražavanje i likovno stvaralaštvo, vaspitači omogućavaju detetu da istražuje sopstvene potencijale, izražava emocije i razvija samopouzdanje, čime se jačaju temeljne socio-emocionalne kompetencije (Raver, 2002).

Vaspitači igraju dvostruku ulogu: ne samo da služe kao emocionalni uzori, već i primenom ciljnih strategija podržavaju dete u praktičnom savladavanju emocija. Takve strategije uključuju verbalno imenovanje emocija, usmeravanje kroz problematične situacije, kreiranje sigurnog i predvidivog okruženja za izražavanje osećanja, kao i podršku u razvoju socijalnih veština i empatije (Eisenberg et al.,2010). Vaspitači mogu uključiti vođene refleksivne razgovore nakon igre ili aktivnosti, gde deca izražavaju svoja osećanja, komentarišu postupke vršnjaka i uče konstruktivne načine rešavanja konflikata. Dosledna primena ovih strategija omogućava detetu da razvije emocionalnu svest, socijalnu kompetenciju i samoregulaciju, što predstavlja osnovu za uspešno funkcionisanje u grupnom okruženju i šire društvo. Kroz kontinuiranu podršku i vođene aktivnosti, deca razvijaju emocionalnu regulaciju i empatiju, što olakšava njihovu adaptaciju u školskom okruženju i saradnju u grupnim zadacima. Vaspitači mogu uključiti različite praktične aktivnosti koje podstiču emocionalni razvoj u realnim situacijama. Grupne igre sa pravilima omogućavaju deci da vežbaju čekanje na svoj red, kontrolu impulsa i poštovanje dogovorenih pravila. Dramske simulacije školskog okruženja omogućavaju deci da preuzimaju različite uloge, razvijaju samopouzdanje i uče konstruktivne načine komunikacije sa vršnjacima. Muzičko-pokretne aktivnosti sa saradnjom podstiču timski rad, empatiju i kontrolu emocija kada se suoče sa izazovima ili neuspesima. Integracija ovih praktičnih iskustava u svakodnevni pedagoški rad omogućava deci da emocionalne veštine primenjuju u kontekstu stvarnih socijalnih situacija, što direktno doprinosi njihovoj spremnosti za školu.

Kroz kreativne i iskustvene aktivnosti, dramatizaciju, muzičko izražavanje, likovno stvaralaštvo i simulacije školskog okruženja, vaspitači omogućavaju detetu da istražuje sopstvene potencijale, izražava emocije i razvija samopouzdanje, čime se jačaju temeljne socio-emocionalne kompetencije i priprema za uspešno uključivanje u školske zadatke i interakcije (Raver, 2002). Ovaj pedagoški pristup pokazuje da sistematska podrška odraslih i praktične aktivnosti omogućavaju deci da emocionalne veštine razvijaju u kontekstu realnih situacija, čime se direktno doprinosi spremnosti za školu i dugoročnoj socijalno-emocionalnoj kompetenciji. Sistematska podrška i vođene aktivnosti u predškolskom periodu ne samo da jačaju trenutne emocionalne veštine, već postavljaju temelje za dugoročni socijalno-emocionalni razvoj i uspešno uključivanje u školske i društvene situacije.

ZAKLJUČAK

Praktične aktivnosti predstavljanja, stvaranja i izražavanja kod dece predškolskog uzrasta imaju ključnu ulogu u razvoju emocionalnog angažovanja i socijalnih veština, kao i u pripremi za polazak u školu. One omogućavaju detetu da istražuje sopstvenu maštu, izražava osećanja i razvija sposobnost imaginacije, što doprinosi formiranju pozitivne slike o sebi, jačanju samopouzdanja i razvijanju emocionalne regulacije.

Kroz igru, slobodne i vođene aktivnosti, deca uče da oponašaju stvarne situacije, kreiraju nove slike i scenarije, povezuju sopstvene emocije sa okolinom i usvajaju osnovne socijalne norme. Efikasnost ovih aktivnosti zavisi od stimulativnog

okruženja, raznovrsnog materijala i kontinuirane podrške vaspitača i roditelja, koji detetu omogućavaju slobodu u istraživanju, pohvalu i vođenje kroz aktivnosti, bez nametanja rešenja.

U središtu razvoja emocionalnog izražavanja dece predškolskog uzrasta jeste poštovanje individualnih interesa, potreba i ličnosti svakog deteta, kao i omogućavanje slobode u istraživanju, eksperimentisanju i kreativnom izražavanju. Sistematska primena praktičnih aktivnosti omogućava deci da razvijaju kreativni duh, socijalne i emocionalne veštine, timski rad, samopouzdanje i sposobnost konstruktivnog rešavanja konflikata, čime se postavljaju temelji za adaptivno ponašanje i celokupni holistički razvoj u školskom i širem društvenom kontekstu.

Ovakav pedagoški pristup pokazuje da planirane i razvojno primerene aktivnosti, podržane od strane vaspitača, unapređuju emocionalne kompetencije kod dece predškolskog uzrasta, koji je usmeren i na uspešnu integraciju deteta u školske situacije. Pored neposrednog uticaja na emocionalni razvoj, praktične aktivnosti kod dece predškolskog uzrasta igraju ključnu ulogu u jačanju sposobnosti samoregulacije, planiranja i rešavanja problema, što direktno doprinosi spremnosti za školske zahteve. Kroz vođene i slobodne aktivnosti deca razvijaju i socijalnu odgovornost, empatiju prema vršnjacima i sposobnost konstruktivnog uključivanja u grupne zadatke, čime se unapređuje njihova adaptacija u učionici i širem društvenom okruženju. Ovaj pristup potvrđuje značaj praktičnih aktivnosti u predškolskom periodu kao temelj za dugoročnu emocionalnu kompetenciju i uspešno funkcionisanje deteta.

LITERATURA

1. Aleksov, B., & Lackenby, N. Andrei, F., Petrides, K. V., & Vesely Maillefer, J. (2016). Trait emotional intelligence and ability emotional intelligence: Complementary roles in predicting life outcomes. Personality and Individual Differences, 98, 25–33. https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.03.049
2. Bastian, V., Burns, N. R., & Nettelbeck, T. (2005). Emotional intelligence predicts life skills, but not as well as personality and cognitive abilities. Personality and Individual Differences, 39(6), 1135–1145. https://doi.org/10.1016/j.paid.2005.04.010
3. Blair, C., & Raver, C. C. (2015). School readiness and self-regulation: A developmental psychobiological approach. Annual Review of Psychology, 66, 711–731. https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010814-015221
4. Cassidy, J., Parke, R. D., Butkovsky, L., & Braungart, J. M. (2003). Family-peer connections: The roles of emotional expressiveness within the family and children's understanding of emotions. Child Development, 64(5), 1818–1833. https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.1993.tb02945.x
5. Colić, V., & Velišek Braško, O. (2014). Drugarstvo predškolske dece. Norma, 19(2), 196–207. https://zop.ff.uns.ac.rs/index.php/zop/article/view/29
6. Denham, S. A., & Burton, R. (2003). Social and emotional prevention and intervention programming for preschoolers. Springer.
7. Denham, S. A., Bassett, H. H., Thayer, S. K., Mincic, M. S., Sirotkin, Y. S., & Zinsser, K. (2012). Observing preschoolers' social emotional behavior: Structure,

foundations, and prediction of early school success. Journal of Genetic Psychology, 173(3), 246–278. https://doi.org/10.1080/00221325.2011.597457

8. Dennis, T. A., Kelemen, . A. (9). Preschool children's views on emotion regulation: Functional associations and implications for social-emotional adjustment. International Journal of Behavioral Development, 33(3), 243-252. doi:10.1177/0165025408098024
9. Eisenberg, N., Spinrad, T. L., & Eggum, N. D. (2010). Emotion-related self-regulation and its relation to children's maladjustment. Annual Review of Clinical Psychology, 6, 495–525. https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.121208.131208
10. Gershon, P., & Pellitteri, J. (2018). Promoting emotional intelligence in preschool education: A review of programs. International Journal of Emotional Education, 10(2), 26–41.
11. Goleman, D. (1995). Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ. Bantam Books.
12. Ivcevic, Z., & Eggers, J. P. (2021). Ability and trait emotional intelligence: Examining predictive power and relations to personality. Journal of Personality Assessment, 103(2), 184–196. https://doi.org/10.1080/00223891.2020.1744842
13. Izard, C. E., Fine, S. E., Schultz, D., Mostow, A. J., Ackerman, B. P., & Youngstrom, E. A. (2001). Emotion knowledge as a predictor of social behavior and academic competence in children at risk. Psychological Science, 12(1), 18–23. https://doi.org/10.1111/1467-9280.00304
14. Izard, C. E., King, K. A., Trentacosta, C. J., Morgan, J. K., Laurenceau, J. P., Krauthamer-Ewing, E. S., & Finlon, K. J. (2008). Accelerating the development of emotion competence in head start children. Development and Psychopathology, 20(1), 369–397. https://doi.org/10.1017/S0954579408000175
15. Joseph, D. L., & Newman, D. A. (2010). Emotional intelligence: An integrative meta-analysis and cascading model. Journal of Applied Psychology, 95(1), 54–78. https://doi.org/10.1037/a0017286
16. MacCann, C., Joseph, D. L., Newman, D. A., & Roberts, R. D. (2011). Emotional intelligence is a second-stratum factor of intelligence: Evidence from hierarchical and bifactor models. Emotion, 11(2), 358–374. https://doi.org/10.1037/a0021845
17. Mayer, J. D., Salovey, P., & Caruso, D. R. (2004). Emotional intelligence: Theory, findings, and implications. Psychological Inquiry, 15(3), 197–215. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1503_02
18. Mijatović, V. (2018). Emocionalna inteligencija i socijalno ponašanje dece predškolskog uzrasta. Fakultet za obrazovanje, Beograd.
19. Mavrić, M., & Muratović, A. (2022). Menadžment u predškolskom obrazovanju i institucijama. Ekonomski izazovi / Economic Challenges, 11(21), 63–76. https://doi.org/10.5937/EkoIzazov2221063M
20. Mikolajczak, M. (2009). Going beyond the ability-trait debate: The three-level model of emotional competence. Personality and Individual Differences, 46(4), 459–463. https://doi.org/10.1016/j.paid.2008.12.019
21. Milošević, T. M. (2018). Dečja igra: Prilika za razvoj socio-emocionalnih veština. Zbornik Odseka za pedagogiju, 27, 173–195. https://doi.org/10.19090/zop.2018.27.173-195
22. Muratović, A. (2025). Zrelost dece za polazak u školu. Univerzitet u Novom Pazaru.
23. Muratović, A., Muratović, A., & Mekić, E. (2021). Uticaj stavova roditelja o saradnji na promociju porodičnog učešća u predškolskoj ustanovi. Univerzitetska misao – časopis za nauku, kulturu i umjetnost, 20, 13–25. https://doi.org/10.5937/univmis2120013M

24. Petermann, F.; Wiedebusch, S. Emotionale Kompetenzen bei Kindern; Hogrefe: Göttingen, Germany, 2016; Volume 3.
25. Petrides, K. V. (2011). Ability and trait emotional intelligence. In T. Chamorro-Premuzic, S. von Stumm, & A. Furnham (Eds.), The Wiley-Blackwell handbook of individual differences (pp. 656–678). Wiley-Blackwell.
26. Petrides, K. V., & Furnham, A. (2000). On the dimensional structure of emotional intelligence. Personality and Individual Differences, 29(2), 313–320. https://doi.org/10.1016/S0191-8869(99)00195-6
27. Pfeffer, S. Sozial-emotionale Entwicklung fördern. In Wie Kinder in der Gemeinschaft Stark Werden; Herder: Freiburg Basel Wien, Germany, 2012
28. Raver, C. C. (2002). Emotions matter: Making the case for the role of young children's emotional development for early school readiness. SRCD Social Policy Report, 16(3), 3–19.
29. Saarni, C. (1999). The development of emotional competence. Guilford Press.
30. Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. Imagination, Cognition and Personality, 9(3), 185–211. https://doi.org/10.2190/DUGG-P24E-52WK-6CDG
31. Thompson, R. A. (1994). Emotional regulation: A theme in search of definition. Monographs of the Society for Research in Child Development, 59(2-3), 25–52. https://doi.org/10.2307/1166137
32. Thompson, R. A. (2015). Infancy and childhood: Emotional development. In J. D. Wright (Ed.), International encyclopedia of the social & behavioral sciences (Vol. 26, pp. 1–6). Elsevier. https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.25012-6
33. Vesely Maillefer, J., Petrides, K. V., & Andrei, F. (2018). Trait emotional intelligence, ability emotional intelligence, and personality: Predicting real-life outcomes. Personality and Individual Differences, 121, 38–46. https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.09.038
34. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press.
35. White, E. R. (2012). The Power of Play -A ResearchSummaryonPlay and Learning. Minnesota Children’s Museum.

SUMMARY

This study explores the importance of practical activities in preparing preschool children for school, with a particular focus on the development of emotional skills. The role of educators and parents is highlighted in providing support, modeling appropriate emotional responses, and creating a stimulating environment that enables children to recognize, express, and regulate their emotions, while also developing empathy and social adaptability. The study emphasizes that through play, symbolic activities, dramatic simulations, and music-movement exercises, children acquire and apply emotional skills in real and guided situations. Active participation in such practical experiences fosters self-confidence, cooperation, and constructive conflict resolution, preparing children for school situations and social interactions. In conclusion, practical activities play a key role in the development of emotional skills, enhancing children’s emotional competence and readiness to adapt to school and broader social environments.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]
Vol. 26, str. 34-44, 2026. god.
Tematska oblast: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Psihologija
Datum prijema rada: 16.01.2026. *Datum prihvatanja rada: 01.06.2026.*
UDK: 612.82.087 doi: 10.5937/univmis2626034N

Pregledni rad

OD NEURONA DO SVESTI: FIZIOLOŠKE OSNOVE PSIHIČKOG ŽIVOTA

Almedina Numanović
Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Srbija
almedina.numanovic@uninp.edu.rs, https://orcid.org/0000-0003-3079-7180

Irma Koca Dagli
Univezitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Srbija
irma.koca-dagli@uninp.edu.rs, https://orcid.org/0009-0000-5573-494X

Apstrakt

Rad razmatra fiziološke osnove psihičkog života kroz analizu strukture i funkcije nervnog sistema, sa posebnim naglaskom na ulogu neurona, moždanih struktura i neurohemijskih procesa u nastanku psihičkih funkcija. Cilj rada je da se, na osnovu relevantnih teorijskih i empirijskih nalaza, prikaže kako biološki procesi predstavljaju temelj psihičkih procesa kao što su percepcija, emocije, pamćenje i svest. Metodom teorijske analize i sinteze savremene literature, ukazuje se na neraskidivu povezanost fizioloških i psiholoških aspekata funkcionisanja čoveka. Rezultati doprinose dubljem razmevanju neurobiološke osnove psihičkih procesa i ukazuje na njihovu važnost za psihološku teoriju i praksu.

Ključne reči: fiziološke osnove, mozak, nervni sistem, psihički život, svest

FROM NEURONS TO CONSCIOUSNESS: THE PHYSIOLOGICAL FOUNDATIONS OF MENTAL LIFE

Abstract

This paper examines the physiological foundations of mental life through an analysis of the structure and function of the nervous system, with particular emphasis on the role of neurons, brain structures, and neurochemical processes in the emergence of psychological functions. The aim of the paper is to present, based on relevant theoretical and empirical findings, how biological processes constitute the basis of psychological phenomena such as perception, emotions, memory, and consciousness. Using the method of theoretical analysis and synthesis of contemporary scientific literature, the paper highlights the inseparable relationship between physiological mechanisms and psychological functioning. The findings

Ovaj članak je članak otvorenog pristupa distribuiran pod uslovima licence Creative Commons Attribution (CC BY) (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

contribute to a deeper understanding of the neurobiological underpinnings of mental processes and emphasize their importance for psychological theory and practice.
Keywords: Brain, consciousness, mental life, nervous system, physiological foundations

UVOD

Psihički život čoveka obuhvata složene i međusobno povezane procese kao što su opažanje, mišljenje, pamćenje, emocije i svest. Ovi procesi omogućavaju pojedincu da prima, obrađuje i interpretira informacije iz okruženja, da donosi odluke, reguliše sopstveno ponašanje i uspostavlja odnos sa socijalnom sredinom. Iako se psihički procesi često doživljavaju kao apstraktni i nematerijalni fenomeni, savremena psihologija i neurofiziologija ukazuju na to da oni imaju jasnu biološku i fiziološku osnovu, koja se ogleda u strukturi i funkcionisanju nervnog sistema (Kandel et al., 2021).

Psihički procesi predstavljaju rezultat složenih neurobioloških mehanizama koji uključuju električnu i hemijsku aktivnost neurona, sinaptičku transmisiju i organizaciju neuronskih mreža u mozgu. Svaka mentalna aktivnost, bilo da je reč o opažanju, mišljenju ili emocionalnoj reakciji, povezana je sa specifičnim obrascima moždane aktivnosti (Bear, Connors, & Paradiso, 2020). Neurofiziološka istraživanja pokazala su da se promene u emocionalnom stanju, pažnji i pamćenju mogu dovesti u vezu sa aktivacijom određenih moždanih struktura, kao što su limbički sistem, prefrontalni korteks i hipokampus (Purves et al., 2018). Psihički procesi ne mogu se posmatrati odvojeno od funkcionisanja nervnog sistema, a posebno mozga, koji predstavlja centralni organ u regulaciji ponašanja i mentalnih aktivnosti. Mozak integriše informacije koje potiču iz spoljašnje i unutrašnje sredine, obrađuje ih i omogućava adaptivno ponašanje. Različite moždane regije imaju specifične funkcije, ali njihova koordinisana aktivnost omogućava celovito psihičko funkcionisanje pojedinca (Gazzaniga, Ivry, & Mangun, 2019). Savremeni biopsihološki pristupi naglašavaju neraskidivu povezanost psihičkih i fizioloških procesa, odbacujući tradicionalni dualizam koji je razdvajao telo i um. Umesto toga, psihički život čoveka posmatra se kao rezultat interakcije bioloških predispozicija, neurofizioloških mehanizama i iskustava stečenih tokom života (Carlson & Birkett, 2021). Ovakav integrativni pristup omogućava dublje razumevanje kako normalnih psihičkih procesa, tako i patoloških stanja, uključujući mentalne poremećaje. Razumevanje biološke osnove psihičkih procesa ima poseban značaj za savremenu psihologiju i neuropsihologiju, jer doprinosi razvoju efikasnijih dijagnostičkih i terapijskih postupaka. Istraživanja iz oblasti neurofiziologije i kognitivne neuronauke omogućila su povezivanje specifičnih psihičkih funkcija sa određenim moždanim strukturama i funkcionalnim sistemima, čime se dodatno potvrđuje da je psihički život čoveka utemeljen u radu nervnog sistema (Kandel et al., 2021). Cilj rada jeste da se prikažu osnovni fiziološki mehanizmi koji stoje u osnovi psihičkog života, počev od građe i funkcije neurona, preko organizacije nervnog sistema, pa sve do uloge pojedinih moždanih struktura u nastanku svesti i ponašanja. Razumevanje ovih procesa omogućava dublje sagledavanje veze između tela i uma, ali istovremeno ima i neposredne implikacije na vaspitno-obrazovni rad i psihološku

praksu. Povezivanje strukture nervnog sistema sa procesima poput pažnje, pamćenja i emocija omogućava kreiranje efikasnijih strategija učenja i intervencija u pedagoškom radu.

METOD RADA

Ovaj rad je koncipiran kao narativni pregled naučne literature iz oblasti neuronauke, fizioloških osnova psihičkog života i savremenih teorijskih pristupa proučavanju svesti. Odabrani metodološki pristup omogućio je integrativno sagledavanje postojećih teorijskih i empirijskih nalaza, sa posebnim naglaskom na kritičku analizu dominantnih modela i konceptualnih okvira koji objašnjavaju odnos između neuronskih procesa i svesnog iskustva. Cilj rada nije puko sumarizovanje postojećih znanja, već identifikacija konvergencija i divergencija među teorijskim pristupima, kao i prepoznavanje nedovoljno razjašnjenih pitanja i metodoloških ograničenja u savremenim istraživanjima svesti.

Izbor i strategija pretrage literature

Pretraga literature sprovedena je u relevantnim međunarodnim naučnim bazama podataka (PubMed, Scopus i Google Scholar), kao i u akademskim bibliotekama i dostupnim elektronskim repozitorijumima. Pretraga je realizovana korišćenjem unapred definisanih ključnih pojmova i njihovih kombinacija na engleskom i srpskom jeziku, uključujući termine: neuron, neural networks, brain, consciousness, neural correlates of consciousness, physiological bases of mental processes, kao i njihove odgovarajuće prevode. Ovakav pristup omogućio je obuhvat kako savremenih empirijskih studija, tako i relevantnih teorijskih radova iz interdisciplinarnog polja neuronauke i kognitivnih nauka.

Analiza i evaluacija izvora

Odabrani izvori analizirani su primenom kvalitativne metode analize i sinteze. Posebna pažnja posvećena je teorijskim pretpostavkama različitih modela svesti, metodološkim postupcima korišćenim u empirijskim istraživanjima (uključujući neuroimaging, eksperimentalne i korelacione studije), kao i interpretaciji ključnih nalaza i njihovim implikacijama za razumevanje neuronskih korelata svesti.
Analitički fokus usmeren je i na identifikaciju neslaganja među nalazima, metodoloških ograničenja postojećih studija, kao i konceptualnih nedoumica koje i dalje predstavljaju izazov za integraciju neurobioloških i fenomenoloških aspekata svesti. Korišćenje bazičnih udžbenika poput Kandela i sar. (2021), Beara i sar. (2020) i Guyton-a (2020) osiguralo je čvrstu naučnu podlogu o neuronskim strukturama, sinaptičkom prenosu i opštoj fiziologiji ljudskog tela. Ovi izvori služe kao referentna tačka za razumevanje hardvera svesti. Kroz radove Tononija i Kocha (2016), svest se posmatra kao intrinzično svojstvo sistema sa visokim stepenom integracije, dok su radovi Dahaenea i Changeuxa (2011) pružili okvir za razumevanje svesti kao procesa globalne dostupnosti informacija u korteksu. Razmatranje izmenjenih stanja svesti utemeljeno je na radovima Laureysa i Boly

(2018), a biopsihološki aspekti i poremećaji istraživani su kroz DSM-5-TR (APA, 2022) i radove Kalata (2019). Rezultati analize organizovani su tematski, sa ciljem omogućavanja kritičke sinteze različitih pristupa i ukazivanja na potencijalne pravce budućih istraživanja u oblasti odnosa između neuronske aktivnosti i svesnog iskustva. Ovakav balans između stroge fiziologije i naprednih teorijskih modela omogućava radu da svest ne posmatra kao izolovani fenomen, već kao vrhunac biološke kompleksnosti.

NEURON KAO OSNOVNA JEDINICA NERVNOG SISTEMA

Nervni sistem je izgrađen od specijalizovanih ćelija – neurona, koje su osnovne strukturne i funkcionalne jedinice nervnog tkiva. Neuron se sastoji od tela ćelije (some), dendrita i aksona. Dendriti primaju nadražaje iz okoline ili od drugih neurona, dok akson prenosi nervni impuls ka drugim ćelijama (Carlson & Birkett, 2021). Prenošenje informacija u nervnom sistemu odvija se putem elektrohemijskih procesa. Nervni impuls, odnosno akcioni potencijal, nastaje promenom električnog naboja na membrani neurona i širi se duž aksona. Kada impuls stigne do završetka aksona, dolazi do oslobađanja neurotransmitera u sinaptičku pukotinu. Neurotransmiteri su hemijski prenosioci koji omogućavaju komunikaciju između neurona (Pinel & Barnes, 2018). Među najznačajnijim neurotransmiterima su dopamin, serotonin, noradrenalin i acetilholin. Dopamin ima važnu ulogu u motivaciji, nagradi i regulaciji pokreta, dok serotonin utiče na raspoloženje, san i emocionalnu stabilnost. Neravnoteža u radu neurotransmiterskih sistema u savremenoj literaturi se dovodi u vezu sa psihičkim poremećajima, poput depresije i anksioznosti (American Psychiatric Association, 2022).

ORGANIZACIJA NERVNOG SISTEMA

Nervni sistem se deli na centralni i periferni. Centralni nervni sistem (CNS) čine mozak i kičmena moždina, dok periferni nervni sistem obuhvata sve nerve koji povezuju CNS sa ostatkom tela. Ova podela omogućava efikasnu obradu informacija i koordinaciju telesnih i psihičkih funkcija (Kalat, 2019).

Periferni nervni sistem dalje se deli na somatski i autonomni nervni sistem. Somatski nervni sistem upravlja voljnim pokretima i svesnim opažanjem, dok autonomni nervni sistem reguliše unutrašnje organe i procese koji nisu pod svesnom kontrolom. Autonomni nervni sistem ima dve suprotstavljene komponente: simpatikus i parasimpatikus. Simpatikus priprema organizam za aktivnost i stres, dok parasimpatikus omogućava opuštanje i obnovu energije.

Ova ravnoteža ima značajnu ulogu u emocionalnim reakcijama. Na primer, osećaj straha prati aktivacija simpatikusa, ubrzan rad srca i povećano lučenje adrenalina, dok se u stanju smirenosti aktivira parasimpatikus (Guyton & Hall, 2020).

MOZAK KAO CENTRALNI ORGAN PSIHIČKOG ŽIVOTA

Mozak predstavlja najvažniji deo nervnog sistema i osnovu svih psihičkih procesa. Sastoji se od više funkcionalno povezanih celina koje imaju specifične uloge u regulaciji ponašanja i mentalnih aktivnosti.

Veliki mozak, odnosno moždana kora, odgovoran je za više kognitivne funkcije kao što su mišljenje, govor, pažnja i pamćenje. Različiti režnjevi kore imaju specifične funkcije: frontalni režanj povezuje se sa planiranjem, donošenjem odluka i kontrolom ponašanja, temporalni režanj sa sluhom i pamćenjem, parijetalni sa prostornom orijentacijom, a okcipitalni sa vidom (Kalat, 2019).

Limbički sistem ima ključnu ulogu u regulaciji emocija i motivacije. Strukture poput amigdale i hipokampusa učestvuju u emocionalnim reakcijama i formiranju pamćenja. Amigdala je posebno važna za obradu straha i emocionalno značajnih podražaja, dok je hipokampus neophodan za konsolidaciju dugoročnog pamćenja (Pinel & Barnes, 2018).

Mali mozak učestvuje u koordinaciji pokreta i ravnoteži, ali savremena istraživanja ukazuju i na njegovu ulogu u kognitivnim procesima i emocionalnoj regulaciji. Moždano stablo kontroliše osnovne životne funkcije kao što su disanje, srčani ritam i budnost.

FIZIOLOŠKE OSNOVE PSIHIČKIH PROCESA

Psihički procesi nastaju kao rezultat složene interakcije nervnih ćelija i moždanih struktura. Percepcija, kao prvi korak u obradi informacija, započinje delovanjem spoljašnjih podražaja na receptore, koji zatim šalju signale ka mozgu. Ovi signali se obrađuju u specijalizovanim senzornim centrima, gde dobijaju značenje i postaju svesni doživljaji (Carlson & Birkett, 2021).

Pamćenje se zasniva na sposobnosti nervnog sistema da menja jačinu sinaptičkih veza, proces poznat kao sinaptička plastičnost. Dugotrajno pamćenje povezano je sa strukturnim promenama u neuronima i stvaranjem novih sinaptičkih veza. Emocije, s druge strane, nastaju u interakciji limbičkog sistema i moždane kore, pri čemu fiziološke reakcije organizma utiču na subjektivni doživljaj emocija.

Mišljenje i rešavanje problema predstavljaju najkompleksnije psihičke procese i uključuju aktivaciju više moždanih regija istovremeno. Ovi procesi ukazuju na način na koji se fiziološki mehanizmi integrišu u složene oblike mentalnog funkcionisanja.

SVEST I STANJA SVESTI

Svest se često definiše kao sposobnost pojedinca da bude svestan sebe i svoje okoline. Fiziološke osnove svesti povezane su sa aktivnošću moždane kore i retikularne formacije u moždanom stablu, koja reguliše budnost i pažnju (Guyton & Hall, 2020).

Različita stanja svesti, poput sna, budnosti i snova, odlikuju se specifičnim obrascima moždane aktivnosti. Tokom sna dolazi do promena u radu nervnog sistema koje su važne za regeneraciju organizma i konsolidaciju pamćenja.

Poremećaji svesti, kao što su koma ili delirijum, jasno ukazuju na povezanost fizioloških procesa i psihičkog funkcionisanja.

Uticaj fizioloških poremećaja na psihički život

Oštećenja mozga, hormonski poremećaji i neurohemijske neravnoteže kao faktori psihičkog zdravlja

Oštećenja mozga, hormonski poremećaji i neurohemijske neravnoteže imaju značajan uticaj na psihički život osobe. Mozak, kao centralni organ za upravljanje svim fiziološkim procesima u telu, uključujući emocionalne i kognitivne funkcije, može biti ozbiljno pogođen povredama i disfunkcijama koje se manifestuju kroz različite promene u ponašanju, raspoloženju i sposobnostima razmišljanja. Povrede određenih delova mozga, kao što je frontalni režanj, mogu uzrokovati značajne promene u ličnosti i ponašanju osobe. Slično tome, poremećaji u ravnoteži neurotransmitera, koji su odgovorni za regulaciju emocionalnog stanja, mogu izazvati širok spektar psihičkih smetnji, od depresije do anksioznosti i drugih mentalnih oboljenja.

Povrede frontalnog režnja i promena ličnosti

Frontalni režanj je jedan od ključnih delova mozga, odgovoran za mnoge kognitivne funkcije, uključujući donošenje odluka, planiranje, samokontrolu i oblikovanje ličnosti. Oštećenja u ovom delu mozga mogu dovesti do ozbiljnih promena u ponašanju i ličnosti osobe. Na primer, povrede koje zahvataju prednje delove frontalnog režnja mogu rezultirati smanjenjem sposobnosti osobe da donosi racionalne odluke, kontrolira impulsivne reakcije i pravilno proceni društvene norme (American Psychiatric Association, 2022). Takođe, osobe sa povredama ovog područja mogu postati emocionalno hladne, neprilagođene i često se ponašati na način koji je neuobičajen za njihov prethodni karakter. Takve promene u ponašanju često uključuju povećanu agresivnost, smanjenje empatije i nesposobnost za adekvatno reagovanje na socijalne signale, što može ozbiljno uticati na međuljudske odnose.

Povrede frontalnog režnja takođe mogu biti povezane sa promenama u sposobnostima razmišljanja i pamćenja. Osobe sa takvim povredama često pokazuju teškoće u izvršnim funkcijama, kao što su planiranje, organizacija i fleksibilno mišljenje. To znači da oštećenje ovog dela mozga može značajno otežati svakodnevni život, jer osoba postaje nesposobna da se efikasno nosi sa kompleksnim zadacima i situacijama.

Neurohemijske neravnoteže i psihičke smetnje

Neurotransmiteri su hemijske supstance koje omogućavaju prenos signala između nervnih ćelija. Oni igraju ključnu ulogu u regulaciji emocija, raspoloženja, motivacije i drugih psiholoških procesa. Disbalans u ravnoteži neurotransmitera može imati ozbiljne posledice na mentalno zdravlje, izazivajući različite psihičke smetnje. Na primer, poremećaj u proizvodnji serotonina i dopamina može biti povezan sa depresijom, anksioznošću, pa čak i psihotičnim poremećajima (American Psychiatric Association, 2022).

Serotonin je poznat kao "hormon sreće" jer igra ključnu ulogu u regulaciji raspoloženja. Nedostatak serotonina može izazvati simptome depresije, poput tuge,

gubitka interesa za svakodnevne aktivnosti, niskog samopouzdanja i pesimizma. S druge strane, dopamin, neurotransmiter koji je ključan za nagradu i motivaciju, može izazvati poremećaje u ponašanju i kognitivnoj funkciji kada je u disbalansu. Na primer, smanjenje dopamina povezano je sa bolestima kao što je Parkinsonova bolest, dok prekomerna aktivnost dopamina može biti prisutna u stanjima kao što su šizofrenija ili manija (Muench & Hamer, 2010).
Poremećaji u ravnoteži neurotransmitera često dovode do toga da osoba doživi mentalnu disfunkciju u obliku anksioznosti, depresije ili drugih psihičkih problema. Ovi poremećaji mogu biti uzrokovani brojnim faktorima, uključujući genetske predispozicije, stresne životne okolnosti i ekološke faktore, ali i fizičke promene u mozgu koje ometaju pravilnu funkciju neurotransmiternih sistema. Terapije koje se koriste za lečenje ovih smetnji, kao što su antidepresivi i anksiolitici, često imaju za cilj upravo obnovu ravnoteže ovih hemikalija u mozgu.

Povezanost psihologije i medicine u proučavanju mentalnog zdravlja

Ovi primeri jasno pokazuju da je normalno psihičko funkcionisanje uslovljeno pravilnim radom fizioloških sistema, uključujući mozak i neurotransmiterne sisteme. Psihološke funkcije, kao što su emocije, ponašanje i kognitivne sposobnosti, usko su povezane sa fiziološkim procesima koji se odvijaju u telu. Stoga, kako bi se adekvatno razumeo i lečio mentalni poremećaj, potrebno je razmatrati sve fiziološke aspekte, kao što su oštećenja mozga, hormonski poremećaji i neravnoteže u neurotransmiterima.
Psihologija i medicina, stoga, moraju biti usko povezane u proučavanju mentalnog zdravlja, jer samo kroz multidisciplinarni pristup možemo dobiti potpune i tačne informacije o tome šta se dešava sa osobama koje pate od mentalnih poremećaja. U ovom kontekstu, neophodno je razvijati sveobuhvatne tretmane koji uzimaju u obzir i psihološke i biološke faktore, a ne samo jedan aspekt mentalnog zdravlja.

DISKUSIJA

Posebno značajan doprinos savremenih empirijskih istraživanja ogleda se u razvoju koncepta neuronskih korelata svesti (NCC), koji je omogućio preciznije mapiranje moždanih mreža povezanih sa svesnim iskustvom. Istraživanja zasnovana na funkcionalnoj magnetnoj rezonanci, elektroencefalografiji i transkranijalnoj stimulaciji ukazuju na centralnu ulogu frontalno-parijetalnih mreža, talamokortikalnih petlji i integracije informacija na nivou velikih moždanih sistema (Dehaene & Changeux, 2011; Koch et al., 2016; Mashour & Hudetz, 2018). Međutim, i pored značajnog napretka u empirijskim istraživanjima, ostaje otvoreno pitanje da li identifikovani neuronski obrasci predstavljaju uzrok svesti ili samo njene prateće neurofiziološke manifestacije. Analiza savremene naučne literature ukazuje da je odnos između neuronskih procesa i svesti jedno od najkompleksnijih i najkontroverznijih pitanja savremene neuronauke i kognitivnih nauka (Chalmers, 2017; Koch, Massimini, Boly & Tononi, 2016). Iako je u poslednjim decenijama ostvaren značajan napredak u identifikaciji neuronskih korelata svesti, dobijeni nalazi ne nude jedinstven i sveobuhvatan teorijski okvir koji bi u potpunosti objasnio

prirodu svesnog iskustva (Mashour & Hudetz, 2018). Dominantni modeli svesti, poput teorije globalnog neuronskog prostora (Dehaene & Changeux, 2011), integrisane informacione teorije (Tononi, Boly, Massimini & Koch, 2016) i prediktivnih modela mozga (Friston, 2010), nude parcijalna objašnjenja fenomena svesti, ali se međusobno razlikuju u polaznim pretpostavkama, metodološkom fokusu i interpretaciji empirijskih rezultata. Ove razlike dodatno otežavaju formiranje jedinstvenog teorijskog okvira i ukazuju na fragmentisanost savremenih pristupa proučavanju svesti. Jedan od ključnih nalaza ovog rada jeste da se veliki deo savremenih istraživanja svesti oslanja na korelacione pristupe, pri čemu se određeni obrasci neuronske aktivnosti dovode u vezu sa svesnim doživljajem, bez jasnog razgraničenja između uzročnih mehanizama i pratećih neurofizioloških procesa (Hohwy, 2009; Aru et al., 2012). Ovakav pristup, iako metodološki opravdan u eksperimentalnim uslovima, ograničava mogućnost donošenja zaključaka o tome da li su identifikovani neuronski procesi nužni i dovoljni za nastanak svesti ili predstavljaju epifenomene šire neuralne dinamike. Dalje, u literaturi je uočljivo metodološko neslaganje u pogledu operacionalizacije svesti. Različiti autori koriste heterogene definicije i mere svesti, koje variraju od subjektivnih izveštaja ispitanika do objektivnih neurofizioloških indikatora (Overgaard & Fazekas, 2016). Ovakva neujednačenost otežava uporedivost rezultata i doprinosi fragmentaciji znanja u ovoj oblasti. Poseban problem predstavlja redukcionistički pristup, koji svest svodi isključivo na aktivnost pojedinačnih moždanih regiona, zanemarujući dinamičku i mrežnu organizaciju nervnog sistema (Boly et al., 2017). Rezultati analiziranih studija takođe ukazuju na to da se savremena istraživanja često fokusiraju na „normalna“ stanja svesti, dok su izmenjena stanja svesti, poput sna, anestezije, meditativnih stanja i neuroloških poremećaja svesti, nedovoljno integrisana u teorijske modele (Laureys & Boly, 2018). Upravo ovi fenomeni imaju potencijal da pruže dublji uvid u mehanizme svesti, jer omogućavaju sagledavanje njenih granica i varijabilnosti u zavisnosti od neurofizioloških uslova. Ako je nervni sistem temelj regulacije funkcionisanja, onda sva psihološka i pedagoška intervencija mora uzeti u obzir i fiziološko stanje organizma kako bi rezuletati bili održivi. Iz ovih saznanja proizilazi potreba za usklađivanjem obrazovnih praksi sa biološkim sazrevanjem specifičnih regija mozga, te kreiranju individualizovane podrške za osobe sa poteškoćama u učenju ili pažnji, tretirajući ih kao neurobiološke specifičnosti. Važno ograničenje ovog rada proizlazi iz njegovog metodološkog okvira. Kao narativni pregled literature, rad ne uključuje kvantitativnu meta-analizu empirijskih nalaza, niti primenu strogo definisanih statističkih kriterijuma za procenu jačine dokaza. Iako je ovakav pristup omogućio šire teorijsko sagledavanje problema, on istovremeno ograničava preciznost zaključaka o relativnoj validnosti pojedinih teorijskih modela (Grant & Booth, 2009). Takođe, i pored nastojanja da se uključe savremena empirijska istraživanja, deo analizirane literature neizbežno se oslanja na teorijske radove, što odražava trenutno stanje discipline u kojoj konsenzus još uvek nije postignut. Uprkos navedenim ograničenjima, naučni doprinos ovog rada ogleda se u kritičkom osvrtu na različite teorijske i empirijske pristupe, kao i u identifikaciji ključnih metodoloških i konceptualnih problema koji i dalje opterećuju istraživanja svesti. Rad ukazuje na potrebu za integrativnim modelima koji bi povezali neurobiološke

mehanizme sa subjektivnim iskustvom, prevazilazeći striktno lokalizacionističke i redukcionističke okvire (Seth & Bayne, 2022). Posebno se ističe značaj interdisciplinarnog pristupa, koji bi uključio nalaze neuronauke, psihologije, filozofije uma i kognitivnih nauka. Na osnovu sprovedene analize, buduća istraživanja treba usmeriti ka razvoju metodološki rigoroznijih dizajna, uključivanju longitudinalnih i eksperimentalnih studija sa uzročnim pristupom, kao i ka standardizaciji pojma i merenja svesti. Takav pravac istraživanja mogao bi doprineti dubljem razumevanju odnosa između neuronske aktivnosti i svesnog iskustva, kao i razvoju koherentnijih teorijskih modela svesti (Mashour et al., 2018).

ZAKLJUČAK

Rad pruža kritički sagledan pregled savremenih teorijskih i empirijskih pristupa proučavanju odnosa između neuronskih procesa i svesti, ukazujući na složenost i višedimenzionalnost ovog fenomena. Analiza literature pokazuje da, uprkos značajnom napretku u identifikaciji neuronskih korelata svesti, još uvek ne postoji jedinstven teorijski okvir koji bi u potpunosti objasnio nastanak i prirodu svesnog iskustva. Poseban doprinos rada ogleda se u identifikaciji ključnih metodoloških i konceptualnih ograničenja savremenih istraživanja, uključujući oslanjanje na korelacione pristupe, neujednačenu operacionalizaciju svesti i dominantno redukcionističke interpretacije nalaza. Naučna validacija neurofizioloških osnova psihičkog života daje mogućnost za redefinisanje savremene psihološke i pedagoške prakse, jer otvara prostor za holistički pristup koji uvažava biološke determinante kognicije kao primarni resurs razvoja. Na osnovu dobijenih uvida, rad naglašava potrebu za razvojem integrativnih i interdisciplinarnih modela koji uvažavaju neurodiverzitet kao i metodološki rigoroznijih istraživanja koja bi omogućila dublje razumevanje odnosa između neuronske aktivnosti i svesnog iskustva kako bi se ciljano podsticao optimalan neuropsihološki razvoj pojedinca.

LITERATURA

1. Aru, J., Bachmann, T., Singer, W., & Melloni, L. (2012). Distilling the neural correlates of consciousness. Neuroscience & Biobehavioral Reviews, 36(2), 737–746. https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2011.12.003
2. American Psychiatric Association. (2022). DSM-5-TR: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (5th ed., text rev.). American Psychiatric Publishing.
3. Bear, M. F., Connors, B. W., & Paradiso, M. A. (2020). Neuroscience: Exploring the brain (4th ed.). Wolters Kluwer.
4. Boly, M., Massimini, M., Tsuchiya, N., Postle, B. R., Koch, C., & Tononi, G. (2017). Are the neural correlates of consciousness in the front or in the back of the cerebral cortex? Journal of Neuroscience, 37(40), 9603–9613. https://doi.org/10.1523/JNEUROSCI.3217-16.2017
5. Carlson, N. R., & Birkett, M. A. (2021). Physiology of behavior (13th ed.). Pearson.
6. Gazzaniga, M. S., Ivry, R. B., & Mangun, G. R. (2019). Cognitive neuroscience: The biology of the mind (5th ed.). W. W. Norton & Company.

7. Chalmers, D. J. (2017). The combination problem for panpsychism. Panpsychism: contemporary perspectives, 179, 214.
8. Dehaene, S., & Changeux, J.-P. (2011). Experimental and theoretical approaches to conscious processing. Neuron, 70(2), 200–227. https://doi.org/10.1016/j.neuron.2011.03.018
9. Friston, K. (2010). The free-energy principle: A unified brain theory? Nature Reviews Neuroscience, 11(2), 127–138. https://doi.org/10.1038/nrn2787
10. Grant, M. J., & Booth, A. (2009). A typology of reviews: An analysis of 14 review types and associated methodologies. Health Information & Libraries Journal, 26(2), 91–108. https://doi.org/10.1111/j.1471-1842.2009.00848.x
11. Guyton, A. C., & Hall, J. E. (2020). Textbook of medical physiology (14th ed.). Elsevier.
12. Hohwy, J. (2009). The neural correlates of consciousness: New experimental approaches needed? Consciousness and Cognition, 18(2), 428–438. https://doi.org/10.1016/j.concog.2009.01.007
13. Kalat, J. W. (2019). Biological psychology (13th ed.). Cengage Learning.
14. Kandel, E. R., Koester, J. D., Mack, S. H., & Siegelbaum, S. A. (2021). Principles of neural science (6th ed.). McGraw-Hill.
15. Koch, C., Massimini, M., Boly, M., & Tononi, G. (2016). Neural correlates of consciousness: Progress and problems. Nature Reviews Neuroscience, 17(5), 307–321. https://doi.org/10.1038/nrn.2016.22
16. Laureys, S., & Boly, M. (2018). Altered states of consciousness: From physiology to pathology. Nature Reviews Neuroscience, 19(2), 101–113. https://doi.org/10.1038/nrn.2018.3
17. Mashour, G. A., Roelfsema, P., Changeux, J.-P., & Dehaene, S. (2020). Conscious processing and the Global Neuronal Workspace Hypothesis. Neuron,105(5),776-798 https://doi.org/10.1016/j.neuron.2020.01.026
18. Mashour, G. A., & Hudetz, A. G. (2018). Neural correlates of consciousness: Recent progress and clinical implications. Journal of Neuroscience,38(5),1110–1118. https://doi.org/10.1523/JNEUROSCI.0506-17.2018
19. Overgaard, M., & Fazekas, P. (2016). Perceptual consciousness and cognitive access: An introduction. Philosophical Transactions of the Royal Society B, 371(1698), 20160122. https://doi.org/10.1098/rstb.2016.0122
20. Seth, A. K., & Bayne, T. (2022). Theories of consciousness. Nature Reviews Neuroscience, 23(5), 257–271. https://doi.org/10.1038/s41583-022-00581-2
21. Tononi, G., Boly, M., Massimini, M., & Koch, C. (2016). Integrated information theory: From consciousness to its physical substrate. Nature Reviews Neuroscience,17(7),450–461. https://doi.org/10.1038/nrn.2016.44
22. Pinel, J. P. J., & Barnes, S. J. (2018). Biopsychology (10th ed.). Pearson.
23. Purves, D., Augustine, G. J., Fitzpatrick, D., Hall, W. C., LaMantia, A.-S., Mooney, R. D., Platt, M. L., & White, L. E. (2018). Neuroscience (6th ed.). Oxford University Press.

SUMMARY

The analyzed literature indicates a high degree of agreement that psychological processes are directly related to the physiological activities of the nervous system. Contemporary biological psychology emphasizes that perception, emotions, thinking and consciousness can only be understood through neurophysiological and neurochemical mechanisms. Although there are differences in the role of certain brain structures, they point to a complex and integrated function of the brain. Understanding the physiological basis of mental life is of great importance both for theoretical research and for clinical practice in the field of mental health. Furthermore, understanding the neurophysiological foundations of mental life enables a more precise design of human experience through both psychological and pedagogical approaches.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]
Vol. 26, str. 45-73, 2026. god.
Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Geografija
Datum prijema rada: 08.02.2025. *Datum prihvatanja rada: 06.05.2026.*
UDK: 338.483(497.16) doi: 10.5937/univmis2626045M

Originalni naučni rad

REGIONALIZACIJA CRNE GORE U KONTEKSTU TURISTIČKIH SPECIFIČNOSTI I OBRAZOVNIH RESURSA U TURIZMU

Demir Mujević
Doktorand, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet
Beograd, Srbija
demir.mujevic98@gmail.com, https://orcid.org/0009-0000-3805-7641

Apstrakt
Crna Gora posjeduje izuzetnu prirodnu i kulturnu raznovrsnost koja omogućava diferenciranu turističku ponudu i razvoj različitih oblika turizma. Rad analizira regionalizaciju Crne Gore prema turističkim specifičnostima, sa fokusom na primorsku, centralnu i sjevernu regiju. Analiziraju se prirodne i kulturne atrakcije svake regije, turističko obrazovanje, dominantne vrste turizma, kao i potencijali za dalji razvoj. Akcenat je stavljen na ekoturizam, kulturno-istorijski turizam i enogastronomiju, uz prijedloge za optimizaciju turističkog potencijala kroz regionalnu podjelu. Cilj rada je analizirati regionalnu podjelu Crne Gore u kontekstu turističke regionalizacije, sa akcentom na obrazovne, pedagoške i razvojne potencijale turizma. Pored razmatranja kako regionalna podjela doprinosi optimizaciji turističkog potencijala, cilj je i prikazati na koji način turizam u svakoj regiji može doprinijeti neformalnom i iskustvenom učenju, kulturnom obrazovanju i razvoju kompetencija.
Ključne riječi: Crna Gora, regionalizacija, obrazovanje, ekoturizam, kulturno-istorijski turizam, enogastronomija

REGIONALIZATION OF MONTENEGRO IN THE CONTEXT OF TOURISM SPECIFICITIES AND EDUCATIONAL RESOURCES IN TOURISM

Abstract
Montenegro possesses exceptional natural and cultural diversity, which enables a differentiated tourist offer and the development of various forms of tourism. This paper analyzes the regionalization of Montenegro according to tourist-specific features, focusing on the coastal, central, and northern regions. It examines the natural and cultural attractions of each region, tourism education, dominant types of tourism, as well as potential for further development. Emphasis is placed on ecotourism, cultural-historical tourism, and enogastronomy, along with suggestions for optimizing the tourism potential through regional division. The goal of the paper is to analyze the regional division of Montenegro in the context of tourist regionalization, with a focus on the educational, pedagogical, and developmental potentials of tourism. In addition to considering how regional division contributes to the optimization of tourism potential, the aim is also to show how tourism in each

Ovaj članak je članak otvorenog pristupa distribuiran pod uslovima licence Creative Commons Attribution (CC BY) (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

region can contribute to non-formal and experiential learning, cultural education, and the development of competencies.
Keywords: Montenegro, regionalization, education, ecotourism, cultural-historical tourism, enogastronomy, tourism potential

UVOD

Crna Gora, iako geografski mala[1], posjeduje bogatstvo prirodnih i kulturnih resursa koji čine različite regije zemlje atraktivnim. Ova raznovrsnost pruža osnovu za diferenciranu turističku ponudu.

Crna Gora je u osnovi jadransko-mediteranska i dinarska zemlja u jugoistočnom dijelu Evrope. Sa zapada se graniči sa Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom, sa sjevera i sjeveroistoka sa Srbijom, sa jugoistoka sa Albanijom i sa jugozapada sa Jadranskim morem. Površina Crne Gore iznosi 13.812 km2 a teritorijalnog mora 4.800 km2; kopnena granica iznosi 614 km (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2015; Monstat, 2017). Regionalizacija Crne Gore ima ulogu u planiranju i razvoju turizma jer svaka od njenih regija posjeduje specifične karakteristike koje privlače različite profile turista – od ljubitelja prirode, preko istraživača, do avanturista. Regionalna podjela omogućava usmjeravanje resursa i kreiranje raznovrsne turističke ponude.

U radu je analizirana regionalizacija Crne Gore i turistički potencijal različitih regija Crne Gore, tj. regionalizacija po turističkom ključu. Rad istražuje turistički potencijal svake od tri regije (sjeverna, centralna, južna), analizirajući glavne prirodne i kulturne atrakcije i vrste turizma koje dominiraju u tim oblastima, ali i obrazovanje u turizmu. Ekskurzije i obrazovni turizam se tretiraju kao praktičan način povezivanja obrazovanja, stvarnog iskustva i turizma, čime se doprinosi cjeloživotnom učenju i razvoju kompetencija mladih. Đačke ekskurzije i turistička putovanja generalno, važan su dio obrazovanja za turizam. U svijetu u kojem turistička industrija često slijedi samo svoje interese i koristi čovjeka u svoju svrhu, dok je turista više zainteresovan da vidi nego da duboko doživi određenu zemlju, obrazovanje za turizam prepoznaje se kao značajan segment opšteg obrazovanja. Kao dio obrazovnog turizma, ekskurzije služe kao efikasan medij za praktično učenje i neposredno iskustvo turizma (Krippendorf, 1986; Čomić, 1990; Anđelković, 2012), stoga se rad bavi i obrazovnim aspektom turizma.

METODOLOGIJA

U radu je primijenjena administrativna regionalizacija kao osnovni metod geoprostorne analize turističkog potencijala Crne Gore. Region se definiše kao pravno ili administrativno određena teritorijalna cjelina, veća od opštine, a manja od države - administrativni region. Opšte je prihvaćeno da je metod regionalizacije prevazišao okvire regionalne geografije i stekao karakter opšteg naučnog metoda u

[1] U poređenju sa evropskim državama, Crna Gora je teritorijalno veća jedino od 7 mini-država i tek nešto veća od Krita.

disciplinama koje sa različitih aspekata proučavaju prostorne pojave i procese. Njegova osnovna funkcija jeste diferencijacija teritorije na cjelovite teritorijalne sisteme – regione (rejone). Regionalizacija, stoga, predstavlja metodološki okvir za podjelu prostora na manje teritorijalne cjeline sa specifičnim i prepoznatljivim obilježjima (Stojkov, 2020; Tošić, 2018; Radovanović, 1994). Polazeći od činjenice da je Crna Gora mala država sa relativno homogenim prostornim jedinicama, administrativne granice uzete su kao relevantan analitički okvir. Izbor ove metode zasniva se na njenoj operativnoj vrijednosti i metodološkoj sofisticiranosti (Dann et al., 1988) u odnosu na ciljeve istraživanja (vidi Gomez & Jones, 2010), budući da se planiranje i evaluacija turističkih politika u praksi sprovode na nivou lokalnih samouprava. Analiza je izvedena na osnovu dominantnih oblika turizma, sezonskih karakteristika i prostorne raspodjele turističkih resursa. Dolasci i noćenje turista u posljednjih 5 godina (period od 2020. do 2025. godine), sa fokusom na 2025. godinu, zasnovani su na sekundarnim statističkim podacima o turističkom prometu na nivou opština u Crnoj Gori, preuzetim iz zvaničnih izvještaja Uprave za statistiku Crne Gore. Posmatrani period omogućava uvid u kratkoročne promjene i dinamiku turizma, ali istovremeno uključuje uticaj globalnih poremećaja, poput pandemije COVID-19, naročito u periodu 2020–2022.

Ukupni uzorak obuhvata 24 administrativne jedinice – opštine Crne Gore, koje su dalje grupisane u šire turističke regije na osnovu geografskog položaja. Obrada podataka izvršena je u programu Microsoft Excel primjenom deskriptivne statistike i komparativne analize. Korišćeni su osnovni statistički pokazatelji radi utvrđivanja intenziteta i dinamike turističkog prometa po regionima, dok je metoda prostorne komparacije primijenjena za analizu razlika u turističkoj razvijenosti između regionalnih cjelina. Svjesni ograničenja administrativne regionalizacije, koja ne obuhvata u potpunosti funkcionalne tokove (kretanje turista, tokove kapitala, radne snage, materijalnih dobara, informacija, ideja, novca itd., koji ne prate striktno administrativne granice, već formiraju prostorno povezane turističke cjeline), primijenjeni metod sagledava se kao analitički okvir, iako je regionalizacija mogla biti zasnovana i na tipskom ili funkcionalnom principu. To je u skladu sa kontingencijskim pristupom (Tošić, 2018), koji naglašava da ne postoji jedinstveni „najbolji način" za organizaciju ili regionalizaciju. Umjesto toga, optimalna rješenja zavise od specifičnih okolnosti (kontingencija). To je metodološki princip koji omogućava prilagođavanje analize specifičnostima Crne Gore, prepoznajući da ne postoji univerzalni način regionalizacije i da izbor metoda zavisi od okolnosti i ciljeva istraživanja. Cilj ove regionalizacije nije da uhvati sve funkcionalne veze, već da obezbijedi analitički okvir. Tačno je da turizam funkcioniše transgranično i da jedna opština može imati više turističkih tipova, ali u slučaju Crne Gore administrativne jedinice imaju realnu ulogu u upravljanju turističkim razvojem. Administrativna regionalizacija ne predstavlja se kao optimalna, već kao svrsishodna u datom kontekstu, pri čemu u slučaju Crne Gore ima veću analitičku i plansku vrijednost nego u većim državama.

REGIONALIZACIJA CRNE GORE

Još je Cvijić (1922) naglasio da se razne oblasti na zemlji razlikuju jedna od druge po geografskim osobinama, koje u našem duhu bude ideju o geografskoj ili prirodnoj cjelini. Geografska interakcija prirode, čovjeka i privrede ogleda se u regionalizaciji, odnosno određivanju geografskih regija (regiona). Društveni i fizički geografi region posmatraju kao prostor koji odlikuju jasno prepoznatljive fizičke, društvene ili ekološke karakteristike (Stojkov, 2020). Polazeći od kriterijuma reljefne strukture, klimatsko-vegetacijskih i hidrografskih karakteristika i ekonomskih pokazatelja, u Crnoj Gori se mogu izdvojiti tri glavne geografske regije: primorska ili mediteranska Crna Gora - južna, submediteranska Crna Gora – centralna i planinsko-kotlinska Crna Gora – sjeverna (Slika 1). Nekada se izdvajaju samo dvije osnovne geografske regije: mediteransku (primorje, Skadarska Zavala sa Zetom, Bjelopavlićka ravnica i Katunski kras) i planinsku Crnu Goru (planinsko-kotlinska i Rudinsko-banjanska površ s Nikšićkim poljem). Crnu Goru karakteriše raznolikost, a priroda joj je podarila bogatstvo kontrasta. Rasprostranjen je iskaz da je Crna Gora zemlja gdje se za dva sata vožnje automobilom dolazi iz planinskih predjela i oštre klime do ravničarskih predjela i prijatne mediteranske klime (Mujević, 2023; Šehić D. & Šehić D., 2005). Prilikom regionalizacije Crne Gore vođeno je računa o prirodno i društveno geografskim specifičnostima svake regije, pa su izdvojene prema reljefnoj strukturi, klimatskim osobenostima i procesu društveno ekonomskog razvoja (Radojičić, 2002). Svaka od regija Crne Gore ima potencijal za razvoj određenih vrsta turizma.

Slika 1.

Geografske regije Crne Gore sa odgovarajućim površima

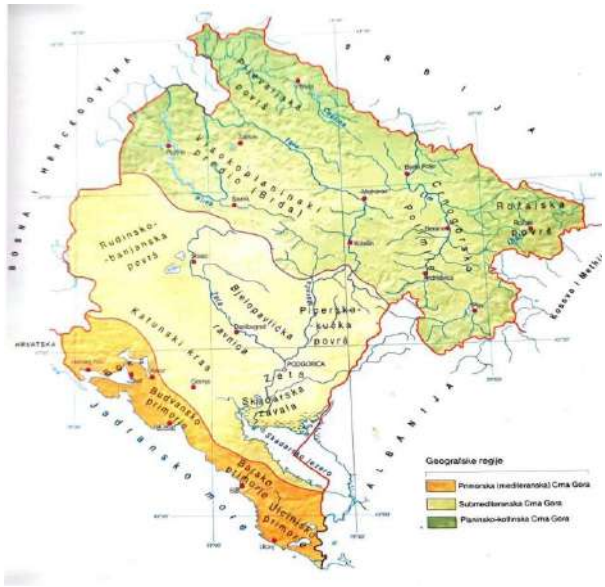

Izvor: Šehić, D. i Šehić D., 2005, str. 5

Na osnovu reljefa, klime, geoloških i pedoloških karakteristika, pokrivača tla i prepoznatljivosti, Crna Gora je podijeljena u pet regiona: Primorski region, Skadarski basen, Kraški region, Kanjoni i visoravni centralnog regiona i Planine i doline sjevernog regiona (Banićević i dr., 2021).

Kada se govori o sjevernoj regiji teritorije Crne Gore, pod njom se podrazumijeva planinsko područje na sjeveru države. Regija je sačinjena od nekoliko Dinarskih planina: Durmitor, Bjelasica, Prokletije, Komovi i Sinjajevina. Sjeverna regija ima ukupno 13 opština, ali u nekim podjelama se sjevernom regijom podrazumijeva samo 6 opština: Pljevlja, Plužine, Žabljak, Šavnik, Mojkovac i Kolašin, dok sjeveroistočna regija obuhvata preostalih 7 opština: Rožaje, Petnjica, Berane, Bijelo Polje, Andrijevica, Plav i Gusinje (Slika 2).

Središnju regiju Crne Gore čine opštine: Nikšić (2.065 km²), Danilovgrad (501 km²), Podgorica (oko 1052 km²), Cetinje (899 km²), Tuzi (236 km²) i Zeta (153,05 km²). Regija obuhvata zaravan dubokog krša (Katunski krš sa Cetinjskim poljem) i udolinu srednje Crne Gore (Nikšićko polje, Bjelopavlićka ravnica, Podgoričko-skadarska kotlina). Ukupna površina regije je 4.863 km², što čini 35,2% ukupne površine Republike (Bakić, 2014).

Centralna regija se nalazi na prostoru između sjeverne i primorske regije i predstavlja glavni administrativni, privredni i kulturni centar Crne Gore. Od primorja je dijeli planinski niz Orjen-Lovćen, Sutorman-Rumija. Ima preko 45,1 % od ukupnog stanovništva (Šehić D. i Šehić, D., 2005). Na teritoriji centralne regije nalazi se Skadarsko jezero, značajan jer je to jedini nacionalni park s pretežno vodenim ekosistemom (Visit Montenegro, 2023).

Crna Gora je prepoznata kao zemlja s velikim prirodnim bogatstvima na malom prostoru, koja spaja kontraste sjevera i juga.

Primorska regija Crne Gore obuhvata uski pojas duž Jadranskog mora, uključujući Bokokotorski zaliv.. Svaka od primorskih opština ima važne funkcije: Ulcinj (važan centar turizma), Bar (najveća crnogorska luka, „prozor u svijet”), Budva (metropola crnogorskog turizma), Tivat (vazdušna luka), Kotor - dva i po milenijuma star grad, Herceg Novi - kapija Boke Kotorske (Bakić i dr., 2009). Primorska regija sadrži područje od Luštice koja se nalazi na sjevernom dijelu Boke Kotorske do južnog dijela Ulcinja (Vidas, 2023). Primorska regija odlikuje se potencijalom za razvoj kupališnog, sportskog i rekreativnog turizma (Dašić & Jovičić, 2011), uz povezivanje s kulturnim (samim tim i obrazovnim turizmom) i etnološko-ekološkim turizmom. Od faune prisutni su lisice, šakali, divlje svinje, flamingosi, pelikani, te povremeno delfini (Stešević & Caković, 2013; Šorović, 2022), što je značajno za ekoturizam i posmatranje prirode (npr. birdwatching), jer raznovrsna flora i fauna privlače turiste koji žele da istražuju prirodu i posmatraju životinje u prirodnom okruženju.

Slika 2.
Podjela Crne Gore na 4 regije, sa gustinom naseljenosti 2017. godine

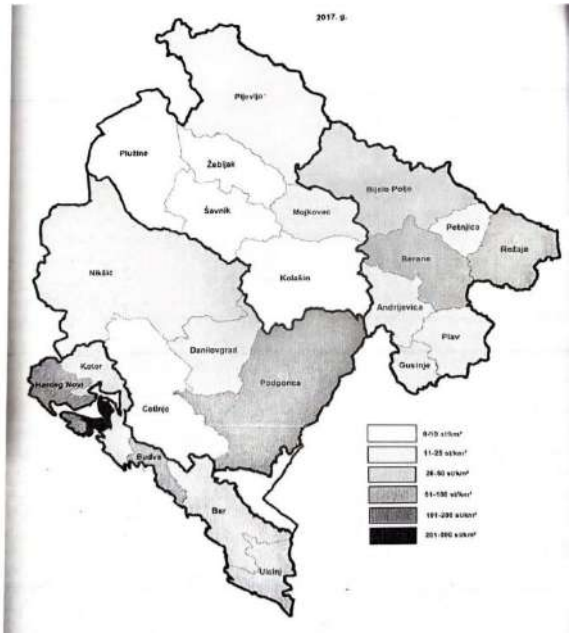

Izvor: Monstat, 2017

Prema Radojičiću (2002), u Crnoj Gori se izdvajaju dvije makroregije: jugozapadna i sjeveroistočna.
Jugozapadna makroregija je površine 6508 km2 i zahvata dio države koji pripada dubokom kršu. U njoj se izdvajaju homogene regije: Crnogorsko primorje i središnja Crna Gora sa po 6 pripadajućih opština.
Sjeveroistočna makroregija je površine 7304 km2 i uglavnom pripada fluviokršu. Zahvata djelove Crne Gore između pomenute granice sa jugozapadnom makroregijom i državnih granica Crne Gore u sjevernom i istočnom dijelu. U njoj se izdvajaju regija visokih planina i površi sa pripadajućim opštinama i regija doline Lima, Ibra i Ćehotine sa okolnim površinama.
Strategija regionalnog razvoja Crne Gore 2023-2027. predstavlja ključni dokument koji definiše ciljeve i prioritete regionalnog razvoja (Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma, 2022). Geografska regionalizacija Crne Gore u velikoj mjeri se poklapa sa njenom turističkom regionalizacijom. Upravo prirodne i kulturne karakteristike različitih regija utiču na oblikovanje turističke ponude.

TURIZAM KAO OBRAZOVNI RESURS

Regionalizacija Crne Gore prema turističkim osobenostima je osnov za planiranje i optimizaciju turističkog razvoja, ali i okvir za sagledavanje obrazovnih potencijala turizma. S obzirom na to da je cilj obrazovanja prema pedagogiji svestrano

razvijanje svih potencijala ličnosti i njihovo bogaćenje i objedinjavanje u raznovrsnosti (Vlahović i dr., 1996), turizam, kroz svoju regionalnu specifičnost, a i inače, može doprinijeti ovom procesu, obogaćujući obrazovne sadržaje i metodiku nastave prirode i društva, geografije, turističke geografije itd. (vidjeti npr. Darinski, 1966; Dragović, 2012; Vovk & Zeman, 2016). Raznovrsnost prirodnih pejzaža, kulturno-istorijskog nasljeđa i različitih oblika turizma u okviru sjeverne, centralne i primorske regije omogućava da se turizam posmatra i kao važan resurs neformalnog i iskustvenog učenja, sa izraženom pedagoškom, vaspitnom i društvenom funkcijom. Turizam je najperspektivnija uslužna privredna grana u Crnoj Gori, a zajedno sa ugostiteljstvom čini 30% bruto domaćeg proizvoda (Šehić D. & Šehić D., 2005) i zato je od važnosti obrazovati se u duhu turizma i tretirati turizam kao edukativni resurs. U regijama Crne Gore gdje priroda još uvijek ostaje netaknuta i malo izmijenjena, postoji dodatna prednost za obrazovanje – inovativni koncept obrazovanja i vaspitanja za održivi razvoj. Korišćenje prirode kao učionice (ambijentalna nastava) omogućava učenicima da direktno dožive principe održivog razvoja i razumiju važnost očuvanja okoline kroz praktično iskustvo.

Turizam se sve češće prepoznaje kao oblik neformalnog i iskustvenog učenja, zasnovan na neposrednom kontaktu sa prostorom. Boravak u ovim turističkim regijama omogućava učenje kroz iskustvo, posmatranje i aktivno učešće. U tom kontekstu, turističke regije Crne Gore predstavljaju „učionice na otvorenom“. Navedimo primjere iskustvenog i situacionog učenja u turizmu:

posjeta lokalnom etno-selu u Plužinama gdje turisti (ili učenici) učestvuju u pravljenju tradicionalnih rukotvorina ili čak jela, jer na taj način uče kroz lično iskustvo. Slično je i sa posjetom odabranom poljoprivrednom gazdinstvu gdje uče(s)nici beru voće i pripremaju lokalne proizvode. Kroz aktivno uključivanje u proces sticanja znanja i vještina (pravljenje rukotvorina, sira, džema itd.), učesnici uče kroz iskustvo i refleksiju (Dewey, 1938) nad svojim radom. Škole u Crnoj Gori, Srbiji i širom regiona sve češće primjenjuju ovaj oblik nastave u okviru otvorenog kurikuluma, uključujući aktivnosti poput prodaje suvenira, izrade i prezentacije tradicionalnih rukotvorina, što predstavlja pozitivan signal u pravcu praktičnog i iskustvenog obrazovanja. Isto tako, situaciono učenje u turizmu može se sagledati kroz primjer kada turisti ili učenici prate vodiča kroz istorijski Stari grad Kotor, učeći o arhitekturi, istoriji i lokalnoj kulturi u autentičnom okruženju.

Uloga turističkih regija u razvoju obrazovanja, ekološke svijesti i interkulturalnih kompetencija

Prirodno i kulturno nasljeđe Crne Gore nudi izuzetan obrazovni potencijal. Različite turističke regije Crne Gore imaju značajnu ulogu u razvoju ekološke svijesti, kulturnog identiteta i interkulturalnih kompetencija.

Sjeverna regija, sa naglašenim oblicima ekoturizma i seoskog turizma, doprinosi razumijevanju odnosa čovjeka i prirode, kao i značaja očuvanja životne sredine. Centralna regija omogućava sagledavanje kulturnog identiteta države, dok primorska regija, kao prostor intenzivnih međunarodnih kontakata (kroz turistička kretanja), podstiče razvoj interkulturalnog dijaloga i tolerancije. Kroz turistička kretanja, ekskurzije i interakcije sa lokalnim zajednicama, turizam doprinosi

formiranju savremenih društvenih vrijednosti, a u to spada i obrazovanje za održivi razvoj, koje se stiče kroz edukativne aktivnosti i turizam. Obrazovanje u neformalnim prirodnim i društvenim okruženjima uključuje i avanturističko obrazovanje, koje je usmjereno prvenstveno na fizičke aktivnosti u prirodi (poput kajaka, planinarenja i kampovanja), ali obuhvata i različite oblike formalnog i neformalnog učenja koji se odvijaju na otvorenom, kroz turističke sadržaje, rad ekoloških centara i školske klubove. Uspostavljanje partnerskih odnosa sa neposrednim okruženjem je važan zadatak i škole i same zajednice. Pri tome, okruženje treba da promijeni pogled na školu kao izolovanu instituciju. Povezivanje školskih i vanškolskih konteksta ostvaruje se kroz različite organizacione oblike u sredinama koje podstiču učenje (Anđelković, 2018; Anđelković & Stanisavljević Petrović, 2013). Sadržaji iz lokalne zajednice, kao i šireg okruženja i turizma, treba da budu predmet proučavanja jer turizam predstavlja značajan izvor neformalnog obrazovanja, naročito za mlade, i tu je glavna spona (presjek) između turizma i obrazovanja, koja treba da vodi ka učenju za život, a ne samo za ocjenu. Uvijek se pretpostavlja da učenici vole ekskurzije i putovanja kao otklon od ustaljene, tradicionalne učioničke nastave.

U metodičkoj i didaktičkoj literaturi postoje razlike u definisanju pojma ekskurzije, ali u svakom slučaju, riječ je o posebnoj vrsti školske obrazovno-vaspitne aktivnosti izvan učionice, namijenjenoj neposrednom proučavanju nastavne građe koja se u učionici ne može uspješno demonstrirati. S obzirom na to da se nastavni proces izmješta iz školske zgrade i da su fleksibilnije po pitanju vremenske organizacije, ekskurzije snažno doprinose ostvarivanju obrazovno-vaspitnih ishoda. Da ekskurzija ne bi postala samo avanturistički događaj, potrebna je pravilna integracija ekskurzija u kurikulum; motivisanje učenika/studenata; struktura i autentičnost aktivnosti; podsticanje kritičkog razmišljanja i društvena interakcija tokom ekskurzija (Anđelković, 2012; Živković i dr., 2015). Dewey (1938) smatra da školsko gradivo obavezno treba biti povezano sa iskustvima iz svakodnevnog života, a upravo tome služe ekskurzije, turizam i vanučionična nastava. Iako se vanučionička nastava u zemljama poput Švedske, Danske, Engleske i Hrvatske već odavno ravnopravno primjenjuje uz druge oblike nastave, u Srbiji se i dalje percipira kao novina i realizuje sporadično. Podatak da je samo 23,2% ispitanih učitelja i nastavnika realizovalo vanučioničku nastavu više od 15 puta ukazuje na njenu nedovoljnu zastupljenost, uprkos njenim prednostima (Anđelković, 2018; Radivojević & Jelić, 2016). Potencijal vanučioničke nastave u Crnoj Gori je nedovoljno iskorišćen, a ova oblast predstavlja zanimljivo, ali još uvijek nedovoljno istraženo područje. Terenska nastava, ekskurzije, studijske posjete i edukativni turistički programi čine bitan segment obrazovnog sistema, naročito u oblastima geografije, istorije i slično. Zbog svoje kurioznosti i atraktivnosti, ove aktivnosti mogu značajno poboljšati motivaciju učenika za učenjem, bilo unutrašnju ili spoljašnju motivaciju (Kodžopeljić & Pekić, 2017). Istraživanja Grbović i Draganić (2017) pokazuju da nastava geografije još uvek nije dovoljno usmjerena na učenika, a ekskurzije i obrazovni turizam omogućavaju nastavu usmjerenu na učenika, jer učenici neposredno doživljavaju i uče kroz iskustvo, što doprinosi većoj motivaciji i angažovanju. Indikativno je reći da je Sokrat omladinu okupljao i poučavao na gradskim trgovima. Stručno

pripremljena ekskurzija kod učenika razvija kreativnost, navike učenja, radoznalost, kritičnost i samostalnost (Živković i dr., 2015), a vrijedi dodati i pozitivnu turističko-istraživačku atmosferu. Regionalna podjela Crne Gore omogućava plansko osmišljavanje ovakvih aktivnosti – posjete nacionalnim parkovima, kulturno-istorijskim lokalitetima i ruralnim područjima doprinose razvoju funkcionalnih znanja i kritičkog mišljenja.

Turizam ima značajnu ulogu i u konceptu cjeloživotnog učenja jer obrazovni efekti turističkih aktivnosti nisu ograničeni samo na djecu i mlade. Edukativni turistički programi, kulturne manifestacije i tematske rute omogućavaju kontinuirano obrazovanje različitih starosnih grupa. Kvalitetno okruženje, kao što su edukativne turističke destinacije i interaktivni sadržaji, povoljno utiče na dječije ponašanje, igru, istraživanje i druge aktivnosti, kao i na odnos između djece i odraslih (Starc i dr., 2004), čime se dodatno podržava razvoj ličnih kompetencija. Učenje u ranom djetinjstvu predstavlja osnovu za kasnije učenje kod odraslih, jer pozitivni transferni efekti ranog obrazovanja omogućavaju da proces učenja u odraslom dobu bude brži, lakši i efikasniji (Stojaković, 2002), bilo da je riječ o neformalnom, iskustvenom ili situacionom učenju. Na taj način, turizam doprinosi širenju znanja od ranog uzrasta (uključujući predškolsko i osnovno obrazovanje), kao i aktivnom učešću pojedinaca u društvenim i kulturnim procesima, čime prevazilazi svoju isključivo rekreativnu funkciju. Turizam doprinosi i svestranom razvoju ličnosti vaspitanika, kao i moralnom i društvenom vaspitanju (Đorđević & Jovanović, 1996). Nesumnjivo je da škola, kao kontekst sekundarne socijalizacije pojedinca, predstavlja sredinu bogatu mogućnostima za razvoj multikulturalnosti. Posebnu dimenziju unapređivanja kvaliteta škole predstavlja ostvarivanje partnerstva sa okruženjem. Time se omogućava dekontekstualizacija školskih znanja i njihovo povezivanje sa aktuelnim društvenim procesima, poput multikulturalnosti (Anđelković & Stanisavljević Petrović, 2013; Đorđević & Jovanović, 1996). Kroz edukativne turističke programe i posjete kulturnim i prirodnim lokalitetima, djeca i mladi razvijaju interkulturalnu kompetenciju i socijalne vještine, moralni razvoj i odgovornost prema zajednici. Uz to, turizam podstiče poštovanje različitih kultura, saradnju i empatiju, što pospješuje moralno i društveno vaspitanje.

TURIZAM SJEVERNE REGIJE CRNE GORE

Turizam sjeverne Crne Gore temelji se na prirodnim resursima (planine, kanjoni, rijeke, jezera) i kulturno-istorijskim spomenicima, što omogućava razvoj ekoturizma, avanturističkog, seoskog, planinskog, zimskog i kulturnog turizma. U planinskoj regiji postoje četiri makro reljefne jedinice: planinske ravnice, doline (kanjoni i klisure), baseni i planine (Đurović, P. i Đurović, M., 2016). Brojne prirodne i kulturno-istorijske destinacije ove regije važna su karika u ravnomjern(ij)oj regionalnoj rasprostranjenosti turizma u Crnoj Gori.

Prirodne atrakcije sjeverne regije

Najuočljivije prirodne atrakcije sjeverne regije su planine. Durmitor je područje sa razvijenim periglacijalnim oblicima reljefa. Takođe, u sjeveroistočnom

kontinentalnom dijelu države popularna lokacija za planinarenje i zimski turizam je Bjelasica. U središnjem dijelu planine je NP Biogradska gora, turistička atrakcija. Dinamička fizičko-geografska osnova Crne Gore omogućila je razvoj bogatih prirodnih potencijala za odmarališta u planinskoj oblasti Crne Gore (Đurović, P. & Đurović, M., 2016). Planina Prokletije i istoimeni Nacionalni park karakteristični su po netaknutoj prirodi i jedinstvenim geografsko-klimatskim osobinama. Zastupljen je avanturistički turizam.

Jezera su također upečatljiva odlika ove crnogorske regije. Biogradsko jezero je najveće planinsko jezero u zemlji i vrlo je atraktivan pejzaž za turiste. Crno jezero na Durmitoru je idealno za rekreaciju i sportove na vodi. Crno jezero zimi ponekad bude zaleđeno, što omogućava šetnje po površini jezera. Plavsko jezero (Slika 3) i njegovo okruženje poznati su po ekoturizmu. Plav raspolaže značajnim turističkim potencijalima koje treba više iskoristiti za razvoj turizma (Privredna komora Crne Gore, 2023). Odlikuju ga bogat biodiverzitet, bogato kulturno nasljeđe i očuvana tradicija.

Slika 3.
Panorama Plavskog jezera

Foto: autor

Slika 4.
Kanjon rijeke Tare

Foto: autor

Što se tiče rijeka i kanjona ove regije, Tara (Slika 4) teče kroz kanjon koji je uvršten na UNESCO-ovu listu svjetske baštine. Krajolik planina i dolina sjeverne regije Crne Gore (Bulatović & Rajović, 2018) je popularan među ljubiteljima raftinga. Lim omogućava splavarenje i rafting, što predstavlja potencijal za dalji razvoj avanturističkog turizma. Iako Lim ima mogućnosti za rafting, manje izraženi brzaci, slabija turistička infrastruktura (rafting kampovi, vodiči) i manja međunarodna prepoznatljivost čine ga manje značajnim za avanturistički turizam u odnosu na Taru. Tara je već decenijama poznata rafting destinacija.

Zimski turizam planinsko-kotlinske regije

Sjeverna regija pruža idealne uslove za postojanje i razvoj zimskog turizma. Šume, pogodni tereni za uređenje skijaških staza i planinsko podneblje predstavljaju dobru osnovu za razvoj drvne industrije i zimskog turizma. Treba pomenuti skijanje i *snowboarding*[2] i promociju planinarenja i alpinizma s naglaskom na Durmitor, Bjelasicu i Prokletije (Jakšić-Stojanović et al., 2019; Šehić D. & Šehić D., 2005). Zimski centri na Bjelasici i Durmitoru postali su popularne destinacije za skijanje i zimsku rekreaciju. Durmitor predstavlja epicentar planinskog turizma i popularan je za planinarenje, biciklizam, skijanje.
Kolašin je poznat kao zimska turistička prijestonica Crne Gore jer je veoma pogodan za zimske aktivnosti i centar je kontinentalnog turizma. Razvio se u središtu manje

[2] Skijanje na dasci niz padinu, zimski planinski sport.

Kolašinske kotline. Ponuda na Kolašinu je raznovrsna i veoma prilagođena uslovima terena. Najznačanija skijališta su Kolašin 1600 i Kolašin 1450, kao i Savin kuk na Durmitoru (Žabljak). Bjelasica nudi staze za nordijsko skijanje, wellness, spa i autentičnu gastronomiju[3].
Što se tiče manifestacionog turizma i događaja, Kolašin organizuje takmičenja u skijanju, kao i zimske festivale. Žabljak, kao turističko naselje u sklopu Nacionalnog parka Durmitor i najviši je grad na Balkanu, omiljena je destinacija za ljubitelje zimskog turizma. Karakteristika sjeverne regije, koja je odvaja od ostale dvije, jeste to što uspješno može kombinovati seoski, planinski i ekoturizam.

Ekoturizam sjeverne regije

Unutar tržišne niše ruralnog turizma postoje različite specijalizacije kao što su ekoturizam, turizam u prirodi, agroturizam, sportski i avanturistički turizam, gastronomski i vinski turizam. Ekoturizam je sve više zastupljen u sjevernoj regiji, što je razumljivo uzevši u obzir očuvanu prirodu. Ekoturizam predstavlja važan dio cjelokupnog turizma Crne Gore, i uz profesionalizaciju upravljanja destinacijama kao ključnim preduslovom za uspješan razvoj crnogorskog turizma (MORT, 2019; Đurašević, 2015), treba da donese velike benefite. Po ekoturizmu, lokalnoj gastronomiji i eko i etno-selima prednjače Plužine. Ono što u sjevernoj regiji treba afirmisati jeste inovativni koncept difuznih etno-sela (Mijatović, 2024), koji podrazumijeva razvoj distribuirane turističke destinacije zasnovane na kompleksu smještaja i tradicionalnom načinu života, kulturi i arhitekturi regiona. Posebno povoljni uslovi za ovakav vid razvoja postoje u Plužinama, gdje prirodni i kulturni resursi pružaju dobru osnovu za njegovu primjenu.
Pored toga, potrebno je razvijati i koncepte koji još nisu dovoljno zastupljeni u Crnoj Gori, poput kuća na drvetu. Iako sjeverna regija već raspolaže eko-selima, etno-selima, eko-katunima i vilama u prirodi, većina ovih oblika smještaja je već „isprobana“, tim prije jer takvih smještajnih kapaciteta ima dovoljno u Srbiji, Hrvatskoj, središnjoj Bosni i Hercegovini, planinama oko Sarajeva itd., dok kuće na drvetu i dalje predstavljaju rijetkost. U ekoturizmu se često govori o autentičnom iskustvu, ali valja se zapitati koliko ono zaista jeste autentično kada mnogobrojna eko i etno-sela, planinske kolibe, kao i luksuzne vikendice i vile u prirodi, počivaju na istim ili sličnim motivima. Kuće na drvetu mogle bi to iskustvo podići na viši nivo, iako su relativno malog turističkog kapaciteta ukoliko nije u pitanju resort. Postoje tek pojedinačni primjeri kod nas, kao što su kućica na drvetu u Višu (Danilovgrad) i na Adi Bojani, što ovaj koncept čini inovativnim u domaćem kontekstu, iako je na globalnom nivou već afirmisan. Kuće na drvetu, kao oblik eko-turizma, najčešće su smještene u prirodnom okruženju, obično preko 3 metra iznad tla, nekada i u samoj šumi, izgrađene od održivih materijala i imaju minimalan uticaj na životnu sredinu, što ih čini dobrim primjerom održivog turističkog razvoja. Iako

[3] Naročito seoska domaćinstva nadomak Bjelasice nude autentično iskustvo smještaja i upoznavanje sa lokalnim običajima. Iako se ovo može posmatrati kao ruralni turizam, dijelom je i zimski.

su posebno pogodne za sjevernu regiju, ovaj model ne bi trebalo ograničavati isključivo na nju, što potvrđuju postojeći primjeri u Ulcinju i Danilovgradu.
Nacionalni park Durmitor, idealna destinacija za ekoturizam, ljubitelje prirode i istraživačke ture, ima nadmorsku visinu od 538–2523 m i od 1980. godine je na listi Svjetske baštine (Bakić i dr., 1991; Kićović i dr., 2012). NP Biogradska gora, površine 56,5 km² i nadmorskom visinom 832–2139 m (Monstat, 2017), jedna je od posljednjih prašuma u Evropi, sa ekosistemima starim do 500 godina. Ova dva nacionalna parka sjeverne regije, uz NP Prokletije, predstavljaju mjesta pogodna za ekoturizam. Ture kroz planinske staze i edukativni programi neke su od aktivnosti u prirodi. U sjevernoj regiji se najčešće prepliću prirodni turizam i ekoturizam, koji naglašava održivost i zaštitu prirodnog okruženja.

Kulturološki i istorijski turizam

Kulturološki i istorijski turizam sjeverne Crne Gore obuhvata bogato nasljeđe i tradiciju ove regije. Manastir Sveta Trojica je jedno od najvažnijih kulturno-istorijskih i religijskih mjesta u regiji. Prvi pisani trag o tom manastiru datira iz 1573. godine (Jovović, 2022). Crkva i manastir danas predstavljaju značajnu turističku atrakciju za posjetioce koji žele da istraže kulturno-istorijsko nasljeđe Crne Gore. Izdvajaju se i Husein Pašina Džamija, Manastir Svetog Arhangela Mihaila, Manastir Dubočica, Zavičajni muzej u Bijelom Polju, Rožajama itd. Iako Crna Gora ima manji broj memorijalnih centara u poređenju sa drugim državama, oni su značajni, kao i spomenici žrtvama, koji spadaju u domen mračnog turizma. Jedna od važnih tačaka mračnog turizma na sjeveru Crne Gore je Pivska Dola (Manojlović i dr., 2020), Spomenik palim borcima u Rožajama itd. Memorijalni turizam takođe ima važnu ulogu u kontekstu obrazovnog turizma, jer omogućava neposredno iskustvo učenja kroz kontakt sa stvarnim istorijskim mjestima i događajima, pružajući obrazovnu dimenziju koja je dublja od klasičnih metoda nastave.

Seoski turizam sjeverne regije

U sjeveroistočnoj regiji (Gornje Polimlje, Gornje Poibarje i Gornji Bihor) ima pet gradskih i 134 seoska naselja. Zbog toga su ekonomske migracije od njih gravitirale ka razvijenijim gradovima Crne Gore i SFRJ (Bakić i dr., 2009), ali taj veliki broj seoskih naselja daje snažne predispozicije za ruralni turizam. Sjeverna regija ima razvijene ruralne oblasti i nudi mnoštvo smještajnih kapaciteta u vidu etno-sela i brvnara u kojima se posjetiocima nudi tradicionalna hrana, ali i doživljaj nekadašnjeg načina života u Crnoj Gori.
Uloga ruralnih prostora kao komponente regionalnog razvoja se ne razmatra ili se to čini površno, a velike urbane aglomeracije se posmatraju kao osnovne generičke snage regionalnog razvoja, dok je selu dodijeljena podređena uloga (Vasilevska, 2006). Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore prepoznalo je potencijal ruralnih područja za turizam, usvajajući 2018. godine Program razvoja ruralnog turizma sa strategijom do 2021. godine. Turističke agencije nude raznovrsne oblike smještaja, uključujući seoska domaćinstva, katune, etno-sela, planinske kolibe i

kuće, čime se naglašava ruralni karakter ponude. Agroturizam i boravak u seoskim domaćinstvima postaju sve popularniji, dok je otvaranje domaćinstava za turiste još u začetku, ali sa tendencijom rasta (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2019). Zeleni turizam smanjuje potrošnju energije, štedi vodu, minimizira plastiku, promoviše biodiverzitet, smanjuje karbonski otisak i podržava lokalne zajednice i proizvodnju hrane (Gardašević Slavuljica i dr., 2022). Plužine, na primjer, su ruralno područje s velikim brojem grla stoke po domaćinstvu, zajedno s Rožajama (MPŠV, 2023). Iako postoje opšte strategije za razvoj, nedostaje konkretna investiciona strategija za ruralni turizam u ovom području, te je potrebno razviti takvu strategiju. Ruralni turizam može povećati zaposlenost u ruralnim područjima i unaprijediti poljoprivrednu produktivnost; ovaj sektor se razlikuje od drugih i može generisati značajan prihod (Smolović, 2022) u svakoj crnogorskoj regiji, naročito sjevernoj koja je dominantno ruralna.

TURIZAM CENTRALNE REGIJE CRNE GORE

Centralna regija Crne Gore takođe je prepoznatljiv element turizma u Crnoj Gori, a za razliku od sjeverne i primorske regije, turizam na njenoj teritoriji je najmanje zavistan od vremenskih prilika i godišnjih doba.
Središnja regija Crne Gore zahvata prostor ograničen sa jugozapada nizom primorskih planina, a prema sjeveroistoku visokim planinama koje čine topografsku razvodnicu između Jadranskog i Crnomorskog sliva: Golijom, Vojnikom, Lolom, Moračkim planinama, Žijovom i ograncima Prokletija (Radojičić, 2002). Središnja regija Crne Gore, koja obuhvata subregije Crnogorskog holokarsta, Skadarskog jezera, Zetsko-bjelopavlićku i Nikšićku, je najnerazvijenija regija u pogledu turističkih resursa i razvoja turizma, sa samo 2% smještajnih kapaciteta, ali se uočavaju pomaci u razvoju turizma (Dašić & Jovičić, 2011).

Prirodne atrakcije submediteranske regije

Prirodne atrakcije u submediteranskoj regiji su osnova za prirodni i ekoturizam ove regije. Poznato po bogatom biodiverzitetu, Skadarsko jezero je najveće na Balkanu, površine oko 400 km2, u zavisnosti od vodostaja (Kićović i dr., 2012). Plovidba čamcem, posmatranje ptica i degustacija lokalne hrane, samo su dio aktivnosti koje Nacionalni park Skadarsko jezero pruža.
Rijeka Morača ima kanjon dubine oko 1000m i jedan je od najimpresivnijih kanjona Crne Gore. Kanjon Morače ima značaj za turizam zbog pejzaža, mogućnosti za avanturističke aktivnosti poput planinarenja i fotografisanja (naročito strani turisti). U Moraču se uliva rijeka Cijevna, koja nastaje na teritoriji Albanije, na sjeverozapadnim padinama Prokletija (Hrvačević, 2004). Cijevna ima ograničen tursitički potencijal, s obzirom na to da je kupalište u ljetnjim mjesecima i mjesto avanturizma. Jezera Krupac, Slano i Vrtac (vještačka), iako znatno manja od Skadarskog jezera, pogodna su za sportove na vodi i piknike.

Bjelopavlićka ravnica se prostire u centralnoj regiji duž toka rijeke Zete i pretežno je ruralno područje, a većina njene teritorije se koristi za poljoprivredu i stočarstvo[4]. Glavni izazovi ruralnog razvoja Bjelopavlićke ravnice su nedovoljna infrastruktura, depopulacija, ali i ograničena prerada poljoprivrednih proizvoda. Razvoj se može pojačati modernizacijom poljoprivrede i podrškom malim i srednjim preduzećima (vidi poglavlje Optimizacija turističkog potencijala).

Enogastro turizam centralne regije

Enoturizam (vinski turizam) je specifičan oblik turizma koji uključuje posjete vinarijama, vinskim festivalima i degustacije vina, čime se promoviše vinska kultura i tradicija. U centralnoj regiji Crne Gore, enoturizam ima značajan potencijal, posebno Cetinjsko polje, dolina rijeke Zete i Skadarsko jezero. Klimatski parametri poput temperature, insolacije i vlažnosti vazduha sugerišu da sve podregije u Crnoj Gori imaju uniformne klimatske parametre (Savić & Vukotić, 2018). Plantaže ,,13. jul'' je jedna od najvećih i najpoznatijih vinarija u jugoistočnoj Evropi, gdje je vinski turizam u Crnoj Gori dostigao svoj vrhunac, rijetko valorizovan u tolikoj mjeri na drugim lokacijama u državi. Vinski podrum Šipčanik, nekadašnje vojno skladište, pretvoreno je u vinski podrum a vinarije na periferiji Podgorice i lokalni vinari Skadarskog jezera organizuju ture sa degustacijama uz tradicionalnu hranu.

Kulturno-istorijski turizam

Centralna regija Crne Gore je bogata kulturno-istorijskim znamenitostima. Glavni grad Podgorica, Cetinje, muzeji i nasljeđe Petra II Petrovića Njegoša čine ovu oblast značajnom destinacijom. Cetinje posjeduje i Narodni muzej Crne Gore. Kulturni turizam, zbog svog komplementarnog karaktera, sigurno bi mogao obogatiti integralni turistički proizvod Crne Gore (Morić et al., 2021).
Brojni manastiri čine važan aspekt kulturno-istorijskog turizma centralne regije Crne gore. Izdvajaju se Cetinjski manastir i manastir Morača (vjerski turizam), poznat po freskama iz 13. vijeka. Ovi i ostali spomenici imaju veliku graditeljsku i umjetničku vrijednost, te služe kao svjedoci prošlih vremena sa kulturološkog i istorijskog aspekta (Popović, 2017). Na području Zetsko-bjelopavlićke subregije, posebno u Podgorici, značajna su arheološka nalazišta, poput ostataka ilirskog grada Medune, utvrđenja Žabljak, tvrđava Ribnica i drugih spomenika kulturno-istorijskog naslijeđa (Dašić & Jovičić, 2011). Skadarsko jezero takođe odlikuje bogato istorijsko nasljeđe, sa manastirima na ostrvima jezera, poput manastira Starčevo i Beška i tvrđave Lesendro. Centralna regija takođe obiluje kulturnim manifestacijama poput ,,Dani evropske baštine na Cetinju" i ,,Podgoričko kulturno ljeto", što se uvrštava u manifestacione oblike turizma. U mnogim crnogorskim osnovnim i srednjim školama, jedna od prvih ekskurzija vodi do glavnog grada i Cetinja, gdje učenici obilaze značajne kulturno-istorijske spomenike (ponekad ta ruta uključuje i posjete

[4] Ruralni prostor u većini zemalja čini oko 80-85%, čak i do 99% ukupne površine teritorije (Vasilevska, 2006), Crna Gora nije izuzetak. Zato je u regionalnom planiranju potrebno optimizovati ruralni turistički potencijal.

primorskim područjima). Ovakve ekskurzije, ako su metodički i pedagoški dobro sprovedene, izuzetno doprinose kulturno-istorijskom obrazovanju učenika jer im omogućavaju da se upoznaju sa bogatom baštinom države. Ekskurzija u istorijske gradove poput Cetinja i Nikšića, uz stručno vođstvo i pripremljen edukativni materijal, učenicima pruža dublje razumijevanje kulturnih vrijednosti i značaja tih lokaliteta.

TURIZAM PRIMORSKE REGIJE CRNE GORE

Primorska regija Crne Gore (Slika 5), sa svojom obalom dužine 293 km, predstavlja najvažniju turističku destinaciju u zemlji i najrazvijenije turističko područje sa oko 95% svih ostvarenih turističkih noćenja u državi. Prema podacima Monstata (2025), među najposjećenijim opštinama 2024. u Crnoj Gori dominiraju primorske opštine, pri čemu prvih šest mjesta pripada upravo opštinama ove regije. Tu su naročito ljeti masovna turistička kretanja. Dobra saobraćajna povezanost karakteriše regiju Crnogorskog primorja a to je jedan od preduslova za razvoj neke regije. Kod primorske regije naselja se javljaju u dva niza različite nadmorske visine: uz neposrednu obalu i u zaleđu na visini iznad 200 mnv (Bakić i dr., 2009; Radojičić, 2002; Šehić D. & Šehić D., 2005). Master plan razvoja turizma do 2020. godine i Strategija razvoja turizma iz 2008. godine, definisali su raznovrsne oblike turizma, uključujući turizam u prirodi, sportski, seoski, MICE (tzv. kongresni turizam), eko-turizam, wellness, kupališni, kulturni i zdravstveni turizam (Dašić & Jovičić, 2011). Vidovi turizma zastupljeni u primorskoj regiji su ljetnji, kulturni, prirodni, nautički i zdravstveni turizam, prvenstveno u Igalu.

Slika 5

ArcMap: Digitalni elevacioni model Crnogorskog primorja i predjela basena Skadarskog jezera. R 1:450 000

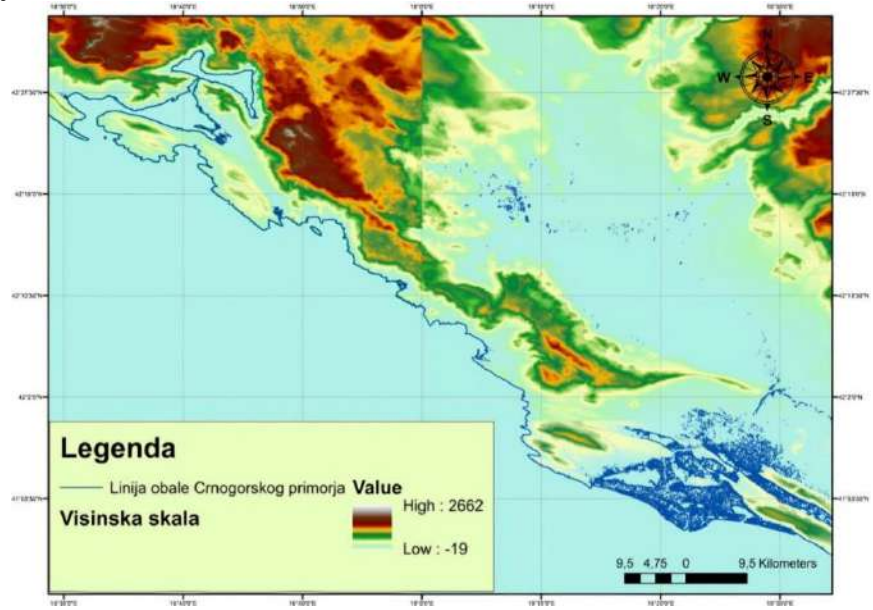

Izvor: obrada autora

Prirodne atrakcije južne regije

Planina Lovćen, koja se prostire između centralne i primorske regije Crne Gore, predstavlja jedan od ključnih simbola crnogorske kulture, istorije i prirodnih ljepota. Nacionalni park Lovćen, površine 64 km², s najvišim vrhom Štirovnik (1.749 m) i jezerskim vrhom (1.657 m), atraktivna je destinacija za turiste. Zapadno od Lovćena nalazi se Boka Kotorska, najpoznatiji prirodni fenomen Crne Gore, uvršten među trideset najljepših zaliva svijeta. Na crnogorskoj obali nalazi se i Šasko jezero, površine 3,6 km², s najvećom dubinom od 7,8 m (Monstat, 2017; Kićović i dr., 2012; Pasinović, 2006). Ada Bojana, rječno trouglasto ostrvo na ušću Bojane u Jadransko more, predstavlja prirodnu i turističku atrakciju Crne Gore. Na tim područjima nekada je prisutna velika količina otpada, što uvodi u nezaobilaznu temu nesavjesnog odlaganja otpada. U kontekstu obrazovanja u turizmu, u ovom slučaju nisu dovoljne ekskurzije, seminari o održivom razvoju i kontinuirano ekološko obrazovanje, već je nužna i stroža zakonska regulativa koja bi kontrolisala nesavjesno odlaganje otpada, a primjer za to mogu poslužiti razvijene zemlje Evrope i Azije. Ukoliko se ne uvodi stroža regulativa, nužno je barem dosljedno sprovođenje postojeće, koja normativno nije loša, ali njena primjena često izostaje.

Ljetnji turizam primorja

Za potrebe ljetnjeg turizma primorska regija „nudi" turističku cjelinu koja obuhvata obalu uz more, širok spektar plaža, idealnih za ljetnji turizam. S velikim smještajnim kapacitetima, pogodna je za luksuzne odmore i porodični boravak. Aktivnosti poput plivanja, vodenih sportova, noćnog života, lokalna gastronomija i morski specijaliteti čine ovu regiju popularnom među turistima (Dašić & Jovičić, 2011). Ljetnji turizam je stub turističkog razvoja ove regije, privlačeći više strane nego domaće goste. Dobar primjer predstavljaju podaci Monstata (2026) prema kojima u Budvi dominiraju strani turisti (93,8%), dok domaći učestvuju sa svega oko 6,2% u ukupnom broju dolazaka.

Plaže i kupališta Crnogorske obale kojih ima preko 117, ukupne dužine oko 73 km, svakako su u žiži dinamičnog ljetnjeg turizma. U funkcionalnom pogledu najviše su napredovali Bar i Budva[5]. Sveti Stefan i Miločer su „razglednice" elitnog turizma, Herceg Novi je poznat po „danima Mimoze", Kotor po „danima Kamelije" a Tivat po marini (Radojičić, 2002). Najpoznatije plaže uključuju: Sveti Stefan i plaža Jaz u Budvi, Velika plaža u Ulcinju kao najduža plaža u Crnoj Gori, Mogren u Budvi, Utjeha između Bara i Ulcinja itd.

[5] Izgrađeni turistički kapaciteti, tradicija i reputacija Budvanske rivijere, uz razuđenu obalu i specifične karakteristike pješčanih plaža, omogućavaju ovom području razvoj ne samo kupališnog, već i drugih vidova turizma (Dašić & Jovičić, 2011). Prostorne osobenosti budvanske rivijere su 40-ak naselja i zaseoka, kao i 20-ak pješčanih plaža, koje se od Jaza do Buljarice nižu jedna do druge (Kalezić, 1996), tako da je Budva najrazvijenije privredno-turističko središte.

Kulturno-istorijski i manifestacioni turizam primorske regije

Kroz istoriju, ovaj prostor je bio mjesto susreta različitih naroda i kultura, što je dovelo do stvaranja atraktivnih urbanih i ruralnih naselja. Od drevnih gradova poput Ulcinja, Bara, Budve i Kotora, do savremenih turističkih centara, očuvana su svjedočanstva različitih istorijskih epoha i kulturnih pravaca (Dašić & Jovičić, 2011). Iako je dominantni oblik turizma primorske regije svakako ljetnji, nije zanemarljiv ni udio ove regije u kulturno-istorijskom turizmu države generalno. Među najistaknutijim atrakcijama ovog vida turizma je Boka Kotorska, Katedrala Svetog Trifuna (Kotor), Mamula, Gospa od Škrpjela, stara gradska jezgra Kotora, Bara, Budve i Herceg Novog, crkve, tvrđave.
Fašinada u Perastu, najstariji crnogorski festival, slavi se već više od 500 godina. Festival mimosa je još jedan tradicionalni crnogorski festival u primorskoj regiji. Počeo je 1969. godine i svake godine u martu obilježava dolazak proljeća. Takođe, u Kotoru se u junu održava Festival podvodnog filma (Rellie, 2015; Vodenska, 2018). Ljetnja sezona nudi i brojne festivale kulturno-istorijskog karaktera poput Kotorskog karnevala, Barskog ljetopisa, ali i Sea Dance muzički festival.

TURISTIČKI PROMET PO REGIJAMA CRNE GORE U 2025. GODINI

Nacionalni kontekst turizma može se sagledati kroz podatke Uprave za statistiku (2026), prema kojima su u 2025. godini strani turisti ostvarili 95,8% ukupnih noćenja, dok su domaći učestvovali sa 4,2%. Među stranim posjetiocima najveći udio noćenja zabilježili su turisti iz Srbije (23,4%), Rusije (16,4%), Bosne i Hercegovine (8,1%), Njemačke (4,6%), Turske (4,3%), Ukrajine (4,3%) i Ujedinjenog Kraljevstva (4,1%), dok su ostale zemlje činile 34,9% ukupnih noćenja. Prema vrstama turističkih mjesta, primorske destinacije ostvarile su dominantan udio u noćenjima (92,6%), dok su planinska mjesta, glavni grad i ostala mjesta učestvovala sa 2,8%, 2,7% i 2,0%, respektivno. Crnu Goru je, na primjer, 2022. godine posjetilo oko 2,2 miliona turista, od čega više od 2 miliona stranih, pri čemu je 86% ukupnog broja posjetilo primorski region (Grgurević & Todorić, 2024). Ovi podaci ukazuju na izraženu prostornu koncentraciju turističkog prometa na primorju, uz nedovoljno iskorišćen turistički potencijal kontinentalnog dijela zemlje.
U nastavku je dat sumarni statistički pregled istraživanja o dolascima i noćenjima turista prema podacima Monstata (Tab. 1), koji potvrđuje kontinuirano dominantno učešće primorskih turističkih mjesta u ukupnom turističkom prometu, sa udjelom većim od 90% u posmatranom periodu.

Tabela 1
Dolasci i noćenje turista u posljednjih 5 godina

Godina	Primorska mjesta (%)	Planinska mjesta (%)	Glavni grad (%)	Ostala mjesta (%)
2025	92,6	2,8	2,7	2
2024	93,8	2,2	2,6	1,5
2023	94,3	2	2,4	1,4
2022	93,8	2	2,9	1,3
2021	94,7	2,1	2	1,2
2020	90,4	3,2	3,2	3,2

Izvor: Monstat, obradio autor 2026

Ovi podaci ukazuju na to da je turistička ponuda i dalje nedovoljno diverzifikovana na regionalnom nivou i u velikoj mjeri zavisi od sezonskog turizma na primorju. To ukazuje da je jedan od ključnih izazova daljeg razvoja turizma u Crnoj Gori veća disperzija turističkog prometa i diversifikacija ponude, kroz snažniju valorizaciju potencijala centralne i sjeverne regije. Razvoj planinskog, ruralnog, ekoturizma i kulturnog turizma mogao bi doprinijeti ravnomjernijem regionalnom razvoju i smanjenju izražene sezonalnosti turističkih kretanja.
U nastavku je prikazan tabelarni pregled dolazaka i noćenja turista po opštinama sjeverne regije, uz zbirne podatke za cijelu regiju za 2025. godinu (Tab. 2). Slični prikazi su dati i za centralnu i južnu regiju (Tab. 3 i Tab. 4).

Tabela 2.
Pregled dolazaka i noćenja turista u sjevernoj regiji

Opština	Dolasci turista (ukupno domaći i strani)	Struktura dolazaka (%)	Noćenja turista (ukupno domaći i strani)	Struktura noćenja (%)[6]
Pljevlja	10 888	0,4	41 053	0,3
Žabljak	52 020	1,9	149 983	1
Šavnik	5 391	0,2	16 725	0,1
Plužine	19 057	0,7	32 054	0,2
Bijelo Polje	5 806	0,2	20 588	0,1
Berane	6 703	0,2	11 886	0,1
Plav	2 822	0,1	15 911	0,1
Gusinje	4 633	0,2	11 090	0,1
Andrijevica	2 146	0,1	6 386	0

[6] Svi procenti prikazani u tabeli odnose se na ukupan broj dolazaka turista u Crnoj Gori u 2025. godini. Za Petnjicu nema zasebnih podataka, a neregistrovani turisti nisu uključeni. Ukupni zbir može se razlikovati od broja pojedinačnih vrijednosti zbog zaokruživanja.

Rožaje	2 624	0,1	18 194	0,1
Kolašin	69 570	2,5	172 343	1,1
Mojkovac	5 825	0,2	14 812	0,1
Ukupno	**187 485**	**6,88**	**511 025**	**3,34**

Izvor: Monstat, 2026; obradio autor, 2026

Turistički promet u sjevernoj regiji je znatno niži u odnosu na primorske opštine, kako po broju dolazaka, tako i po broju noćenja. Ukupno je zabilježeno 187 485 dolazaka turista i 511 025 noćenja, što čini 6,88% dolazaka i 3,34% noćenja u odnosu na cijelu Crnu Goru. Najviše dolazaka i noćenja ostvarile su opštine Kolašin i Žabljak, koje dominiraju zimskim i planinskim turizmom, dok ostale opštine imaju nizak turistički promet, često ispod 1% ukupnih dolazaka i noćenja. Ovi podaci pokazuju da je turistička aktivnost u sjevernoj regiji koncentrisana u nekoliko planinskih centara, dok veći dio regije ostaje slabo turistički iskorišćen, što ukazuje na potrebu za diverzifikacijom turističke ponude i većom promocijom ostatka regije.

Tabela 3.

Pregled dolazaka i noćenja turista u centralnoj regiji

Opština	**Dolasci turista (ukupno domaći i strani)**	**Struktura dolazaka (%)**	**Noćenja turista (ukupno domaći i strani)**	**Struktura noćenja (%)**
Podgorica	211 395	7,7	409 960	2,7
Nikšić	19 292	0,7	41 295	0,3
Danilovgrad	3 451	0,1	48 908	0,3
Cetinje	13 385	0,5	71 167	0,5
Tuzi	5 463	0,2	5 970	0
Zeta	6 979	0,3	49 395	0,3
Ukupno	**259 965**	**9,5**	**626 695**	**4,1**

Izvor: Monstat, 2026; obradio autor, 2026

Turizam u centralnoj regiji čini relativno mali dio ukupnog turističkog prometa Crne Gore, s obzirom na broj stanovnika i veličinu teritorije. Ukupni dolasci čine 9,5%, a noćenja samo 4,1% u odnosu na cijelu državu. Najveći doprinos dolascima i noćenjima daje Glavni grad Podgorica, dok ostale opštine imaju značajno manji udio. Podaci ukazuju da je turistička aktivnost u centralnoj regiji koncentrisana u glavnom gradu, dok manje urbane opštine još nisu dovoljno valorizovane u turističkoj ponudi.

Tabela 4.
Pregled dolazaka i noćenja u južnoj regiji

Opština	Dolasci turista (ukupno domaći i strani)	Struktura dolazaka (%)	Noćenja turista (ukupno domaći i strani)	Struktura noćenja (%)
Herceg Novi	380 677	14	2 752 428	17,9
Kotor	275 971	10,1	1 350 610	8,8
Tivat	166 819	6,1	1 429 084	9,3
Budva	884 794	32,4	4 970 193	32,3
Bar	260 176	9,5	2 217 381	14,4
Ulcinj	312 677	11,5	1 509 750	9,8
Ukupno	**2 281 114**	**83,6**	**14 229 446**	**92,5**

Izvor: Monstat, 2026; obradio autor, 2026

Južna regija dominira ukupnim turističkim prometom u zemlji, ostvarivši 2 281 114 dolazaka turista i 14 229 446 noćenja. Najveći doprinos turističkom prometu daju opštine Budva, Bar i Herceg Novi, koje zajedno čine preko 58% ukupnih dolazaka i 64% ukupnih noćenja južne regije. Budva prednjači sa 884794 dolazaka i skoro 5 miliona noćenja, dok Herceg Novi i Ulcinj ostvaruju značajan udio od 380 677, odnosno 312 677 dolazaka. Opštine Kotor, Tivat i Bar takođe bilježe visok turistički promet, što dodatno potvrđuje dominaciju primorskog turizma. Struktura noćenja pokazuje da je sezonalnost izrazita, budući da se veliki dio prometa koncentrisan na primorske opštine sa razvijenim hotelijerskim i nautičkim kapacitetima. Ovi podaci ukazuju na prostornu koncentraciju turizma u primorskoj regiji, dok centralna i sjeverna regija ostaju znatno slabije valorizovane. Takva raspodjela naglašava potrebu za diverzifikacijom turističke ponude, promovisanje planinskog, kulturnog i ruralnog turizma, te razvijanje cjelogodišnjih turističkih sadržaja u manje posjećenim regijama kako bi se smanjila sezonalnost i postigao ravnomjerniji regionalni razvoj.

Prema preliminarnim podacima, u 2025. godini u Crnoj Gori je zabilježeno 2 728 564 dolazaka turista (domaćih i stranih). Oni su ostvarili 15 367 166 noćenja, što je 100% ukupnog turističkog prometa države (Monstat, 2026). Crna Gora raspolaže relativno razvijenom turističkom infrastrukturom, uključujući hotele, privatni smještaj, restorane, plaže, planinske staze, skijališta i marine. Saobraćajnu povezanost obezbjeđuju aerodromi u Podgorici i Tivtu, mreža puteva, te luke za kruzing u Kotoru, Tivtu i Herceg Novom. Primorska regija dominira turističkim prometom, ali centralna i sjeverna regija imaju značajnu komparativnu prednost za razvoj planinskog, ekoturizma i ruralnog turizma.

DISKUSIJA I OPTIMIZACIJA TURISTIČKOG POTENCIJALA KROZ REGIONALNU PODJELU

Crna Gora sadrži tri statističko-upravne turističke regije: primorsku, središnju (centralnu) i sjevernu (Visit Montenegro, 2023) i turistički potencijal se oslanja na njenu regionalnu podjelu.

Sjeverna regija ima značajan potencijal za razvoj zimskog, ekoturizma i avanturističkog turizma, uz potrebu za daljom diversifikacijom ponude, jačanjem promocije i ulaganjima u infrastrukturu. U okviru ekoturizma i etno-sela, lokalna hrana i pića treba da budu centralni dio turističke ponude, kroz razvoj i brendiranje autentičnih proizvoda. Važna je i bolja integracija kulturnog sa profitabilnijim oblicima turizma (Jovičić, 2016). Sjeverna regija suočava se sa razvojnim ograničenjima, uključujući nedovoljno razvijenu infrastrukturu, depopulaciju i slabiju turističku valorizaciju prirodnih resursa, uprkos njihovom značajnom potencijalu. Nerazvijena infrastruktura sjeverne Crne Gore uključuje loše stanje puteva, česta oštećena na cestama, nedostatak modernih saobraćajnih veza i ograničenu dostupnost usluga poput javnog transporta. Proces kontinuirane depopulacije, posebno u ruralnim područjima, direktno utiče na smanjenje radne snage, usljed odlaska mladih koji bi trebali predstavljati okosnicu razvoja ruralnog turizma na sjeveru. Ipak, podrška malim turističkim preduzećima u ruralnim zajednicama realizovana je kroz projekat koji je ojačao kapacitete malih biznisa u sjevernom regionu Crne Gore, u periodu od 2020-2021. Turistički razvoj u ovoj regiji je naročito obilježen neuravnoteženim strateškim pristupom, pri čemu je fokus usmjeren na primorsku regiju, pa se tu prepoznaje prostor za optimizaciju kroz uravnotežen regionalni turistički razvoj. Na teritoriji opštine Berane, posebno na Bjelasici i u selima Lubnice, Kurikuća, Vuča itd., gradi se veliki broj vikendica, katuna i drvenih hotela blizu magistrale, što doprinosi razvoju seoskog turizma. Dodatno, nedavno izgrađeni Tunel Kolašin - Lubnice - Berane predstavlja modernu infrastrukturu koja značajno skraćuje put do centralne Crne Gore. U sjevernoj regiji Crne Gore nalazi se veliki broj starih kamenih kula (slični primjeri postoje i na primorju). Te kule se mogu valorizovati u okviru istorijskog turizma (kao dio kulturnog turizma), pa i održivog arhitektonskog turizma. Njihovo uključivanje u turističku ponudu bilo bi opravdano u smislu posjete turista, uz očuvanje autentičnosti i kulturne vrijednosti, u skladu s principima održivog razvoja urbanog i ruralnog ekosistema. Obrazovanje u turizmu podrazumijeva razvoj svijesti o značaju kulturne baštine i u skladu je sa onim što navode Anđelković i Stanisavljević Petrović (2013), a to je da sadržaje koji njeguju kulturnu baštinu i tradiciju treba ugraditi u planove i programe nastavnih predmeta na svim stupnjevima sistema vaspitanja i obrazovanja od vrtića do univerziteta. Takođe, eko-kućice na drvetu, pomenute u dijelu o ekoturizmu sjeverne regije, predstavljaju jedan od načina optimizacije turizma, ali efekti će biti vidljivi tek nakon dužeg vremena. Slično kao u centralnoj regiji u oblasti enogastro-turizma, preporuka za uspostavljanje lokalnih brendova hrane i pića u sjevernoj regiji bi optimizovala turističku ponudu sjeverne

regije, pri čemu su određeni primjeri već realizovani, poput pljevaljskog sira i njeguškog pršuta (Cetinje).
Centralna regija je prvenstveno povezana sa kulturno-istorijskim i vinskim turizmom, a njen dalji razvoj zavisi od unapređenja infrastrukture, promocije enoturizma i razvoja etno-sela. Iako je turizam ključna privredna grana u Crnoj Gori, gastro-turizam još uvijek nije dovoljno valorizovan, iako predstavlja značajan potencijal za unapređenje ukupne turističke ponude. Korišćenje lokalnih i autentičnih proizvoda, po uzoru na zemlje poput Italije, Španije, Francuske i Grčke (Vujačić et al., 2019), može dodatno ojačati konkurentnost destinacije. U tom kontekstu, preporučuje se uvođenje sertifikacije lokalnih proizvođača hrane i vina, kao i podrška malim porodičnim turističkim biznisima kroz subvencije i olakšice. Centralna regija, za razliku od sjeverne, veoma je administrativno i saobraćajno značajna, ali nema jasno profilisan turistički identitet. Razvoj turizma otežan je nedovoljnom valorizacijom resursa i slabijom integracijom u nacionalnu turističku ponudu.
Primorska regija - fokus na ljetnjem turizmu i kulturno-istorijskom turizmu[7] ; optimizacija istog bi se mogla sprovesti kroz promociju održivog (eko) turizma i jačanje nautičkog turizma. Vlada Crne Gore prepoznala je elitni turizam kao prioritet, što je privuklo strane investitore. Projekti poput Porto Montenegra već su realizovani a obala ima veliki potencijal za dalji razvoj elitnog turizma. U posljednjih par decenija došlo je do naglog razvoja nautičkog, a samim tim i kruzing turizma, dok je nautički turizam u Crnoj Gori trenutno na srednjem nivou, ali pokazuje veliki potencijal za daljnji razvoj (Tandara, 2020; Ćoso, 2019) kroz optimizaciju njegovog turističkog potencijala. Potrebno je regulisati i unaprijediti održivi razvoj elitnog turizma kroz planove za luksuzne resorte koji poštuju ekološke standarde i principe održivog razvoja, što trenutno nije slučaj. Uz to, divlja gradnja i dalje predstavlja značajan problem na Crnogorskom primorju, bilo da se grade privatni ili turistički objekti. Takođe, važno je razviti programe za promociju kulturnih događaja izvan sezone kako bi se smanjila sezonalnost, budući da primorski gradovi ljeti bilježe najveći turistički promet, dok su u preostalom dijelu godine znatno slabije posjećeni. Optimizaciji turizma u Boki Kotorskoj doprinijeće razvoj kruzing turizma, kao i ruralnog i agroturizma u zaleđu zaliva, gdje postoje povoljni prirodni i prostorni uslovi za njihov razvoj, poput Dragaljskog polja u Kotoru. Uprkos visokom stepenu turističke razvijenosti, primorska regija suočava se sa problemima prekomjerne koncentracije turizma, izražene sezonalnosti i pritiska na prostor i infrastrukturu, što za posljedicu ima model razvoja dovodi do opterećenja životne sredine i samih turista, tako da se još uvijek teško može govoriti o održivom razvoju. Najbolji primjer je Budva (ali i Herceg Novi, Kotor i Ulcinj) jer

[7] Takođe, autohtone kulturne rute kao novi pristup održivom turizmu (Belada et al., 2022) predstavljaju specifične turističke itinerare koji vode posjetioce kroz područja bogata kulturnim nasljeđem. Uz kulturni turizam se pominje i kreativni turizam, tj. uključivanje turista u kreativne zanate, radionice. Rastuća potražnja za kreativnim turizmom i uspješni primeri u regionu južne Evrope postavljaju pitanje ima li Crna Gora preduslove i potencijal da postane atraktivna destinacija za kreativne turiste (Pavličić, 2023), što bi takođe optimizovalo turističku ponudu u sve tri turističke regije.

se suočava sa problemom prekomjernog turizma i prenatrpanosti tokom ljetnje sezone.
Agroturizam, uz promociju lokalnih poljoprivrednih proizvoda, treba podržati mjerama koje će motivisati seoske porodice da se bave turizmom. Iako MICE turizam trenutno ima manji udio, treba ga podsticati zbog visokih prihoda i cjelogodišnjeg poslovanja. Programom podsticajnih mjera u oblasti turizma za 2025. godinu definisane su planirane aktivnosti, korisnici i njihova visina. U taj set mjera spada i podrška za MICE turizam, što će doprinijeti optimizaciji ove vrste turizma.
Razvijanjem ovih vidova turizma očekuje se optimizacija i diversifikacija turističke ponude Crne Gore, u skladu sa principima održivosti (Dašić & Jovičić, 2011). Ostali oblici turizma, poput morskog, planinskog i kulturnog, trebaju biti obogaćeni sportskim turizmom, što bi poboljšalo ponudu i povećalo zadovoljstvo turista (Jakšić Stojanović et al., 2019). Ključni pravci optimizacije za regionalni turizam Crne Gore su i diversifikacija i disperzija[8] turističke ponude, brendiranje i promocija, digitalizacija turizma kroz dalje korišćenje digitalnih platformi, brendiranje regije, ali i kontinuirano vaspitanje i obrazovanje za održivi razvoj. Suština je u onom što navode Manojlović i saradnici, koji ističu da se dominacija primorskog turizma ne može u potpunosti eliminisati, ali se može smanjiti kroz detaljno istraživanje tržišta, razvoj specifičnih vidova turizma i obogaćivanje ponude sadržajima van glavne sezone (Manojlović i dr., 2020), pri čemu je neophodan vremenski okvir za ostvarenje tih ciljeva.
Regionalna podjela Crne Gore pruža osnovu za strateški pristup razvoju turizma. Optimizacija kroz sagledavanje regionalnih potencijala, održivost i diversifikaciju ponude omogućava ravnomjerniji razvoj i bolje iskorišćenje prirodnih i kulturnih resursa zemlje.

ZAKLJUČAK

Crna Gora posjeduje raznovrsne prirodne, kulturne i turističke potencijale, koji su raspoređeni kroz tri definisane turističke regije. Svaka od ovih regija odlikuje se specifičnim karakteristikama, što omogućava diferenciran pristup razvoju turizma. Analiza pokazuje da, iako postoji značajan turistički potencijal, on nije ravnomjerno valorizovan, pri čemu primorska regija dominira u odnosu na centralnu i posebno sjevernu regiju.
Doprinos rada ogleda se u analizi turističke regionalizacije Crne Gore kroz integrisani pristup prirodnih, kulturnih i obrazovnih aspekata, kao i u identifikaciji glavnih ograničenja u pojedinim regijama. Rad ukazuje i na značaj regionalne podjele Crne Gore ne samo u turističkom, već i u obrazovnom kontekstu, gdje se turističke regije mogu koristiti kao osnova za razvoj terenskog i iskustvenog učenja, kao i jačanje ekološke i kulturne svijesti. Na taj način, regionalni pristup doprinosi povezivanju turizma i obrazovanja u skladu sa konceptom Crne Gore kao ekološke države. Podsjetimo se da je Crna Gora 1991. godine proglašena ekološkom državom

[8] Raspodjela i raznovrsnost kroz promovisanje turističke aktivnosti van glavne sezone.

i u tom kontekstu, obrazovanje treba da bude usmjereno prema očuvanju prirodnih vrijednosti i promociji ekološke svijesti.

Sjeverna regija, sa planinskim masivima i nacionalnim parkovima, centralna regija sa kulturno-istorijskim i enogastronomskim potencijalima, kao i primorska regija sa svojim plažama, Bokokotorskim zalivom i kulturno-istorijskim spomenicima, prepoznate su kao destinacija za prirodni, ljetnji i elitni turizam, ali i za razvoj nautičkog turizma, koji je kod nas u povoju.

Kao glavni nalazi izdvajaju se izražena sezonalnost i prostorna koncentracija turizma na primorju, nedovoljna diversifikacija ponude u centralnoj i sjevernoj regiji, kao i ograničenja u infrastrukturi i demografski izazovi u ruralnim područjima. Razvoj ruralnog turizma i manje poznatih destinacija, sezonska disperzija turističkih aktivnosti i brendiranje regiona doprinose privlačenju različitih profila turista (porodičnih, ljubitelja prirode, kulturnih i gastro turista, MICE segmenta).

Turizam u Crnoj Gori, kao „noseći" sektor privrede, ima značajan potencijal za dalji razvoj kroz strateško planiranje, održivo upravljanje resursima i ravnomjerniju regionalnu valorizaciju, čime se može doprinijeti stvaranju konkurentnije i cjelogodišnje turističke destinacije.

LITERATURA

1. Anđelković, S. (2012). Teorijska polazišta realizacije đačkih ekskurzija. Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, 44(2), 385–401.
2. Anđelković, S. (2018). Vaspitanje i obrazovanje za održivi razvoj: učenje i poučavanje van učionice. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet.
3. Anđelković, S., & Stanisavljević Petrović, Z. (2013). Škola i neformalni obrazovni konteksti. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet.
4. Bakić, R. (2014). Demografski i populacioni problemi u Crnoj Gori. Promjene u prostornom razmještaju stanovništva Crne Gore u toku druge polovine 20. i prve decenije 21. vijeka. Podgorica: CANU.
5. Bakić, R., Doderović, M., & Mijanović, D. (2009). Naselja u prostoru. Nikšić: Geografski institut Filozofskog fakulteta.
6. Bakić, R., Popović, S., Radojičić, B., Burić, M., & Kasalica, S. (1991). Geografija Crne Gore - faktori prerazmještaja stanovništva. Nikšić: Univerzitetska riječ.
7. Banićević, J., Bataković, M., Čađenović, N., Ćetković, I., Ćulafić, G., Dragićević, S.,…& Zeković, B. (2021). Crna Gora između planina i mora - pejzaž i biodiverzitet. Podgorica: Agencija za zaštitu životne sredine.
8. Belada, L., Gajevic, A., & Castronuovo, V. (2025). The experience of Montenegro Indigenous Cultural Routes as a new approach to sustainable tourism. In A. Trono (Ed.), Sustainable tourism and cultural routes in the Ionian and Adriatic regions (pp. 265-281). Rome: Tab Edizioni.
9. Bulatović, J., & Rajović, G. (2018). Areas of Mountains and Valleys of the Northern Region of Montenegro: an Overview from the Aspect of Mapping, Typology and Landscape Protection. Sochi Journal of Economy, 12(1), 4-14.
10. Cvijić, J. (1922). Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Beograd: Državna štamparija.
11. Čomić, Đ. (1990). Psihologija turizma. Beograd: Turistička štampa.
12. Ćoso, R. (2019). Značaj nautičkog turizma za razvoj turizma Crne Gore. Doktorski rad. Beograd: Univerzitet Singidunum.

13. Dann, G. M. S., Nash, D., & Pearce, P. L. (1988). Methodology in tourism research. Annals of Tourism Research, 15(1), 1–28. https://doi.org/10.1016/0160-7383(88)90068-0
14. Darinski, A. V. (1975). Metodika nastave geografije. Moskva: Prosvešćenije.
15. Dašić, N., & Jovičić, D. (2011). Selective forms of tourism in Montenegro. Bulletin of the Serbian geographical society, 91(1), 135-157. https://doi.org/10.2298/GSGD1101135D
16. Dewey, J. (1938). Experience and education. Urbana-Champaign: Kappa Delta Pi.
17. Dragović, P. (2012). Metodika nastave geografije. Niš: Prirodno-matematički fakultet.
18. Đorđević, J., & Jovanović, B. (1996). Vaspitanje u funkciji svestranog razvijanja ličnosti vaspitanika. U Opšta pedagogija (str. 151–199). Beograd: Učiteljski fakultet.
19. Đurašević, S. (2015). Tourism in Montenegro: A destination management perspective. Tourism: An International Interdisciplinary Journal, 63(1), 81-96.
20. Đurović, P., & Đurović, M. (2016). Physical geographic characteristics and sustainable development of the mountain area in Montenegro. Sustainable Development in Mountain Regions: Southeastern Europe, 93-111. DOI:10.1007/978-3-319-20110-8_8
21. Gardašević-Slavuljica, A., Lazović, G., Mugoša, J., Kovačević, M., & Todorović, A. (Eds.).(2022). Strategija razvoja turizma Crne Gore 2022-2025. godine s akcionim planom. Podgorica: Ministarstvo ekonomskog razvoja Crne Gore.
22. Gomez, B., & Jones, J. P., III (Eds.). (2010). Research methods in geography. Chichester, UK: John Wiley & Sons Ltd.
23. Grbović, S., & Draganić, M. (2017). Faktori nastave geografije usmereni na učenika – iz perspektive učenika. Nastava i vaspitanje, 66(3), 527–546.
24. Grgurević, O., & Todorić, J. (2024). Geografija 2. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
25. Hrvačević, S. (2004). Resursi površinskih voda Crne Gore. Nikšić: Elektroprivreda Crne Gore.
26. Jakšić-Stojanović, A., Janković, M., & Šerić, N. (2019). Montenegro as high-quality sports tourism destination-trends and perspectives. Sport Mont, 17(1), 93-95. DOI: 10.26773/smj.190218
27. Jovičić, D. (2016). Cultural tourism in the context of relations between mass and alternative tourism. Current Issues in Tourism, 19(6), 605-612.
28. Jovović, I. (2022). Uloga vjerskih ustanova u oblikovanju duhovnog prostora Crne Gore [Elektronski izvor]. Preuzeto 6. januara, 2026., sa: https://www.maticacrnogorska.me/files/89/09%20ivan%20jovovi%C4%87%20(89).pdf
29. Kalezić, D. (Ed.). (1996). Budva. Beograd: Oktoih.
30. Kićović, D., Jakšić, P., & Kićović, D. (2012). Osnove zaštite i unapređenja životne sredine (4. dopunjeno i prošireno izd.). Univerzitet u Prištini; Visoka turistička škola strukovnih studija.
31. Kodžopeljić, J., & Pekić, J. (2017). Psihologija u nastavi (odabrane teme iz psihologije obrazovanja). Novi Sad: Filozofski fakultet.
32. Krippendorf, J. (1986). Putujuće čovječanstvo – za novo poimanje slobodnog vremena i putovanja. Zagreb: SNL.
33. Manojlović, B., Perošević, N., Grozdanić, G., Mijanović, D., & Brajušković, M. (2020). Pivska Dola – okosnica razvoja mračnog turizma u Crnoj Gori. Sociološka luča, XIV(2), 34-42.

34. Mijatović, V. (2024). Opština Plužine i njeni turistički potencijali i iskustvo u valorizaciji kroz etno-sela. Master rad. Nikšić: Filozofski fakultet, Geografija.
35. Ministarstvo održivog razvoja i turizma. (2015). Mapiranje i tipologija predjela Crne Gore. Podgorica: MORT.
36. Ministarstvo održivog razvoja i turizma. (2019). Program razvoja ruralnog turizma Crne Gore (sa akcionim planom do 2021. godine). Podgorica: MORT.
37. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Crne Gore. (2023). Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2023–2028. Podgorica: MPŠV.
38. Morić, I., Peković, S., Janinović, J., Perović, Đ., & Griesbeck, M. (2021). Cultural tourism and community engagement: Insight from Montenegro. Business Systems Research: International journal of the Society for Advancing Innovation and Research in Economy, 12(1), 164-178. https://doi.org/10.2478/bsrj-2021-0011
39. Mujević, D. (2023). Topografija i visinska predstava terena Boke Kotorske. Master rad. Nikšić: Filozofski fakultet, Geografija.
40. Pasinović, M. (2006). Menadžment prirodnih i kulturnih resursa. Bar: Fakultet za turizam, hotelijerstvo i trgovinu.
41. Pavličić, D. (2023). Potential of creative tourism development in Montenegro and its benefits to sustainable development of destination. Journal of Tourism and Hospitality Management, 9, 97-112. https://doi.org/10.35666/25662880.2023.9.97
42. Popović, M. (2017). Tourist evaluation of religious buildings in Montenegro. Economics, 5(1), 107-124. DOI:10.1515/eoik-2017-0014
43. Privredna komora Crne Gore. (2023, Oktobar 10). Veliki turistički potencijali Plava. https://komora.me/poslovni-ambijent/veliki-turisticki-potencijali-plava
44. Radivojević, D., & Jelić, M. (2016). Izvanučionička nastava u nastavi prirode i društva. Nova škola, 11(1), 235–250. https://doi.org/10.7251/NS1601237R
45. Radojičić, B. (2002). Geografija Crne Gore: društvena osnova i regije. Podgorica: DANU, Odjeljenje prirodnih nauka.
46. Radovanović, M. (1993-1994). Regionalizam kao pristup i princip i regionalizacija kao postupak u funkcionalnoj organizaciji geografskog prostora. Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić", knj. 44–45, 67–101.
47. Rellie, A. (2015). Montenegro. UK, USA: Bradt Travel Guides; The Globe Pequot Press.
48. Savić, S., & Vukotić, M. (2018). Viticulture zoning in Montenegro. Bulletin of University of Agricultural Sciences and Veterinary Medicine Cluj-Napoca. Horticulture, 75(1), 73-86. https://doi.org/10.15835/buasmvcn-hort:003917
49. Smolović, S. (2022). Značaj ruralnog turizma i poljoprivrede sa aspekta održivog razvoja Crne Gore. Doktorska disertacija. Beograd: Alfa BK Univerzitet.
50. Starc, B., Čudina-Obradović, M., Pleša, A., Profaca, B., & Letica, M. (2004). Pedagogija ranog djetinjstva: Priručnik za odgojitelje, roditelje i sve koji odgajaju djecu predškolske dobi. Zagreb: Tehnička knjiga.
51. Stešević, D., & Caković, D. (2013). Katalog vaskularne flore Crne Gore (Tom I). Podgorica: CANU.
52. Stojaković, P. (2002). Pedagoška psihologija II. Banja Luka: Filozofski fakultet.
53. Stojkov, B. (2020). Regioni i regionalizacija: izazov politike i iskušenja planiranja. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet.
54. Šehić, D., & Šehić, D. (2005). Nacionalni atlas Crne Gore. Podgorica: Monde neuf.
55. Šorović, M. (2022). Montenegro and World: Climate Change and Biodiversity Conservation. Climate Change in the Mediterranean and Middle Eastern Region, 151-167. DOI:10.1007/978-3-030-78566-6_7
56. Tandara, T. (2020). Ponuda nautičkog turizma zemalja južnog Jadrana (i usporedba sa RH). Završni rad. Split: Ekonomski fakultet.

57. Tošić, D. (2018). Principi regionalizacije. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet.
58. Vasilevska, Lj. (2006), Ruralni razvoj u regionalnim okvirima. Beograd: Zadužbina Andrejević.
59. Vidas, M. (2023). Turističko-geografska obilježja atrakcijske osnove Crne Gore. Završni rad. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile, Fakultet ekonomije i turizma.
60. Vlada Crne Gore. (2023). Strategija regionalnog razvoja Crne Gore za period 2023-2027. Podgorica: Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma.
61. Vlahović, B., Đorđević, J., Jovanović, B., Laketa, N., Potkonjak, N., & Trnavac, N. (1996). Opšta pedagogija (za studente učiteljskih fakulteta). Beograd: Učiteljski fakultet.
62. Vodenska, M. (Ed.) (2018). Hospitality and tourism in transition in Central and Eastern Europe. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
63. Vovk, A., & Zeman, S. (2016). Educational (scientific) tourism as a development opportunity. In Proceedings of the 4th International Conference: Innovations, Technologies, Education, and Management (pp. 171–176). Sveti Martin na Muri, Hrvatska.
64. Vujačić, V., Pashova, S., Filipović, V., & Filipović, J. (2019). Gastronomy and food safety standard in the function and development of gastronomic tourism of Montenegro. Journal of Varna University of Economics, 63(3), 238-250.
65. Zavod za statistiku Crne Gore. (2017). Statistički godišnjak 2017. Podgorica: Monstat.
66. Zavod za statistiku Crne Gore. (2025). Dolasci i noćenja turista, u individualnom smještaju. Podgorica: Monstat.
67. Zavod za statistiku Crne Gore. (2026). Saopštenje: Dolasci i noćenja turista, ukupno. Podgorica: Monstat.
68. Živković, Lj., Jovanović, S., & Rudić, V. (2015). Metodika nastave geografije. Beograd: Srpsko geografsko društvo.
69. Web izvori:
70. Visit Montenegro, 2023: Turizam u Crnoj Gori https://me.visitmontenegro.com/tourism/tourism-in-montenegro/ (posljednji pristup 15. januar, 2025.)
71. https://3dvirtualheritage.me/en (posljednji pristup 14. februar, 2025.)
72. https://www.monstat.org/cg/ (posljednji pristup 15. februar, 2025.)
73. https://nparkovi.me/ (posljednji pristup 14. februar, 2025.)
74. Visit Montenegro, 2023: NP Skadarsko jezero https://me.visit-montenegro.com/explore/national-parks/lake-skadar/ (posljednji pristup 18. januar, 2025.)

SUMMARY

Montenegro possesses exceptional natural, cultural, and historical diversity, providing a strong foundation for the development of a differentiated and sustainable tourism offer. Its favorable geographical position, varied landscapes, rich cultural heritage, and diverse ecosystems enable the development of numerous forms of tourism that respond to contemporary tourist demands. This paper analyzes the tourist regionalization of Montenegro by examining the specific characteristics of its three principal regions – the coastal, central, and northern regions. Particular attention is devoted to the natural and cultural attractions, tourism infrastructure,

educational opportunities, and dominant forms of tourism that characterize each region. The study highlights the importance of coastal tourism, mountain and adventure tourism, ecotourism, rural tourism, cultural and historical tourism, religious tourism, and enogastronomy as key components of Montenegro's tourism identity. Furthermore, the paper explores the potential for improving regional tourism development through better integration of natural resources, cultural assets, and educational initiatives. Special emphasis is placed on the role of tourism as a tool for non-formal and experiential learning, fostering environmental awareness, cultural appreciation, and the development of intercultural, entrepreneurial, and sustainability-related competencies among visitors and local communities. The research also considers how regional differentiation can contribute to more balanced tourism development, reduce seasonal concentration, and strengthen the competitiveness of Montenegro as a destination. The primary objective of the paper is to evaluate the tourist regionalization of Montenegro and demonstrate how regional characteristics can be effectively utilized to support sustainable tourism development, educational processes, and the long-term socio-economic development of the country.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]
Vol. 26, str. 74-83, 2026. god.
Tematska oblast: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija
Datum prijema rada: 11.03.2026. *Datum prihvatanja rada: 02.05.2026.*
UDK: 37.013.42/.43 doi: 10.5937/univmis2626074K
37.014.53

Pregledni rad

REFLEKSIVNO MIŠLJENJE I ULOGA UČITELJA U DJUIEVOJ KONCEPCIJI DEMOKRATSKE ŠKOLE

Laura Kalmár
Univerzitet u Novom Sadu, Učiteljski fakultet na mađarskom jeziku
Subotica, Srbija
laura.kalmar@magister.uns.ac.rs, https://orcid.org/0000-0002-8257-4109

Apstrakt

Ovaj rad analizira doprinos Džona Djuia savremenoj vaspitno-obrazovnoj praksi, sa posebnim osvrtom na koncepte iskustvenog učenja, refleksivnog mišljenja, uloge učitelja i škole kao demokratske zajednice. Djuieva filozofija naglašava aktivnu ulogu učenika u procesu učenja i značaj interakcije sa okruženjem u konstrukciji znanja. Rad razmatra ulogu učitelja kao medijatora koji organizuje podsticajno okruženje i podržava saradnju i istraživanje, kao i kurikulum kao dinamičan proces i vrednovanje usmereno na razvoj učenika. Problem istraživanja ovog rada ogleda se u pitanju na koji način i u kojoj meri su njegovi ključni koncepti – iskustvo, refleksivno mišljenje, škola kao zajednica, uloga učitelja, kurikulum i vrednovanje – teorijski utemeljeni i primenljivi u savremenom obrazovnom kontekstu. Cilj ovog rada je da se analizira i interpretira pedagoška misao Džona Djuija, sa posebnim osvrtom na ključne koncepte kao što su iskustvo, refleksivno mišljenje, škola kao zajednica, uloga učitelja, kurikulum i vrednovanje, kao i da se ukaže na značaj i primenljivost ovih ideja u savremenoj vaspitno-obrazovnoj praksi.
Ključne reči: Džon Djui, iskustveno učenje, refleksivno mišljenje, uloga učitelja, demokratska škola

REFLECTIVE THINKING AND THE ROLE OF THE TEACHER IN DEWEY'S CONCEPT OF THE DEMOCRATIC SCHOOL

Abstract

This paper examines John Dewey's contribution to contemporary educational practice, focusing on experiential learning, reflective thinking, the role of the teacher, and the school as a democratic community. Dewey emphasizes active student participation and interaction with the environment in constructing knowledge. Reflective thinking is presented as a basis for developing critical and independent learners. The teacher is seen as a mediator who supports inquiry and collaboration, while curriculum and assessment are understood as dynamic and developmental processes. The research problem of this paper is reflected in the question of how and to what extent his key concepts – experience, reflective thinking, the school as a community, the role of the teacher, curriculum, and assessment – are theoretically grounded and applicable in the modern educational context The aim of this paper is to analyze and interpret the pedagogical thought of John Dewey, with particular emphasis on key concepts such as experience, reflective thinking, the school as a community, the role of

Ovaj članak je članak otvorenog pristupa distribuiran pod uslovima licence Creative Commons Attribution (CC BY) (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

the teacher, curriculum, and assessment, as well as to highlight the significance and applicability of these ideas in contemporary educational practice.
Keywords: John Dewey, experiential learning, reflective thinking, teacher role, democratic school

UVOD

Razumevanje Djuievog doprinosa savremenoj vaspitno-obrazovnoj praksi zahteva njegovo smeštanje u istorijski i društveni kontekst progresivnog obrazovanja koje se razvijalo u Sjedinjenim Američkim Državama krajem XIX i početkom XX veka. Ovo razdoblje obeleženo je dubokim socijalnim, ekonomskim i kulturnim transformacijama, koje se ogledaju u brzoj industrijalizaciji, urbanizaciji, prilivu migranata i rastućim potrebama modernog društva za funkcionalnijim modelima školovanja. Tradicionalna škola, zasnovana na mehaničkom ponavljanju, formalizmu i autoritarnim nastavnim metodama, pokazivala je ograničenja u odgovoru na nove društvene zahteve (Cremin, 1961; Labaree, 2005). Upravo u tom kontekstu javlja se progresivni pokret koji teži preoblikovanju škole tako da ona postane dinamičan prostor razvoja, iskustva i demokratskog učestvovanja. Džon Djui se nametnuo kao ključni teoretičar i praktičar ovog pokreta, zalažući se za to da škola treba da odražava život i da omogući detetu da kroz aktivnu interakciju sa okruženjem gradi znanje. Njegova filozofija obrazovanja razvija se u okviru šireg pragmatističkog okvira američke misli, koji naglašava iskustvo, eksperimentisanje i učenje zasnovano na rešavanju problema (Dewey, 1916/2001; Dewey, 1938/1997). Djui je kritikovao tradicionalnu školu jer odvaja učenje od realnog života, insistirajući da se obrazovanje mora zasnivati na dečjim interesovanjima, potrebama i prirodnim razvojnim potencijalima. Dakle, razvoj savremene vaspitno - obrazovne prakse u velikoj meri obeležen je delovanjem filozofa, psihologa i reformatora koji su kritički preispitivali tradicionalne škole i trasirali put ka modernom, demokratskom i iskustvenom obrazovanju. Među njima, posebno mesto pripada Džonu Djuiu (John Dewey), čiji je teorijski i praktični rad postavio temelje pedagogiji 20. veka i snažno uticao na formiranje današnjeg razumevanja učenja, škole i uloge vaspitanja u demokratskom društvu. Iako ga se u pedagoškoj literaturi često opisuje kao „filozofa obrazovne reforme“, što nesumnjivo odražava njegov značaj, ova odrednica ponekad pojednostavljuje dubinu i kompleksnost njegove misli (Westbrook, 2016). Djui istovremeno podržava ključne ideje progresivnog obrazovanja i oštro kritikuje njegove nedoslednosti, nastojeći da uskladi slobodu i strukturu, iskustvo i misaonu disciplinu, individualni razvoj i društveni život škole.

Problem istraživanja ovog rada ogleda se u pitanju na koji način i u kojoj meri su njegovi ključni koncepti — iskustvo, refleksivno mišljenje, škola kao zajednica, uloga učitelja, kurikulum i vrednovanje — teorijski utemeljeni i primenljivi u savremenom obrazovnom kontekstu.

Cilj ovog rada je da se analizira i interpretira pedagoška misao Džona Djuija, sa posebnim osvrtom na ključne koncepte kao što su iskustvo, refleksivno mišljenje, škola kao zajednica, uloga učitelja, kurikulum i vrednovanje, kao i da se ukaže na značaj i primenljivost ovih ideja u savremenoj vaspitno-obrazovnoj praksi.

KLJUČNE KATEGORIJE DJUIEVE MISLI

Centralno mesto u Djuievoj pedagogiji zauzima pojam iskustva, koje on ne definiše kao pasivni doživljaj, već kao dinamički proces u kome subjekt aktivno deluje i istovremeno prerađuje posledice sopstvenog delovanja. Iskustvo je, prema Djuiu, uvek prožeto interakcijom pojedinca i okruženja, te stoga ima i ličnu i socijalnu dimenziju (Dewey, 1938/1997). Upravo ova dvostranost iskustva jeste temelj na kome počiva njegova koncepcija učenja kao aktivne participacije, a ne kao reprodukcije unapred datih sadržaja. Djui ističe da učenje podrazumeva rekonstrukciju iskustva, odnosno proces u kome učenik povezuje prethodna iskustva sa novim situacijama, čime se stvara uslov za dublje razumevanje i razvoj funkcionalnog znanja (Dewey, 1916). Znanje nije nešto što se gotovo predaje, već ono što se gradi u aktivnom odnosu prema svetu. U tom kontekstu, uloga škole nije da prenosi fiksne informacije, već da organizuje iskustva koja podstiču mišljenje, istraživanje i rešavanje problema. Ovako shvaćeno učenje ima ekspanzivni karakter jer se zasniva na stalnom preispitivanju i preoblikovanju iskustva. Ključne kategorije koje Djui povezuje sa iskustvom su kontinuitet i interakcija. Kontinuitet označava činjenicu da svako iskustvo proizilazi iz prethodnog i utiče na naredna. Zato je za pedagogiju bitno da obrazovna iskustva ne budu izolovana, već da podstiču razvojni tok učenika i obezbeđuju uslove za napredovanje (Dewey, 1938/1997). Loše organizovano iskustvo može ograničiti dalji razvoj, dok dobro osmišljeno iskustvo proširuje polje mogućih akcija i podstiče motivaciju. Interakcija se odnosi na dinamiku odnosa između pojedinca i okruženja. Učenje je uvek smešteno u konkretan kontekst i uslovljeno doživljajem učenika, njegovim interesovanjima, predznanjem i potrebama (Garrison, 1994). Stoga, pedagoški proces treba da bude fleksibilan i osetljiv na individualne razlike, omogućavajući učenicima da budu subjekti sopstvenog učenja. U savremenoj vaspitno-obrazovnoj praksi, Djuieva koncepcija iskustva nalazi svoju primenu u konstruktivističkim pristupima, projektnom učenju, istraživačkoj nastavi i svim modelima koji naglašavaju aktivnost, saradnju i refleksiju. Aktivno angažovanje učenika u rešavanju realnih problema, integracija znanja iz različitih oblasti i podsticanje kritičkog mišljenja predstavljaju direktne implikacije Djuievog shvatanja učenja kao rekonstrukcije iskustva. Na taj način, njegova misao ostaje jedan od temeljnih putokaza za oblikovanje obrazovanja koje odgovara potrebama društva 21. veka (Dewey, 1938/1997).

REFLEKSIVNO MIŠLJENJE ILI UPIT

U centru Djuieve pedagogije nalazi se koncept refleksivnog mišljenja (reflective thinking), koji on određuje kao sistematski, svrhovit i inteligentan proces razmatranja iskustva, usmeren ka rešavanju problema (Dewey, 1910/1997). Refleksivno mišljenje nastaje onda kada pojedinac naiđe na situaciju koja nije jasna ili izaziva sumnju, odnosno kada iskustvo nije u skladu sa prethodnim znanjima i navikama. Upravo ovaj trenutak kognitivne disonance, kako Djui ističe, predstavlja polazište svakog misaonog procesa. Sumnja nije prepreka, već pokretač, jer ona izaziva potrebu za istraživanjem i sistematskim ispitivanjem (Dewey, 1933).

Djui opisuje refleksivno mišljenje kao proces koji se odvija u višestepenim fazama, a koje uključuju:

1) Pojavu sumnje ili nedoumice, koja se javlja kada problem narušava tekuće iskustvo;
2) Definisanje problema gde pojedinac nastoji da što jasnije odredi prirodu teškoće;
3) Formiranje hipoteza, što se odnosi na generisanje mogućih objašnjenja ili rešenja;
4) Razmatranje posledica i logička analiza hipoteza, gde se zapravo dešava kritička evaluacija svake predložene ideje.
5) Empirijska provera i zaključak, čime se proveravaju odabrane hipoteze u praksi, nakon čega se donosi proverljiv zaključak (Dewey, 1910/1997; Jovanović, 2012).

Ovaj model mišljenja temelji se na Djuievom širem filozofskom stanovištu instrumentalizma, u kom je znanje sredstvo za adaptaciju i rešavanje stvarnih životnih situacija. Primena inteligentnog ispitivanja, a ne mehaničkog usvajanja znanja, predstavlja osnovu razvijanja samostalnog i kritičkog učenika (Biesta,2017). U savremenoj pedagoškoj praksi, Djuijeva koncepcija refleksivnog mišljenja najdirektnije se ostvaruje kroz problem bazirano učenje (PBL), koje počiva na ideji da je rešavanje stvarnih, autentičnih problema najdelotvorniji način podsticanja dubokog učenja. U okviru PBL modela, učenici se ohrabruju da istražuju, formulišu hipoteze, proveravaju svoje ideje i preuzimaju aktivnu ulogu u procesu učenja (Hmelo-Silver, 2004). Ovakav pristup odgovara Djuievom uverenju da se mišljenje ne može razvijati u veštački izolovanim uslovima, već samo kroz interakciju sa problemima koji su smisleni u životnom kontekstu učenika. Djuieva misaona šema „od sumnje ka proverljivom zaključku“ postavlja temelje savremenom razumevanju učenja kao procesa rekonstrukcije iskustva, a ne kao pasivnog prenošenja znanja. Ideja da se učenik razvija kroz aktivnu interakciju sa kontekstom, rešavanje problema i kritičko preispitivanje vlastitih stavova i pretpostavki čini jedan od najznačajnijih doprinosa Djuia modernoj vaspitno-obrazovnoj praksi (Gojkov, 2008; Dewey, 1938/1997).

ŠKOLA KAO ZAJEDNICA

Polazeći od šireg koncepta demokratije kao „načina zajedničkog života“ (Dewey, 1916/2001), Džon Djuji razvija ideju škole kao minijaturne zajednice u kojoj se učenici ne pripremaju samo za buduće društvene uloge, već neposredno žive društvene odnose, sarađuju, rešavaju probleme i konstruišu znanje. U tom smislu, škola nije izolovana institucija, već dinamičan socijalni organizam u kojem se odnosi među učenicima, nastavnicima i širom zajednicom ostvaruju kroz zajedničku akciju i refleksiju (Biesta, 2017; Dewey, 1916/2001). Djuieva ideja škole kao zajednice snažno je povezana sa njegovim pragmatističkim stanovištem da je učenje rezultat aktivnog učešća u značajnim socijalnim situacijama. On ističe da vaspitno-obrazovni proces mora biti organizovan tako da podstiče saradnju, razmenu mišljenja i zajedničko rešavanje problema, jer upravo ove interakcije omogućavaju razvoj demokratskih kompetencija i odgovornosti (Dewey, 1916/2001; Garrison,

2008). Djuijeva škola je, dakle, mesto u kojem učenici ne uče o zajednici, već uče u zajednici i kroz zajednicu. Ključna pretpostavka ovog modela jeste da vaspitno-obrazovni proces treba da bude inkluzivan i usmeren na celokupni razvoj ličnosti. Nastavnik, u tom kontekstu, nije autoritarna figura, već član zajednice koji fasilitira saradničke procese, podstiče učenike na samostalno mišljenje i podržava zajedničko istraživanje i dijalog (Hansen, 2006). Ovakvo razumevanje škole kao zajednice uticalo je na savremene pristupe demokratskom obrazovanju, inkluzivnim školskim praksama i izgradnji školske kulture zasnovane na učešću i partnerstvu (Westheimer, 2019). U savremenim pedagoškim diskursima, Djuieva koncepcija škole kao zajednice prepoznaje se kao temelj za razvoj škole kao „zajednice učenja“, u kojoj se znanje ne prenosi jednosmerno, već se konstruiše kroz interakciju, dijalog i zajedničko rešavanje problema. Ovakvo shvatanje direktno je inspirisano Djuijevim stavom da je obrazovanje proces zajedničkog istraživanja, a ne mehaničkog usvajanja sadržaja (Dewey, 1916/2001). Istovremeno, savremeni autori dodatno razvijaju ovaj koncept, ukazujući na značaj moralne i demokratske klime škole kao preduslova za aktivno učešće učenika i nastavnika u zajedničkom učenju (Hansen, 2006). Ideja participativne školske kulture takođe se podudara sa novijim teorijskim pristupima koji naglašavaju značaj dijaloga, odgovornosti i zajedničkog delovanja u procesu obrazovanja (Biesta, 2017), kao i sa modelima demokratskog obrazovanja koji ističu da se demokratske kompetencije razvijaju samo onda kada učenici imaju realne mogućnosti učešća u školskom životu (Westheimer, 2019). U tom smislu, Djuijev doprinos ne samo da prevazilazi istorijski kontekst početka XX veka, već ostaje jedna od ključnih filozofskih osnova savremenih modela školskog razvoja i demokratskog upravljanja školom.

ULOGA UČITELjA PREMA DJUIU

U Djuievoj pedagoškoj misli učitelj zauzima centralno mesto kao posrednik između iskustva učenika i organizovanog obrazovnog procesa. Za razliku od tradicionalnih modela, u kojima je učitelj prevashodno prenosilac gotovih znanja, Djui (Dewey, 1866 /2005) učitelja vidi kao aktivnog organizatora okruženja koje omogućava učenicima da uče kroz istraživanje, saradnju i rešavanje problema. On naglašava da učitelj mora „režirati“ situacije u kojima učenik može da otkriva značenja, da postavlja pitanja i da gradi znanje u interakciji sa realnim izazovima (Dewey, 1938/1997). Prema Djuiju, učitelj nije autoritarni prenosilac sadržaja, već stručnjak za pedagošku organizaciju iskustva. Njegova uloga podrazumeva temeljno poznavanje interesovanja i razvojnih potencijala učenika, ali i sposobnost da kreira socijalno i materijalno okruženje koje podstiče aktivnost i kritičko mišljenje (Biesta, 2017). Učitelj je, u tom smislu, medijator koji učenika uvodi u „demokratsku zajednicu učenja“, gde se znanje ne nameće već se zajednički konstruiše. Djui takođe naglašava da učitelj ima etičku odgovornost: on stvara uslove u kojima učenici uče da sarađuju, da uvažavaju druge i da preuzimaju odgovornost za sopstveno učenje. Na ovaj način učitelj doprinosi razvoju demokratskih vrednosti kako u učionici, tako i u širem društvenom kontekstu (Dewey, 1899/2005). Zadatak učitelja je, stoga, da podstiče intelektualni rast, ali istovremeno i da osposobljava učenike za učešće u zajedničkom životu, što predstavlja ključni normativni cilj

Djuijeve pedagogije. Savremeni tumači Djuijeve misli ističu da ovako shvaćena uloga učitelja dobija posebnu važnost u uslovima današnjeg obrazovanja, jer podržava evropske i globalne standarde kompetencija nastavnika zasnovanih na fleksibilnosti, refleksivnosti i orijentaciji ka učeniku (Darling-Hammond et al., 2020). Učitelj je, dakle, profesionalac koji kroz pedagošku didaktičku kreativnost i refleksivnu praksu postaje ključni akter u razvoju škole kao demokratske i učeće zajednice.

KURIKULUM KAO REKONTEKSTUALIZACIJA ISKUSTVA

Jedan od ključnih doprinosa Džona Djuia razvoju savremene vaspitno-obrazovne prakse ogleda se u njegovom viđenju kurikuluma kao dinamičkog procesa rekontekstualizacije iskustva. Djuijeva misao polazi od shvatanja da obrazovanje nije prenošenje gotovih istina, već kontinuirana rekonstrukcija iskustva kroz aktivnu interakciju učenika sa okruženjem (Dewey, 1938/1997). U tom smislu, kurikulum ne sme biti statična struktura predmetnih sadržaja, već živa i fleksibilna organizacija učenja koja proizlazi iz potreba, interesovanja i iskustvenih polazišta dece. Djuijeva orijentacija ka iskustvenom učenju direktno je uticala na razvoj projektne nastave i problemski organizovanog učenja. Za Djuija je suštinski važno da se znanje ne usvaja kao apstraktna kategorija, već kao sredstvo za razumevanje i rešavanje problema koji proizilaze iz realnog života učenika (Dewey, 1899/2005). Projekti omogućavaju upravo takvu praksu: oni integrišu različite discipline, podstiču saradnju, kritičko mišljenje i kreativnost, pri čemu učenik postaje aktivni konstruktor značenja. Ovakvi pristupi osnažuju motivaciju učenika jer se učenje zasniva na njihovim interesovanjima, emocijama i prethodnim iskustvima, što je u skladu sa Djuijevim principima kontinuiteta i interakcije iskustva (Dewey, 1938/1997). " Integrativni modeli nastave zasnovani na Djuievim idejama ostvaruju transformaciju kurikuluma od predmeta ka problemskim celinama, čime se odgovara na kompleksnost savremenog sveta". Umesto izolovanih predmeta, znanje se organizuje oko tema i problema relevantnih za život učenika, što osigurava dublje razumevanje i funkcionalnu povezanost različitih domena znanja (Beane, 1997). Ovaj pristup podstiče razvoj holističkog mišljenja i sposobnosti primene znanja u novim situacijama, a škola postaje mesto u kojem učenici istražuju, eksperimentišu i preuzimaju odgovornost za sopstveno učenje. U širem smislu, Djuieva pedagoška filozofija postavila je temelje savremenih kurikulumskih reformi koje naglašavaju fleksibilnost, učeničku agenciju, interdisciplinarnost i aktivno učenje. Današnji projektni modeli rada u školama, integrativni nastavni moduli i orijentacija ka kompetencijama predstavljaju direktan nastavak njegovih ideja o školi kao demokratskoj zajednici u kojoj učenje ima smisao tek onda kada je povezano sa realnošću i unutrašnjom motivacijom učenika (Hansen, 2002).

VREDNOVANJE PREMA DJUIEVOJ FILOZOFIJI

Djuieva filozofija vaspitanja temelji se na shvatanju učenja kao dinamičkog, iskustvenog i kontekstualno utemeljenog procesa. U tom okviru, vrednovanje nije shvaćeno kao puka provera ishoda, već kao sastavni deo učenja koji podstiče

refleksiju, razvoj i kontinuiranu rekonstrukciju iskustva. Djui (1938/1997) dosledno ukazuje da obrazovanje mora da prati rast učenika, proces u kojem se kapaciteti, interesovanja i načini mišljenja postepeno unapređuju u interakciji sa okruženjem. Zbog toga vrednovanje, u duhu Djuieve misli, mora biti pre svega formativno: ono pomaže učeniku da razume vlastiti napredak, prepozna izazove i razvije strategije za dalje učenje (Dewey, 1899/2005). Autentično i situirano vrednovanje proizilazi iz Djuievog stava da učenje ima smisla samo ako je uronjeno u realne, socijalno relevantne situacije. U skladu sa tim, procena bi trebalo da prati angažman učenika u aktivnostima koje odražavaju stvarne probleme i životne kontekste, a ne da se svodi na reprodukovanje informacija. Djui (1938/1997) ističe da učenje postaje delotvorno kada učenik aktivno učestvuje u rešavanju problema, te je logično da vrednovanje prati taj proces, uključujući analizu načina na koji učenik definiše problem, predlaže rešenja i koriguje postupke na osnovu povratnih informacija. Procena procesa i rasta, a ne samo konačnih ishoda, predstavlja suštinski zaokret koji Djuieva pedagogija nudi savremenoj praksi. Ovakvo vrednovanje podrazumeva praćenje razvoja kompetencija, strategija učenja, saradničkih sposobnosti i kreativnosti, što korespondira savremenim koncepcijama holističkog, kompetencijski orijentisanog obrazovanja. Savremeni autori ističu da Djuijeva vizija vrednovanja kao procesa koji podržava učenje ostaje jedan od najvažnijih doprinosa njegovoj pedagoškoj misli (Biesta, 2010; Hansen, 2002). Upravo ta perspektiva doprinosi razvoju škola koje vrednuju napredak svakog učenika, uvažavaju individualne razlike i stvaraju prostor za refleksiju i samovrednovanje kao integralne komponente učenja.

Zanimljiva je činjenica, da je Džon Djui, iako je jedan od vodećih teoretičara progresivističke pedagogije, istovremeno kritički preispitivao njene pretpostavke i prakse. On je ukazivao na rizik previše pojednostavljenog tumačenja ideje „učenja kroz iskustvo“, koja je u određenim oblicima progresivne prakse svodila aktivnosti učenika na spontane i neregulisane igre bez pedagoške strukture. Djui je naglašavao da nije svaka aktivnost obrazovna i da „loša iskustva“ mogu usporiti ili čak onemogućiti razvoj učenika, te je stoga neophodno da nastavnici pažljivo planiraju i usmeravju iskustva (Dewey, 1938/1997; Garrison, 1994). Djui je kritikovao tendenciju da se u progresivizmu naglašava apsolutna sloboda učenika, često na račun discipline i intelektualnog napora. On je isticao da sloboda nije odsustvo strukture, već mogućnost smislenog delovanja u dobro organizovanom obrazovnom procesu. Zbog toga je Djui insistirao na ravnoteži između slobode i pedagoškog vođstva, odnosno između učeničke aktivnosti i odgovornosti nastavnika (Dewey, 1916/2001; Biesta, 2017). Još jedna važna kritika odnosi se na zanemarivanje uloge znanja i nastavnih sadržaja. Djui je ukazivao da obrazovanje ne sme biti svedeno samo na trenutna interesovanja učenika, već da mora obezbediti kontinuitet iskustva i povezivanje sa širim kulturnim i naučnim nasleđem. Bez toga, učenje postaje površno i fragmentirano, što smanjuje njegovu funkcionalnost u razvoju kompetencija učenika (Dewey, 1916/2001; Labaree, 2005). Djui je kritiku obavio i prema nepotpunoj ili nedoslednoj primeni ideje škole kao demokratske zajednice. On je naglasio da demokratija u obrazovanju nije samo organizacioni princip već zahteva aktivno učešće, odgovornost, saradnju i kritičko mišljenje, što podrazumeva aktivnu ulogu nastavnika kao medijatora i organizatora procesa učenja (Dewey, 1938/1997; Westbrook, 2016). Suštinski, Djuijeva kritika progresivističke

pedagogije usmerena je na ekstremne ili površne interpretacije teorije, nastojeći da prevaziđe suprotnost između tradicionalnog i progresivnog obrazovanja. On se zalagao za integrativni pristup koji objedinjuje iskustvo i mišljenje, slobodu i disciplinu, kao i individualni razvoj i društvenu odgovornost, što predstavlja trajni doprinos savremenoj vaspitno-obrazovnoj praksi (Dewey, 1938/1997; Biesta, 2017; Westbrook, 2016).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Istraživanje Djuievog doprinosa savremenoj vaspitno-obrazovnoj praksi pokazuje da njegova pedagoška misao predstavlja osnov za razvoj dinamičnih, interaktivnih i demokratskih modela obrazovanja. Kroz analizu ključnih koncepata kao što su iskustveno učenje, refleksivno mišljenje, uloga učitelja, dinamičan kurikulum i vrednovanje, utvrđeno je da Djui postavlja učenike u centar obrazovnog procesa, naglašavajući njihovu aktivnu ulogu u stvaranju i primeni znanja. Njegov pristup iskustvenom učenju pokazuje da obrazovanje nije mehaničko usvajanje sadržaja, već kontinuirani proces rekonstrukcije iskustava u konkretnim socijalnim i životnim kontekstima. Refleksivno mišljenje, kao jezgro Djuieve pedagoške filozofije, omogućava učenicima da razvijaju kritičku svest, samostalno rešavaju probleme i povezuju prethodna iskustva sa novim situacijama. U ovom procesu učitelj igra ključnu ulogu kao medijator, fasilitator i organizator okruženja koje podstiče istraživanje, saradnju i intelektualni razvoj. Takođe, učitelj je zadužen za izgradnju demokratskog, inkluzivnog okruženja koje omogućava svim učenicima da aktivno učestvuju u zajedničkom stvaranju znanja i razvoju demokratskih kompetencija. Djuieva ideja škole kao demokratske zajednice naglašava značaj saradnje, dijaloga i kolektivnog rešavanja problema, čime se obrazovanje pretvara u proces zajedničkog istraživanja i konstrukcije smislenog znanja. Kurikulum, kao dinamičan i fleksibilan okvir, predstavlja sredstvo rekontekstualizacije iskustva, omogućavajući učenicima da povežu različite discipline, razvijaju holističko mišljenje i primene znanje u novim i kompleksnim situacijama. Vrednovanje, kao integralni deo procesa učenja, podržava kontinuiranu refleksiju, samoevaluaciju i razvoj strategija za dalje usavršavanje, čime se promoviše formativni i učeničko-centrični pristup. Zaključno, Djuieva pedagogija ostaje temeljna za moderne obrazovne pristupe koji naglašavaju aktivnu participaciju učenika, kritičko mišljenje, refleksivnu praksu i razvoj demokratskih kompetencija. Njegov doprinos pokazuje da škola treba da bude živi prostor učenja, u kojem se znanje stvara kroz interakciju, iskustvo i saradnju, a učitelj deluje kao vodič, fasilitator i partner u procesu obrazovanja. Savremene metode kao što su projektna nastava, problemsko učenje i inkluzivni pristupi direktno proizilaze iz Djuijevih principa, čineći njegovu misao neprolaznim izvorom inspiracije za formiranje škola koje odgovaraju potrebama 21. veka i razvoju učenika kao samostalnih, odgovornih i kritički mislećih pojedinaca.

LITERATURA

1. Beane, J. A. (1997). Curriculum integration: Designing the core of democratic education. Teachers College Press.

2. Biesta, G. (2010). Good education in an age of measurement: Ethics, politics, democracy. Routledge.
3. Biesta, G. (2017). The rediscovery of teaching. Routledge.
4. Cremin, L. A. (1961). The transformation of the school: Progressivism in American education, 1876–1957. Alfred A. Knopf.
5. Darling-Hammond, L., Flook, L., Cook-Harvey, C., Barron, B., & Osher, D. (2020). Implications for educational practice of the science of learning and development. Applied Developmental Science, 24(2), 97–140. https://doi.org/10.1080/10888691.2018.1537791
6. Dewey, J. (1910/1997). How we think (D. C. Phillips, Ed.). Dover Publications.
7. Dewey, J. (1916/2001). Democracy and education: An introduction to the philosophy of education. Free Press.
8. Dewey, J. (1899/2005). The school and society (P. V. Jackson). University of Chicago Press.
9. Dewey, J. (1933). How we think: A restatement of the relation of reflective thinking to the educative process. D.C. Heath and Company.
10. Dewey, J. (1938/1997). Experience and education. Free Press.
11. Garrison, J. (1994). Dewey and eros: Wisdom and desire in the art of teaching. Teachers College Press.
12. Gojkov, G. (2008). Didaktika. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača.
13. Garrison, J. (2008). John Dewey's philosophy of education: An introduction and recontextualization for contemporary educational studies. Educational Philosophy and Theory, 40(1), 1–22. https://doi.org/10.1111/j.1469-5812.2007.00333.x
14. Hansen, D. T. (2002). Exploring the moral heart of teaching: Toward a teacher's creed. Teachers College Press.
15. Hansen, D. T. (2006). Teaching as a moral practice: Defining, developing, and assessing moral virtue in teaching. In J. Raths & A. McAninch (Eds.), Teacher ethics in action (pp. 27–52). Teachers College Press.
16. Hmelo-Silver, C. E. (2004). Problem-based learning: What and how do students learn? Educational Psychology Review, 16(3), 235–266. https://doi.org/10.1023/B:EDPR.0000034022.16470.f3
17. Jovanović, V. (2012). Pedagoška filozofija i refleksivno mišljenje. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
18. Labaree, D. F. (2005). Progressivism, schools, and schools of education: An American romance. Paedagogica Historica, 41(1-2), 275–288. https://doi.org/10.1080/0030923042000336838
19. Westbrook, R. B. (2016). John Dewey and American democracy. Cornell University Press.
20. Westbrook, R. B. (2016). John Dewey and American education: A centennial handbook. Routledge.
21. Westheimer, J. (2019). What kind of citizen? Educating our children for the common good. Teachers College Press.

SUMMARY

This paper explores John Dewey's contribution to contemporary educational theory and practice, with particular emphasis on the enduring relevance of his philosophical and pedagogical ideas for modern education. Dewey's educational philosophy is

grounded in the principles of pragmatism and experiential learning, viewing education as a continuous process of growth in which learners actively construct knowledge through meaningful interaction with their physical and social environment. Learning is presented as an active reconstruction of experience rather than the passive acquisition of information, highlighting the importance of inquiry, problem-solving, and active participation in the learning process. Reflective thinking is examined as a systematic and disciplined process that enables students to analyze experiences, make informed judgments, and develop critical, creative, and independent thinking skills. The paper also discusses Dewey's conception of the school as a democratic community in which cooperation, communication, and shared responsibility prepare students for active participation in democratic society. Within this framework, the teacher assumes the role of a facilitator, mentor, and mediator who creates supportive learning environments and encourages students' autonomy and engagement. Furthermore, curriculum and assessment are interpreted as flexible, developmental, and learner-centered processes designed to foster intellectual, social, and emotional growth. The analysis demonstrates that Dewey's ideas continue to provide a strong theoretical foundation for student-centered education, innovative teaching practices, and the development of lifelong learning competencies in the twenty-first century.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]
Vol. 26, str. 84-100, 2026. god.
Tematska oblast: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Umjetnost
Datum prijema rada: 30.03.2026. *Datum prihvatanja rada: 06.05.2026.*
UDK: 75.047 doi: 10.5937/univmis2626084C

Pregledni rad

TRANSFORMACIJA PEJZAŽA OD IMPRESIONIZMA KA APSTRAKCIJI U MODERNOJ UMETNOSTI

Emir Čoković
Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Srbija
etimage@yahoo.com

Apstrakt

Ovaj rad istražuje transformaciju pejzaža u modernoj umetnosti, prateći njegov razvoj od impresionizma, preko postimpresionizma, do apstrakcije. Pejzaž, tradicionalno shvaćen kao prikaz prirodnog i urbanog okruženja, evoluira od verne reprodukcije stvarnosti do sredstva umetničkog eksperimentisanja, ličnog izraza i konceptualnog istraživanja. Slikari impresionisti, uključujući Kloda Monea, Pjera Ogist Renoara, Kamija Pisaroa i Alfreda Sislija, naglašavali su svetlost, boju i atmosferu, slikajući na otvorenom kako bi uhvatili prolazne vizuelne utiske. Postimpresionisti, poput Vinsenta van Goga, Pola Sezana, Pola Gogena i Žorža Sera, istraživali su strukturu kompozicije, simbolički izraz i teoriju boje, pomerajući pejzaž izvan okvira pukog prikaza. U 20. veku, modernistički i apstraktni umetnici poput Pita Mondriana i Vasilija Kandinskog dodatno su transformisali pejzaž, koristeći ga kao okvir za istraživanje ritma, harmonije i unutrašnjeg doživljaja. Rad pokazuje da pejzaž u modernoj umetnosti funkcioniše i kao refleksija spoljnog sveta i kao sredstvo subjektivnog, konceptualnog i emotivnog izraza, naglašavajući njegovu trajnu značajnost u vizuelnoj kulturi.
Ključne reči: Impresionizam, postimpresionizam, modernizam, apstrakcija, svetlost i senka, kompozicija, likovni pravci 19. i 20. veka, tehnike slikanja.

TRANSFORMATION OF LANDSCAPE FROM IMPRESSIONISM TO ABSTRACTION IN MODERN ART

Abstract

This paper examines the transformation of landscape in modern art, tracing its development from Impressionism, through Post-Impressionism, to Abstraction. Traditionally understood as a depiction of natural and urban environments, landscape evolved from a faithful reproduction of reality to a means of artistic experimentation, personal expression, and conceptual exploration. Impressionist painters, including Claude Monet, Pierre-Auguste Renoir, Camille Pissarro, and Alfred Sisley, emphasized light, color, and atmosphere, painting outdoors to capture fleeting visual impressions. Post-Impressionists, such as Vincent van Gogh, Paul Cézanne, Paul Gauguin, and Georges Seurat, explored compositional structure, symbolic expression, and color theory, moving landscape beyond mere representation. In the 20th century, modernist and abstract artists, including Piet Mondrian and Wassily Kandinsky, further transformed landscape, using it as a framework for exploring

Ovaj članak je članak otvorenog pristupa distribuiran pod uslovima licence Creative Commons Attribution (CC BY) (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

rhythm, harmony, and inner experience. The study demonstrates that landscape in modern art functions both as a reflection of the external world and as a means of subjective, conceptual, and emotional expression, highlighting its enduring significance in visual culture.

Keywords: landscape, Impressionism, Post-Impressionism, Modernism, Abstraction, light and shadow, composition, 19th and 20th-century art movements, painting techniques.

UVOD

Pejzaž, kao likovni motiv koji obuhvata prikaz prirodnog okruženja, planina, reka, šuma, i urbanih celina dobija posebno značajno mesto u razvoju moderne umetnosti od druge polovine 19. veka. U tom periodu dolazi do postepenog napuštanja strogih akademskih pravila i koja su ranije određivale način prikazivanja prirode u umetnosti. Umetnici se sve više okreću neposrednom posmatranju prirode i ličnom doživljaju pejzaža, nastojeći da kroz sliku izraze subjektivni utisak, promene svetlosti, atmosferu i emotivni odnos prema prostoru koji prikazuju.

Sa pojavom pravaca kao što su impresionizam i postimpresionizam, pejzaž prestaje da bude samo veran prikaz prirode i postaje sredstvo umetničkog istraživanja boje, svetlosti i kompozicije. U ovom periodu slikari polako poćinju da napuštaju svoje atelje, uzimaju svoje štafelaje i počinju da po prvi put slikaju u prirodi. Slikari impresionisti revolutivnim putem počinju da istražuju nešto novo u dodiru s prirodom, oni počinju slikati po živom modelu igrajući se sa svetlošću i senkom koja postaje glavna karakteristika ovog pravca. Nakon dugog perioda tog realističkog pristupa umetnosti koji je bio ukorenjen jos od pojave renesanse koja je trajala 200 godina, preko baroka koji je trajao 150 godina i neoklasicizma, romantizma i realizma u Francuskoj, nije ni čudo da ovi umetnici nailaze na otpor publike kako ljubitelja umetnosti tako i likovnih kritičara i istoričara umetnosti.

Slikari ovog pravca se više ne zadovoljavaju preobražavanjem i razvijanjem tradicionalnih formula, kao što su to činili slikari romantičari i neoklasicisti, već tragaju za novim načinom izraza. Kasnije od pojave ekspresionizma počinje eksprerimentisanje sa predmetom koje se nastavlja do danasnjih dana. Umetnici počinju da eksperimentišu sa novim slikarskim postupcima, slobodnijim potezom i intenzivnijom upotrebom boje, čime pejzaž dobija novu estetsku i izražajnu dimenziju. Ovaj proces se nastavlja i tokom 20. veka kroz različite modernističke pravce, gde pejzaž često prelazi granicu figurativnog prikaza i postaje osnova za razvoj stilizacije, ekspresije i apstrakcije.

Razvoj pejzaža u modernoj umetnosti stoga se može pratiti kroz više umetničkih pravaca, koji su na različite načine interpretirali prirodu i njen odnos sa umetničkim izrazom.

Pejzaž kroz impresionizam

Osamdesete godine 19. veka obeležavaju pojavu impresionizma. Iako u predmetnom obliku ovaj pravac deluje kao nastavak realizma, impresionizam upostavlja jedan nov odnos prema svetu. Slikari impresionisti se ne zadovoljavaju ispoljavanjem tradicionalnih formula kao što su to činili slikari romantičari i neoklasicisti već

tragaju za jednim novim načinom izraza. Pojavom Moneove slike „Rađanje sunca“ koja je bila izložena 1874. godine na jednom likovnom salonu ovaj pravac dobija ime „Impresionizam“. Jedan od likovnih kritičara koji je bio prisutan na ovom salonu ovu sliku „Rađanje sunca“ na jedan podrugljiv način naziva ovu sliku „Impresija“. Impresionizam, posebno u Moneovom radu, označava radikalan prekid sa tradicijom, jer se fokus pomera sa detaljnog prikaza na neposredni vizuelni utisak“ (Gombrich, 1995, p. 539). On je ujedno bio i najdosledniji slikar ovog pravca. Jedan veliki broj slikara napustio je ovaj stil slikarstva i prelazio u postimpresionizam, eksperimentišući i tražeći nešto novo.

Pejzaž u stvaralaštvu Koda Monea

Klod Mone (Claude Monet, 1840–1926) bio je jedan od osnivača impresionizma i najznačajnijih predstavnika ovog pravca. Pejzaž zauzima centralno mesto u njegovom stvaralaštvu, a njegov pristup prirodi predstavlja temelj modernog pejzažnog slikarstva.

Njemu motiv toliko nije igrao bitnu ulogu koliko se interesovao za momenat koji je težio da izrazi što govori serijal od dvadesetak slika „Fasade Ruanske katedrale“ od kojih se jedna nalazi u Narodnom muzeju u Beogradu, izražavao je u različitim vremenskim uslovima, u različito doba dana, godine, godišnjeg doba. „Mone je kroz svoje serije slika pokazao da predmet sam po sebi nije konačni cilj umetnosti, već promenljivi efekti svetlosti i atmosfere koji taj predmet neprestano transformišu u vizuelnom iskustvu posmatrača“ (Wildenstein, 1996, p. 45). Tri godine nakon nastanka slike Eduara Manea „Doručak na travi“, Mone slika istoimenu sliku s tim što je na Moneovoj slici prisutno daleko više svetlosti. Mone je bio dosledan pejzažu ceo život iako je bio veoma dobar u izražavanju ljudske figure što se moglo videti na slici „Žene u vrtu“ kakvi su bili Renoar, Dega ili Mane. „Za Monea, pejzaž nije bio stabilna realnost, već proces stalne promene, gde su svetlost, vreme i percepcija igrali ključnu ulogu u oblikovanju slike“ (Rewald, 1973, p. 87). Pozne godine svog života provodio je slikajući motive iz svog vrta u Živerniju a naročito seriji slika sa lokvanjima koje predstavljaju vrhunac njegovog istraživanja svetlosti, refleksije i kolorita za kojim je on ceo život tragao. „Monetovo slikarstvo uvodi novu epistemologiju gledanja, gde slika postaje rezultat percepcije, a ne imitacije prirode“ (Arnason & Mansfield, 2013, p. 60).

Ovakav pristup pejzažu predstavlja radikalan prekid sa akademskom tradicijom, jer fokus više nije na objektivnom prikazu prirode, već na subjektivnoj percepciji umetnika. Time impresionizam uvodi novu paradigmu u umetnosti, u kojoj vizuelni doživljaj postaje važniji od same realnosti. Moneov rad otvara prostor za dalje eksperimentisanje sa percepcijom, što će direktno uticati na razvoj postimpresionizma i modernizma. Ovakav pristup pejzažu pokazuje pomak ka subjektivnom doživljaju prirode, što je u skladu sa tumačenjima impresionizma u literaturi (Herbert, 1988, House, 1986, Rewald 1973).

Pejzaž u stvaralaštvu Pjera-Ogist Renoara

Pjer-Ogist Renoar (Pierre-Auguste Renoir, 1841–1919) bio je jedan od najistaknutijih slikara impresionizma, poznat po svom živopisnom i svetlom prikazu prirode i društvenog života. Iako je Renoar najpoznatiji po portretima i scenama urbanog života, pejzaž je zauzimao značajno mesto u njegovom stvaralaštvu, naročito tokom 1870-ih i 1880-ih godina. Njegovi pejzaži karakterišu meka, svetla paleta, naglašena svetlosnim efektima i atmosferom koja prenosi osećaj mirnog i prijatnog okruženja (Arnason & Mansfield, 2013, p. 64).
Renoar jedan je od najistaknutijih slikara ovog pravca i jedan od najvećih evropskih slikara 19. veka. „Za razliku od drugih impresionista, Renoar nije bio usmeren na analizu svetlosti, već na njenu sposobnost da stvori osećaj topline i bliskosti“ (Rewald, 1973, p. 132). Iako je njegov stvaralački opus bio prožet brojnim portretima i figurativnim slikama, bio je takođe jedan od istaknutih slikara pejzaža ovog doba. Iako je svoje umetničko stvaralaštvo započeo pod uticajem realizma on 70-tih godina stvara svoj sopstveni stil po kom je bio karakterističan koristeći se uglavnom svetlo ružičastim, oker i modrim tonovima i polako se priključuje impresionistima. Iako je Renoar bio poznat po motivima gde su prisutne ljudske figure i prikazima društvenog života kao i vreve na ulicama Pariza u pojedinim periodima svog života primećuje se prisustvo slikanja pejzaža i morskih motiva što pokazuje na slikama „Morski pejzaž“, gde je kompozicija zasnovana na odnosu mora i neba pri čemu horizont deli sliku na dva prostorna plana. „Polje žita“, gde je kompozicija slike organizovana tako da dominira široka površina polja žita, dok se u pozadini mogu uočiti elementi pejzaža poput drveća ili neba, koji doprinose osećaju dubine prostora. Renoarov pristup pejzažu odlikuje se kombinacijom subjektivnog doživljaja prirode i posvećenosti harmoniji boja i svetlosti. Za razliku od emotivnog pejzaža kod Vinsenta van Goga ili analitičkog pristupa kod Pola Sezana, Renoar istražuje lepotu i senzualnost pejzaža, stvarajući prizore koji su prijatni za posmatrača i odišu blagim, mirnim tonovima (Arnason & Mansfield, 2013, p. 65). Značaj Renoarovog pejzaža ogleda se u njegovoj sposobnosti da impresionistički duh svetlosti i boje prenese u prirodni ambijent. „Renoar je u svojim pejzažima težio stvaranju harmoničnog i prijatnog vizuelnog sveta, gde svetlost i boja funkcionišu kao osnovni nosioci estetskog doživljaja“ (White, 2017, p. 88).
Renoarov pristup pejzažu pokazuje kako umetnost može zadržati figurativnost, a istovremeno razvijati subjektivni doživljaj prirode. Njegova dela predstavljaju prelaz između tradicionalnog i modernog shvatanja umetnosti, gde estetski doživljaj postaje jednako važan kao i sam motiv. Time doprinosi širenju impresionističkih ideja ka širem spektru umetničkog izraza. Ovakav pristup pejzažu pokazuje pomak ka subjektivnom doživljaju prirode, što je u skladu sa tumačenjima impresionizma u literaturi (Herbert, 1988, House, 1986, Rewald 1973).

Pejzaž u stvaralaštvu Kamija Pisaroa

Kamij Pisaro (Camille Pissarro, 1830–1903) bio je francusko-danski slikar i vrlo često se naziva ocem impresionizma. Rođen je na devičanskim ostrvima, tada Dansko zapadno carstvo u kući sa pogledom na luku i ti motivi mora su ga pratili

kroz stvaralaštvo tokom celog života. „Pissarro je bio jedini umetnik koji je učestvovao na svim impresionističkim izložbama, čime je pokazao kontinuitet i posvećenost razvoju ovog pokreta“ (Pissarro, 1993, p. 54). Njegovo slikarstvo karakteriše poseban interes za pejzaž, naročito ruralne predele i scene svakodnevnog života u prirodnom okruženju. Pisaro je nastojao da prikaže prirodu na neposredan i autentičan način, istražujući promene svetlosti, atmosfere i godišnjih doba (Arnason & Mansfield, 2013, p. 58).

Umetnički izraz Pisara bio je neverovatno raznolik, a ipak dosledno fokusiran na svet oko njega. Proslavljen je zbog svojih prikaza kako ruralnih tako i urbanih pejzaža, često prikazujući scene svakodnevnog života – seljaci koji rade u poljima, žive ulice Pariza, mirne seoske trgove. „Pissarro je kroz pejzaž istraživao svakodnevni život, dajući umetnosti humanističku dimenziju koja prevazilazi čisto vizuelni aspekt“ (Gombrich, 1995, p. 538). Njegove slike nisu bile samo pitoreskne vizure; bili su socijalni komentari, odraz njegove duboke empatije prema radničkoj klasi i njegovog posvećenja prikazivanju njihovih života sa dostojanstvom i poštovanjem.

„Njegovi pejzaži predstavljaju spoj socijalne realnosti i estetskog istraživanja, gde priroda i ljudska aktivnost koegzistiraju u harmoničnoj celini“ (Rewald, 1973, p. 118).

- Pejzaži: Poznat po hvatanju lepote kako sela tako i gradskog života.
- Scene pariškog života: Živi prikazi brzo promenljivog metropola.
- Život seljaka: Odražava njegovu socijalnu svest i empatiju prema radničkoj klasi.

Njegova kasnija dela, posebno ona stvorena tokom perioda političkih nemira ili ličnih teškoća, često nose osećaj melanholije i društvene kritike. Pisarevo nasleđe se proteže daleko izvan njegovih prekrasnih slika. Bio je zastupnik umetničke slobode, mentor generacija umetnika i pionir u razvoju moderne umetnosti. Njegova posvećenost slikanju na otvorenom revolucionisala je pejzažno slikarstvo, dok je njegova spremnost da eksperimentiše sa različitim stilovima demonstrirao njegovu intelektualnu znatiželju i neumoljivu predanost svom zanatu. Danas se njegove slike nalaze u glavnim muzejima širom sveta, nastavljajući da inspirišu i fasciniraju publiku svojom iskrenošću, lepotom i dubokim čovekoljubljem. On ostaje slavljen kao figura čije doprinose i dalje proučavaju i cene zbog svog trajnog značaja. Umetnost Kamila Pisara nije samo zapis sveta kakav je bio; to je svedočenje moći posmatranja, empatije i umetničke inovacije.

Kao i drugi impresionisti, Pisaro je često slikao direktno u prirodi en plein air (an plen er), nastojeći da zabeleži trenutne promene svetlosti i senke. Pisaro je pejzaž posmatrao kao slobodan prostor umetničkog istraživanja. Njegov rad doprineo je veoma u razvoju moderne umetnosti kroz slikanje pejzaža i time se oslobodio tradicionalnih tema koje su dugo bile prisutne u umetnosti.

Pisaro je imao značajan uticaj i na mlađe umetnike, posebno na postimpresioniste poput Pola Sezana i Vinsenta van Goga koji su razvili nove pristupe pejzažu i umetničkom izrazu.

Najznačajnija dela su mu: Bulevar Monmartr, Proleće, Crveni krovovi, Kju, Jutro u vrtu u Pontoiseu, Obale Oiza, Pastir sa kravama u Pontoiseu, Berba jabuka i dr.

Pisaroov značaj u razvoju pejzažnog slikarstva ne ogleda se samo u njegovoj posvećenosti prirodi, već i u njegovoj ulozi posrednika između različitih umetničkih generacija. Kao mentor mlađim umetnicima, posebno postimpresionistima, on doprinosi prenošenju impresionističkih principa i njihovoj transformaciji u nove umetničke pravce. Ovakav pristup pejzažu pokazuje pomak ka subjektivnom doživljaju prirode, što je u skladu sa tumačenjima impresionizma u literaturi (Herbert, 1988, House, 1986, Rewald 1973).

Pejzaž u stvaralaštvu Alfreda Sislija

Alfred Sisli (Alfred Sisley, 1839–1899) Sislijeva posvećenost „en plein air“ (an plen er) slikanju – radu na otvorenom, direktnoj posmatračkoj prirodi bila je prisutna tokom celog njegovog stvaralaštva. „Sisley je ostao dosledan pejzažu tokom cele svoje karijere, razvijajući stil koji karakterišu suptilne boje i pažljivo posmatranje prirodnih promena“ (Shone, 1992, p. 73). Ova fokusirana predanost omogućila mu je da izgradi svojstven stil karakterisan spokojstvom, nežnim paletama boja i suptilnim prikazom svetlosti. „Njegovi radovi pokazuju kako se jednostavni motivi mogu transformisati u složene vizuelne kompozicije kroz pažljivo istraživanje svetlosti i atmosfere“ (Rewald, 1973, p. 140). Njegova platna često su ispunjena bledim nijansama zelene, ružičaste, ljubičaste, plave i krem boje, stvarajući smirujuću atmosferu na slikama. Iako su rani radovi uglavnom pali u zaborav, njegovi zreliji radovi otkrivaju pomno posmatranje prirode. „Za razliku od dramatičnih interpretacija prirode, Sisley je težio smirenosti i ravnoteži u prikazu pejzaža“ (Gombrich, 1995, p. 537). Umesto toga, nalazio je lepotu u svakodnevnici, u blagom toku reka, prožetoj svetlosti koja se provlači kroz drveće i miru seoskog života. Sisli je uglavnom bio oslonjen na prodaju slika, to mu je bilo glavni izvor egzistencije. Često je slikao rečne pejzaže, sela, mostove i ruralne predela Francuske, naročito oblasti uz reku Senu i Loing. Njegovi radovi prikazuju prirodu u različitim vremenskim uslovima, pri čemu umetnik nastoji da prikaže promene svetlosti i senke u toku dana kakvi su na slikama: Poplava u Port-Marliju, Obale Sene u Argenteu, Sneg u Louveciennesu, Staza u šumi, Kuća u Moret-sur-Loingu, Zalazak sunca u Saint-Mammèsu i dr. Ovakav pristup bio je svojstven za skoro sve pripadnike impresionizma.

Za razliku od emotivnog i ekspresivnog pristupa prirodi kod Vinsenta van Goga ili analitičkog pristupa formi kod Pola Sezana, Sisli je ostao veran osnovnim principima impresionizma, fokusirajući se na prirodnu svetlost i atmosferu pejzaža. Njegove radove karakterišu smirenost, jasnoća prostora i osećaj prirodne harmonije (Arnason & Mansfield, 2013, p. 57).

Značaj Sislijevih pejzaža ogleda se u njihovom doprinosu i razvoju impresionističkog slikarstva. Njegova dela pokazuju kako pejzaž može postati samostalan umetnički motiv, oslobođen narativnih i istorijskih tema koje su dominirale u ranijim periodima umetnosti. Kroz istraživanje svetlosti, atmosfere i prirodnog prostora, Sisli je doprineo transformaciji pejzaža u modernoj umetnosti (Gombrich, 1995, p. 537).

Sislijev dosledan pristup pejzažu ukazuje na važnost kontinuiteta unutar impresionizma, jer za razliku od drugih umetnika nije težio radikalnim stilskim

promenama, već je produbljivao istraživanje svetlosti i atmosfere. Njegov rad potvrđuje da impresionizam nije bio samo prolazna faza, već stabilan umetnički sistem. Ovakav pristup pejzažu pokazuje pomak ka subjektivnom doživljaju prirode, što je u skladu sa tumačenjima impresionizma u literaturi (Herbert, 1988, House, 1986, Rewald 1973).

Pejzaž kroz postimpresionizam

Udaljavanje od impresionizma i davanje podstreka razvoju umetnosti 20. veka ostvarili su u poslednjoj deceniji 19. veka, slikari, Vinsent van Gog, Pol Sezan, Pol Gogen i Žorž Sera. U početku su i sami bili impresionisti, ali su se udaljili od ovog pravca stvarajući umetnost koja čini izvorište likovne problematike u slikarstvu.
Postimpresionizam se javio u zadnjim godinama 19. veka kao reakcija na impresionistički pristup prirodi i svetlu, ali još uvek zadržava interesovanje za boju i svetlost koja je karakterisala impresionizam. Pejzaž u postimpresionizmu više nije samo veran prikaz prirode, već sredstvo istraživanja formalnih i emotivnih aspekata umetnosti.
Umetnici ovog pravca, poput Pola Sezana, Vinsenta van Goga, Pola Gogena i Žorža Sera, reinterpretirali su pejzaž kroz različite stilove i tehnike, ističući boju, oblik, kompoziciju i emocionalni doživljaj prirode (Arnason & Mansfield, 2013, p. 72).
Sezan je pejzažu pristupao analitički, pokušavajući da prikaže osnovne geometrijske oblike u prirodi i da kroz njih stvori stabilnu strukturu kompozicije. Njegova serija slika Mont Sainte-Victoire demonstrira kako pejzaž može postati sredstvo formalnog istraživanja prostora i forme, gde boja i tonovi grade osećaj dubine (Gombrich, 1995, p. 543).
Van Gog s druge strane, razvija izrazito emotivan pristup pejzažu. Kroz jarke boje, dinamične poteze četkicom i kontrastne tonove, pejzaž postaje sredstvo izražavanja unutrašnjih osećanja umetnika. Njegove slike poput „Polja čempresa i Zvezdana noć“ pokazuju kako priroda može reflektovati psihološko stanje (Rewald, 1978, p. 95).
Pol Gogen koristi pejzaž kao dekorativno i simboličko sredstvo, često stilizujući forme i boje kako bi stvorio harmoniju i emocionalni efekat. Njegovi tahitijanski pejzaži kombinuju prirodu i kulturu u jedinstvenu, simboličku kompoziciju (Arnason & Mansfield, 2013, p. 68).
Žorž Sera primenjuje naučno zasnovani pristup pejzažu kroz tehniku pointilizma. Svaka tačka boje služi za kreiranje harmonije i optičke integracije scene, čime pejzaž postaje eksperiment u vizuelnom i koloristićkom smislu (Gombrich, 1995, p. 550).
Opšti značaj pejzaža u postimpresionizmu ogleda se u njegovoj transformaciji iz vernog prikaza prirode u sredstvo formalnog, simboličkog i emotivnog istraživanja. Ovaj pravac postavlja temelje modernog pejzaža u 20. veku.

Pejzaž u stvaralaštvu Vinsenta van Goga

Vinsent van Gog (Vincent van Gogh, 1853–1890) jedan od najprepoznatljivijih i najomiljenijih figura u istoriji umetnosti i jedan je od najznačajnijih predstavnika

postimpresionizma, čije je stvaralaštvo snažno uticalo na razvoj moderne umetnosti. U njegovom slikarstvu pejzaž zauzima glavno mesto koji je predstavljao putem svojih emocija, ličnih iskustava i psiholoških stanja. „Njegovi pejzaži predstavljaju prelaz od vizuelne percepcije ka subjektivnom izrazu, što je imalo veliki uticaj na razvoj modernih pravaca“ (Arnason & Mansfield, 2013, p. 72). Za razliku od impresionista koji su nastojali da zabeleže prolazne efekte svetlosti i senke, Van Gog je pejzaž koristio kao način da prikaže subjektivni doživljaj prirode kako ga je on doživljavao. „Van Gogh je kroz pejzaž izražavao unutrašnja psihološka stanja, koristeći intenzivne boje i energične poteze kako bi stvorio snažan emotivni efekat“ (Naifeh & Smith, 2011, p. 512).

Van Gog je tokom svog stvaralaštva često slikao motive prirode, poput polja žita, čempresa, maslinjaka i seoskih pejzaža. „Njegova umetnost pokazuje kako priroda može biti transformisana u vizuelni izraz unutrašnjeg nemira i duhovne borbe“ (Rewald, 1978, p. 95). Posebno su značajna dela nastala tokom njegovog boravka u južnoj Francuskoj, u Arlu, upravo ovde je stvorio neka od svojih najpoznatijih dela: „Suncokreti“, „Noćni kafe“, „Zvezdana noć“ i kasnije nakon sloma živaca u Sen-Remiju, gde je pronašao snažnu inspiraciju u svetlosti i pejzažu tog regiona.

Jedna od najvažnijih karakteristika Van Gogovog slikarstva jeste ekspresivna upotreba boje koju nanosi u debelim slojevima kako bi se naglasila tekstura na slici. Njegovi potezi četkicom često su kratki, ritmični i spiralni, čime se stvara osećaj dinamike u pejzažu. Upravo zato motivi na njegovim slikama deluju kao da se kreću. „Van Gogh je razvio jedinstven stil u kojem su linija i boja postale sredstva emocionalne komunikacije“ (Gombrich, 1995, p. 546).

Posebno značajna dela u kojima se može uočiti ovaj pristup pejzažu su: Polje sa kravama (1890), Polje sa čempresima (1889), Zvezdano nebo (1889), Berba (1888), Siesta (1890), Crveni vinograd (1888), Maslinjaci (1889) i dr. U ovim slikama nebo, polja i vegetacija prikazani su kroz snažne linije i intenzivne kontraste boja.

Za razliku od analitičkog pristupa pejzažu kod Pola Sezana ili dekorativnog i simbolističkog pristupa kod Pola Gogena, Van Gog razvija izrazito emotivan i ekspresivan odnos prema prirodi. Njegovi pejzaži predstavljaju snažan spoj subjektivnog doživljaja i vizuelnog izraza, zbog čega su imali veliki uticaj na razvoj ekspresionizma i drugih modernih umetničkih pravaca 20. veka (Gombrich, 1995, p. 546).

Van Gogov pristup pejzažu označava ključni pomak ka subjektivizaciji umetnosti, gde slika postaje sredstvo izražavanja unutrašnjih stanja, a ne spoljašnje realnosti. Ova transformacija ima veliki značaj za razvoj ekspresionizma i drugih modernih pravaca, jer uvodi ideju da umetnost može biti direktan izraz emocije i psihološkog iskustva. Ovakav pristup pejzažu pokazuje pomak ka subjektivnom doživljaju prirode, što je u skladu sa tumačenjima postimpresionizma u literaturi (Arnason, H. H., & Mansfield, E. C. (2013), Gombrich, E. H. (1995), Rewald, J. (1978).

Pejzaž u stvaralaštvu Pol Sezana

Pol Sezan (Paul Cézanne, 1839–1906) igra monumentalnu ulogu u slikarstvu koji predstavlja sponu između impresionizma i kubizma. „Cézanne je nastojao da prirodu prikaže kroz osnovne geometrijske oblike, verujući da se iza vizuelnog sveta krije

stabilna struktura“ (Danchev, 2012, p. 221). „Njegov rad označava prelaz od impresionizma ka modernoj umetnosti, gde slika postaje konstrukcija, a ne imitacija“ (Baumann et al., 2011, p. 67). Život Pola Sezana je prožet periodom istraživanja, sumnjom u sebe, odbacivanja, pa sve do vrhunca koji će promeniti tok moderne umetnosti. Smatra se jednim od najvažnijih umetnika postimpresionizma i ključnom figurom u razvoju moderne umetnosti. Njegov pristup pejzažu razlikuje se od impresionističkog pristupa. Sezan je prirodu posmatrao analitički, nastojeći da prikaže njene osnovne oblike i odnose u prostoru, čime je postavio temelje za kasnije modernističke pravce, posebno kubizam. „Cézanne je istraživao odnos između percepcije i reprezentacije, redefinišući način na koji umetnici pristupaju prostoru i formi“ (Rewald, 1978, p. 112).

U svojim pejzažima Sezan je razvijao specifičan slikarski pristup u kojem je prirodu sveo na osnovne geometrijske oblike poput valjka, kugle i kupe. Umesto tradicionalne linearne perspektive, umetnik je koristio odnose boja i tonova kako bi stvorio osećaj dubine i volumena u prostoru. Jedan od najznačajnijih motiva u Sezanovom stvaralaštvu jeste planina Mon Sent Viktuar (Mont Sainte-Victoire), koju je slikao u velikom broju varijacija dana. U ovim delima umetnik istražuje odnos između svetlosti, boje i strukture pejzaža. Planina, okolna vegetacija i arhitektura prikazani su kroz slojeve kratkih poteza četkicom koji stvaraju ritam i dinamiku površine slike (Rewald, 1978, p. 112). Na taj način boja dobija konstruktivnu funkciju i postaje osnovni element izgradnje forme.

Nakon ove serije slika koji su uticali na razvoj modernog slikarstva poznate su mu i slike pejzaža: Veliki kupači (1906), Seoska kuća (1891), Staklenik u Les Lauves (1904), Avenija kestena (1885), Uvertira (1886), Stene u Fontainenblau (1895) i dr.

Za razliku od ekspresivnog i emotivnog pristupa prirodi kod Vinsent van Goga, Sezanov pejzaž ima smireniji i analitički karakter. Njegov cilj nije bio samo da prikaže prirodu, već da kroz slikarstvo istraži strukturu vizuelnog sveta i odnos između percepcije i umetničkog izraza (Arnason & Mansfield, 2013, p. 65).

Sezanov pristup pejzažu imao je snažan uticaj na umetnike 20. veka. Njegov način predstavljanja forme i prostora inspirisala je razvoj kubizma kod umetnika poput Pabla Pikasa i Žorža Braka. „Njegov uticaj na kubizam i modernizam proizlazi iz njegovog analitičkog pristupa pejzažu“ (Gombrich, 1995, p. 543).

Sezanov analitički pristup pejzažu predstavlja jedan od najvažnijih koraka ka modernoj umetnosti, jer uvodi ideju da se priroda može razumeti kroz strukturu i formu. Njegovo slikarstvo direktno utiče na razvoj kubizma, gde umetnici počinju da razlažu formu na osnovne geometrijske elemente. Time pejzaž postaje sredstvo istraživanja vizuelne percepcije i konstrukcije slike. Ovakav pristup pejzažu pokazuje pomak ka subjektivnom doživljaju prirode, što je u skladu sa tumačenjima postimpresionizma u literaturi (Arnason, H. H., & Mansfield, E. C. (2013), Gombrich, E. H. (1995), Rewald, J. (1978).

Pejzaž u stvaralaštvu Pol Gogena

Pol Gogen (Paul Gauguin, 1848–1903) jedan je od četiri slikara postimpresionizma čiji je rad imao veliki uticaj na razvoj modernih umetničkih pravaca. Imao je svoj stil u slikarstvu, slikao je pomoću velikih površina oivičenih crnom linijom sličnom

vitražu i taj stil nazvao je sintetizam, gde boja ne odredjuje predmet. Ovaj način slikanja primenjivali su kasnije slikari fovisti koji su oivičavali predmet konturnom linijom koristeći čiste boje vrlo često direktno ceđene iz tube, poznati po svom anarhičnom ponašanju kako u životu tako i na platnu. „Gauguin je koristio pejzaž kao sredstvo simboličkog izraza, gde boja ima autonomnu i emotivnu funkciju“ (Thomson, 2010, p. 144). „Njegova umetnost pokazuje udaljavanje od realističkog prikaza i približavanje dekorativnom i konceptualnom pristupu“ (Rewald, 1978, p. 149).

U potrazi za novim umetničkim inspiracijama i jednostavnijim načinom života, Gogen napušta Evropu i odlazi na Tahiti, gde pronalazi motive u egzotičnoj prirodi i lokalnoj kulturi. Pejzaži koje slika u ovom periodu odlikuju se jarkim i snažnim bojama, pojednostavljenim oblicima i jasno definisanim konturama. „Boja u njegovim delima ne opisuje stvarnost, već prenosi ideju i osećanje“ (Gombrich, 1995, p. 548). Umesto realističnog prikaza svetlosti i senke, Gogen koristi ravne kolorističke površine kako bi stvorio snažan dekorativni efekat i naglasio emocionalni karakter scene (Rewald, 1978, p. 149).

Jedna od najvažnijih karakteristika Gogenovog slikarstva jeste stilizacija oblika i simbolička upotreba boje. Boje na njegovim slikama često ne odgovaraju stvarnom izgledu prirode, već imaju simboličko i emotivno značenje. Nebo, vegetacija i zemlja prikazani su kroz jarke i kontrastne tonove, čime se stvara snažan vizuelni i dekorativni efekat. Na taj način pejzaž postaje sredstvo umetničkog izraza, a ne samo veran prikaz prirode (Gombrich, 1995, p. 548).

U mnogim Gogenovim delima pejzaž je povezan sa prikazom lokalnog stanovništva i njihovog svakodnevnog života. Priroda, figura i kultura predstavljeni su kao jedinstvena kompoziciona celina, čime pejzaž dobija simboličku i narativnu dimenziju. Ovakav pristup jasno se može uočiti u njegovim tahitijanskim kompozicijama kakve su: Tahitijski pejzaž (1891), Žena sa cvetom (1891), Miris tahićanke (1893), Tahićanke na plaži (1891), Crveni cvet (1896), Sista (1892), La Orana Maria (1891) i dr. Za razliku od analitičkog pristupa prirodi kod Pola Sezana ili ekspresivnog i emotivnog pejzaža kod Vinsenta van Goga, Gogen razvija dekorativni i simbolistički pristup pejzažu. Njegovo slikarstvo naglašava harmoniju boja, pojednostavljene forme i ornamentalni karakter kompozicije. „Gauguinov rad predstavlja važan korak ka modernoj umetnosti, gde pejzaž postaje sredstvo ličnog izraza“ (Arnason & Mansfield, 2013, p. 68).

Značaj Gogenovog pejzaža ogleda se u njegovom snažnom uticaju na razvoj modernih umetničkih pravaca kao što su simbolizam, fovizam i ekspresionizam. Njegova slobodna upotreba boje i stilizacija oblika otvorile su put umetnicima 20. veka da pejzaž posmatraju ne samo kao realističan prikaz prirode, već kao sredstvo ličnog i simboličkog umetničkog izraza (Gombrich, 1995, p. 549).

Gogenov rad pokazuje kako pejzaž može postati sredstvo simboličkog i konceptualnog izraza. Njegova upotreba boje oslobađa umetnost od potrebe za realističkim prikazom, čime se otvara prostor za razvoj modernih pravaca poput simbolizma i fovizma. Time pejzaž dobija novu funkciju – ne kao prikaz sveta, već kao nosilac ideje i emocije. Ovakav pristup pejzažu pokazuje pomak ka subjektivnom doživljaju prirode, što je u skladu sa tumačenjima postimpresionizma

u literaturi (Arnason, H. H., & Mansfield, E. C. (2013), Gombrich, E. H. (1995), Rewald, J. (1978).

Pejzaž u stvaralaštvu Žorža Sera

Žorž Sera (Georges Seurat, 1859–1891) bio je francuski slikar i predstavlja ključnu figuru u prelazu iz impresionizma u modernu umetnost. Iako je njegov stvaralački život bio kratak ostavio je jak pečat na umetnost tog doba. „Seurat je razvio pointilizam kao sistematski pristup slikarstvu zasnovan na naučnim principima optike i percepcije“ (Herbert, 2004, p. 39).

Jedna od najvažnijih karakteristika Seraovog slikarstva jeste tehnika pointilizma, koja podrazumeva nanošenje sitnih tačaka čistih boja na površinu platna. Ove tačke se optički stapaju u oku posmatrača i stvaraju bogat koloristički efekat. Ovaj postupak omogućava umetniku da precizno kontroliše odnos svetlosti i boje u pejzažu, čime se postiže harmonična i stabilna kompozicija (Gombrich, 1995, p. 550).

Sera je često slikao pejzaže koji prikazuju reke, parkove i obale, kao i scene svakodnevnog života u prirodi. Njegova najpoznatija dela su: "Nedeljno popodne na ostrvu La Grande Jatte (1884-1886), Kupači u Asnieru (1884), Most u Courbevoieu (1886), Cirkus (1891), Luka u Honfleuru (1896), Park u Chanterelleu (1896), Sena u Parizu (1888) i dr. „Njegov rad pokazuje kako se umetnost može povezati sa naukom kroz preciznu kontrolu boje i svetlosti“ (Rewald, 1978, p. 160).

Seraov uticaj može se videti u delima fovista, koji su prihvatili jarke boje i ekspresivne poteze četkom, kubista, koji su dekonstruisali oblike u geometrijske figure i umetnika apstraktnog ekspresionizma, koji su prioritet davali emocionalnoj intenzivnosti i spontanom gestu. „Seurat je transformisao pejzaž u eksperimentalno polje za istraživanje vizuelnih efekata“ (Gombrich, 1995, p. 550).

Za razliku od ekspresivnog pristupa pejzažu kod Vinsenta van Goga ili strukturalne analize prirode kod Pola Sezana, Sera razvija racionalan i naučno zasnovan pristup slikarstvu. Njegov cilj bio je da kroz sistematsku upotrebu boje i kompozicije stvori stabilan i harmoničan vizuelni efekat koji će se zasnivati na zakonima optike i percepcije (Arnason & Mansfield, 2013, p. 71).

Značaj Seraovog pristupa pejzažu ogleda se u njegovom uticaju na razvoj neoimpresionizma i modernih umetničkih pravaca. Njegova metoda rada pokazuje kako pejzaž može postati prostor za teorijsko istraživanje boje i svetlosti, čime prelazi granice tradicionalnog prikaza prirode i postaje sredstvo eksperimenta u modernoj umetnosti (Gombrich, 1995, p. 551). „Njegov pristup predstavlja prelaz ka modernim umetničkim istraživanjima forme i strukture“ (Arnason & Mansfield, 2013, p. 71).

Seraov naučni pristup pejzažu ukazuje na važnu vezu između umetnosti i nauke u modernom periodu. Njegova metoda pokazuje kako se vizuelni efekti mogu sistematski kontrolisati, čime umetnost dobija racionalnu i eksperimentalnu dimenziju. Ovaj pristup utiče na kasnije pravce koji istražuju strukturu i percepciju slike. Ovakav pristup pejzažu pokazuje pomak ka subjektivnom doživljaju prirode, što je u skladu sa tumačenjima postimpresionizma u literaturi (Arnason, H. H., & Mansfield, E. C. (2013), Gombrich, E. H. (1995), Rewald, J. (1978).

Pejzaž u modernoj umetnosti

Pejzaž u modernoj umetnosti prelazi granice klasičnog i realistično-posmatračkog prikaza prirode, postajući sredstvo eksperimentisanja sa formom, bojom, kompozicijom i emotivnim izražajem. Dok su impresionisti težili da zabeleže trenutni vizuelni doživljaj svetla i atmosfere, moderni umetnici 20. i 21. veka proširuju funkciju pejzaža, koristeći ga kao platformu za apstraktne, simboličke i konceptualne istraživačke postupke (Arnason & Mansfield, 2013, p. 78).
U ranim dekadama 20. veka umetnici poput Vasilija Kandinskog i Pita Mondriana transformišu pejzaž u apstraktni jezik boje i linije. Kandinski koristi pejzažne motive kao polazište za apstraktne kompozicije u kojima boja i oblik postaju nosioci emocionalnog i duhovnog značenja, dok Mondrian reducira pejzažne forme na geometrijske strukture, istražujući ravnotežu linija i primarnih boja (Gombrich, 1995, p. 563).
Apstraktni pejzaž omogućava umetniku da se oslobodi potrebe za vernim prikazom prirode, istovremeno prenoseći unutrašnja osećanja, ritam i kompozicioni red. „Kandinsky je smatrao da umetnost treba da izražava unutrašnje duhovno stanje, a ne da oponaša spoljašnji svet“ (Kandinsky, 1994, p. 29). Njegov razvoj se može pratiti kroz različite pravce modernizma, uključujući fovizam, ekspresionizam, kubizam i apstraktni ekspresionizam, gde pejzaž služi i kao inspiracija i kao osnova za formalna i vizuelna istraživanja (Rewald, 1978, p. 162).
U savremenom kontekstu pejzaž se ne ograničava samo na prirodne ili ruralne prostore. Umetnici koriste pejzaž kao konceptualni alat, uključujući urbane scene, industrijske predele i digitalne ili imaginarne prostore, čime se istražuju teme ekologije, društva i tehnologije. Time pejzaž postaje sredstvo refleksije i kritike savremenog sveta, ali i platforma za estetsko i eksperimentalno izražavanje (Arnason & Mansfield, 2013, p. 79).
Sve u svemu, pejzaž u modernoj umetnosti evoluira od vernog prikaza prirode ka apstraktnom, simboličkom i konceptualnom istraživanju prostora, boje i kompozicije, čime se potvrđuje njegova ključna uloga u razvoju vizuelnih umetničkih praksi od 19. veka do savremenog doba. „Kandinski je postavio temelje apstraktne umetnosti kroz transformaciju pejzaža u duhovni izraz“ (Gombrich, 1995, p. 563).

Pejzaž u stvaralaštvu Pita Mondriana

Pit Mondrian (Piet Mondrian, 1872–1944) često nazvan „letećim Holanđaninom slikarstva“ zbog njegovog stalnog menjanja prebivališta – od Amsterdama, preko Pariza i Londona, pa sve do Njujorka gde se na kraju skrasio.
Bio je ključni predstavnik apstraktnog modernizma i jedan od osnivača pokreta De Stijl. „Mondrian je kroz redukciju prirodnih oblika razvio apstraktni jezik zasnovan na ravnoteži linija i boja“ (Blotkamp, 2001, p. 98). „Njegov razvoj pokazuje kako pejzaž može biti polazište za geometrijsku apstrakciju“ (Rewald, 1978, p. 173). Pored njegovih apstraktnih dela koja je slikao izuzetno je pokazivao interesovanje za pejzaž i mrtvu prirodu koja je bila veoma negovana u holandskom slikarstvu u to

doba. Kroz njegov stvaralački opus jasno vidimo prisustvo pravaca kao što su impresionizam, fovizam, pa sve do kubizma.
U svojim ranijim pejzažima, posebno motivima šuma, livada i seoskih scena iz Holandije, „Mondrian je težio univerzalnoj harmoniji kroz eliminaciju svih nepotrebnih elemenata“ (Gombrich, 1995, p. 568). Boje su postepeno postajale sve neutralnije i restriktivnije, dok su linije i oblici počeli dominirati nad detaljima prirode. Ovaj proces transformacije pejzaža u apstraktni jezik umetnika pokazuje njegov prelazak od figurativnog prikaza prirode ka čistoj geometriji i harmoniji linija i boja (Gombrich, 1995, p. 568).
Njegova najznačajnija dela pejzaža su: Crveno drvo (1908-1910), Sivo drvo (1911), Procvetalo drvo jabuke (1912), Vetrenjača na sunčevoj svetlosti (1908), Reka Gein sa drvećem (1907), Farma blizu Duivendrechta (1916) i dr.
Mondrian je pejzaž koristio kao polazište za istraživanje ritma i ravnoteže u kompoziciji. Redukcija prirodnih formi na vertikalne i horizontalne linije omogućila mu je da razvije svoj karakteristični apstraktni stil, gde pejzaž više nije reprodukcija stvarnog sveta, već vizuelna harmonija koja odražava univerzalni poredak (Rewald, 1978, p. 173).
Važno je napomenuti da su raniji pejzaži Mondriana bili ključni u oblikovanju njegovog umetničkog izraza, jer je kroz njih testirao odnos boje, linije i oblika, što je kasnije postalo osnovom za njegove čuvene apstraktne radove. „Njegov rad predstavlja vrhunac transformacije pejzaža u modernoj umetnosti“ (Arnason & Mansfield, 2013, p. 152).
Mondrianov razvoj pokazuje krajnju tačku transformacije pejzaža u modernoj umetnosti, gde se prirodni oblici redukuju na osnovne vizuelne elemente. Njegov rad ukazuje na težnju ka univerzalnim principima harmonije i ravnoteže, čime pejzaž postaje apstraktni model sveta. Ovakav pristup pejzažu pokazuje pomak ka subjektivnom doživljaju prirode, što je u skladu sa tumačenjima o modernoj umetnosti u literaturi (Arnason, H. H., & Mansfield, E. C. (2013), Gombrich, E. H. (1995), Chipp, H. B. (1968).

Pejzaž u stvaralaštvu Vasilija Kandinskog

Vasilij Kandinski (Wassily Kandinsky, 1866–1944) bio je ruski slikar i pionir apstraktne umetnosti. U ranoj fazi svoje mladosti vrlo često je slikao pejzaže. Upravo kroz pejzaž može se pratiti njegov postepeni prelazak od figurativnog slikarstva ka apstrakciji, što je imalo veliki značaj za razvoj moderne umetnosti. Na početku svog stvaralaštva dosta je slikao pod uticajem impresionizma i postimpresionizma, međutim od 1908 do 1910. godine Kandinski počinje da pojednostavljuje oblike tako da pejzaž postaje neprepoznatljiv. Pejzaži koje je slikao krajem 19. i početkom 20. veka prikazuju prirodu, sela, planine i gradske scene, ali već tada pokazuju sklonost ka snažnim bojama i slobodnijem tretmanu forme.
Kandinski je smatrao da boja i oblik u pejzažu mogu delovati direktno na emocije posmatrača. Njegov rad iz perioda Der Blaue Reiter (1911–1914) prikazuje pejzaže u kojima figurativni elementi nestaju, a dominantni postaju apstraktni oblici i dinamična struktura boja. Ova transformacija pejzaža u apstraktno sredstvo

istraživanja emocija i unutrašnjeg sveta postala je ključna za razvoj moderne umetnosti (Rewald, 1978, p. 188).
Tokom boravka u Nemačkoj i Bavarskoj početkom 20. veka u tim radovima priroda, planine, sela i gradovi predstavljaju polaznu tačku za kasnije razvijanje apstraktnog izraza. Evo nekih poznatih slika pejzaža: Plava planina (1908), Minhenski pejzaž sa crkvom (1908), Jesen u Bavarskoj (1908), Kuće u Minhenu (1908), Pejzaž sa tornjem (1908), Murnau sa crkvom (1910), Impresija III (1911), iako je već blizu apstrakcije, nastaje iz pejzažne i atmosferske inspiracije.
Pejzaž u Kandinskoj umetnosti služi kao most između percepcije spoljnog sveta i unutrašnjeg doživljaja umetnika. Kroz apstraktni pejzaž, umetnik istražuje harmoniju linija, boja i kompozicije, čime pejzaž prelazi granice figurativnog i postaje sredstvo za vizuelno i emotivno eksperimentisanje (Arnason & Mansfield, 2013, p. 161).
Kod Kandinskog pejzaž gubi svoju prepoznatljivost i postaje sredstvo istraživanja unutrašnjeg sveta umetnika. Ovaj prelaz ka apstrakciji označava ključni trenutak u istoriji umetnosti, gde se umetničko delo oslobađa potrebe za reprezentacijom i postaje autonomni vizuelni sistem. Ovakav pristup pejzažu pokazuje pomak ka subjektivnom doživljaju prirode, što je u skladu sa tumačenjima o modernoj umetnosti u literaturi (Arnason, H. H., & Mansfield, E. C. (2013), Gombrich, E. H. (1995), Chipp, H. B. (1968).

IMPLIKACIJE ZA OBRAZOVNU PRAKSU

Pejzaž kao didaktički resurs u nastavi likovnog vaspitanja

Razvoj pejzažnog slikarstva od impresionizma do apstrakcije predstavlja izuzetno pogodan sadržaj za primenu u nastavi likovnog vaspitanja, jer omogućava postepeno uvođenje učenika u razumevanje vizuelnog jezika, od figurativnog ka apstraktnom izrazu. Korišćenje umetničkih dela u nastavi doprinosi razvoju kognitivnih i kreativnih sposobnosti učenika, jer podstiče interpretaciju, analizu i lični izraz (Winner et al., 2013, p. 55). Umetnost u obrazovanju doprinosi razvoju mišljenja koje prevazilazi verbalno i logičko, uključujući perceptivne i kreativne procese (Eisner, 2002, p. 70).
Na ranom uzrastu, posebno u predškolskom i mlađem školskom periodu, učenici su skloniji konkretnom i perceptivnom načinu razmišljanja. U tom kontekstu, dela impresionista poput Kloda Monea, naročito serija „Lokvanji“, mogu se koristiti kao polazna tačka za razvoj vizuelne percepcije svetlosti, boje i atmosfere. Kroz posmatranje i praktičan rad, učenici uče da prepoznaju promene u prirodi i da ih prenesu kroz sopstveni likovni izraz.
Implementacija motiva pejzaža u obrazovni proces omogućava učenicima da transformišu neposredne opservacije u artikulisan umetnički izraz. Na taj način, pejzaž postaje medijum kroz koji se, uz razvoj kreativnog mišljenja, produbljuje senzibilitet za estetske vrednosti i unapređuje razumevanje vizuelnog jezika (Efland, 2002, str. 74).
U srednjem uzrastu, učenici postepeno razvijaju sposobnost analitičkog mišljenja i simboličkog razumevanja slike. U ovom periodu, dela Vinsenta van Goga, poput

„Zvezdane noći“, mogu se koristiti za razvijanje emocionalne i ekspresivne dimenzije likovnog izraza. Učenici kroz ovakve primere uče kako umetničko delo može odražavati unutrašnja stanja i subjektivni doživljaj sveta, čime se podstiče razvoj kreativnog i kritičkog mišljenja.

Sa starijim uzrastima, naročito u višim razredima osnovne škole i srednjem obrazovanju, moguće je uvoditi apstraktne koncepte u umetnosti. Radovi Pita Mondriana predstavljaju izuzetno pogodan materijal za razumevanje redukcije forme i odnosa linije i boje. U ovom uzrastu učenici su sposobni da razumeju da umetnost ne mora nužno da imitira stvarnost, već da može funkcionisati kao sistem vizuelnih odnosa i ideja.

Pejzaž kao likovni motiv ima poseban didaktički potencijal jer omogućava povezivanje vizuelnog izraza sa neposrednim iskustvom učenika. Kroz rad na pejzažu razvija se vizuelna pismenost, sposobnost opažanja, kao i estetska osetljivost. Učenici uče da analiziraju umetničko delo, ali i da stvaraju sopstvene interpretacije prirode, čime se podstiče kreativnost i individualni izraz naročito ako se implementira kroz rad u prirodi gde učenici poput slikara impresionista dožive prirodu svako na sebi svojstven način i time izraze kreativnost kakvu su izražavali slikari gore pomenutih pravaca.

Na kraju, integracija umetničkih pravaca u nastavu likovnog vaspitanja ne doprinosi samo razumevanju umetnosti, već i razvoju šireg spektra kompetencija, uključujući kreativno mišljenje, estetsku percepciju i sposobnost interpretacije vizuelnih sadržaja. Time pejzaž, kao umetnički motiv, dobija novu ulogu – ne samo kao predmet umetničkog istraživanja, već i kao važan alat u obrazovnom procesu.

ZAKLJUČAK

Pejzaž, kroz istoriju moderne umetnosti, predstavlja ključni motiv koji je evoluirao od vernog prikaza prirode do apstraktnog i konceptualnog izraza. Od pojave impresionizma u drugoj polovini 19. veka, umetnici su počeli da napuštaju stroga akademska pravila i traže neposredan, subjektivan doživljaj prirode. Slikari poput Kloda Monea, Pjera Ogista Renoara, Kamija Pisaroa i Alfreda Sislija koristili su pejzaž da istraže svetlost, atmosferu, boju i trenutni vizuelni utisak, često slikajući direktno u prirodi (en plen er). Moneova serija Fasade Ruanske katedrale i radovi Renoara poput Polja žita, ilustruju kako pejzaž može postati sredstvo izražavanja svetlosti i kompozicije (Arnason & Mansfield, 2013, p. 60–65; Gombrich, 1995, p. 539–542).

Postimpresionisti, uključujući Van Goga, Sezana, Gogena i Sera, transformisali su pejzaž u sredstvo ličnog izraza, analitičkog pristupa formi ili naučnog istraživanja boje. Van Gogov intenzivan emotivni pristup, Sezanovo strukturisanje prostora kroz geometrijske forme, Gogenova simbolička stilizacija i Seraova pointilistička tehnika pokazuju različite pravce u kojima pejzaž prelazi granice figurativnog prikaza i postaje poligon za umetničku inovaciju (Rewald, 1973, 1978, p. 95–218).

U 20. veku u modernoj umetnosti, umetnici poput Pita Mondriana i Vasilija Kandinskog redefinišu pejzaž kroz apstraktni jezik boje, linije i oblika. Raniji figurativni pejzaži Mondriana evoluirali su u geometrijske kompozicije koje naglašavaju ritam, ravnotežu i harmoniju, dok Kandinski koristi pejzaž kao

inspiraciju za emotivne i duhovne apstraktne kompozicije. Ova transformacija pokazuje kako pejzaž prelazi funkciju vizuelnog prikaza prirode u sredstvo izražavanja unutrašnjeg doživljaja umetnika i univerzalnih estetskih principa (Arnason & Mansfield, 2013, p. 152–161; Gombrich, 1995, p. 563–572).

Sve u svemu, razvoj pejzaža od impresionizma preko postimpresionizma do apstraktne umetnosti pokazuje kontinuirani proces transformacije u kojem priroda postaje sredstvo istraživanja svetla, boje, forme, kompozicije i subjektivnog izraza. Pejzaž se u modernoj umetnosti ne posmatra više samo kao veran prikaz stvarnog sveta, već kao prostor umetničke slobode, eksperimentisanja i simboličkog značenja. Kroz delo Monea, Renoara, Pisaroa, Sislija, Van Goga, Sezana, Gogena, Sera, Mondriana i Kandinskog, jasno se uočava kako pejzaž oblikuje i reflektuje razvoj vizuelne umetnosti od kraja 19. veka do savremenog doba.

LITERATURA

1. Arnason, H. H., & Mansfield, E. C. (2013). History of modern art (7th ed.). Pearson.
2. Baumann, F., et al. (2011). Cézanne and the dawn of modern art. Hatje Cantz.
3. Blotkamp, C. (2001). Mondrian: The art of destruction. Reaktion Books.
4. Chipp, H. B. (1968). Theories of Modern Art: Source Book by Artist and Critics.
5. Danchev, A. (2012). Cézanne: A life. Pantheon Books.
6. Efland, A. D. (2002). Art and cognition: Integrating the visual arts in the curriculum. Teachers College Press.
7. Eisner, E. W. (2002). The arts and the creation of mind. Yale University Press.
8. Gombrich, E. H. (1995). The story of art (16th ed.). Phaidon Press.
9. Herbert, R.L. (1988). Impressionism: Art, Leisure, and Parisian Society.
10. Herbert, R. L. (2004). Seurat and the making of La Grande Jatte.
11. House, J.(1986). Monet: Nature into Art.
12. Kandinsky, W. (1994). Complete writings on art (K. C. Lindsay & P. Vergo, Eds.). Da Capo Press.
13. Naifeh, S., & Smith, G. W. (2011). Van Gogh: The life. Random House.
14. Pissarro, J. (1993). Camille Pissarro. Abrams.
15. Rewald, J. (1973). The history of impressionism. Museum of Modern Art.
16. Rewald, J. (1978). Post-Impressionism: From Van Gogh to Gauguin. Museum of Modern Art.
17. Shone, R. (1992). Sisley. Phaidon Press.
18. Thomson, B. (2010). Gauguin: Maker of myth. Tate Publishing.
19. White, B. E. (2017). Renoir: An intimate record. Thames & Hudson.
20. Wildenstein, D. (1996). Monet: Triumph of impressionism. Taschen.
21. Winner, E., Goldstein, T. R., & Vincent-Lancrin, S. (2013). Art for art's sake? The impact of arts education. OECD Publishing.

SUMMARY

The landscape as a visual motif has played a central role in the development of modern art, evolving from faithful depictions of nature to abstract and conceptual expressions. In the second half of the 19th century, Impressionist artists such as

Claude Monet, Pierre-Auguste Renoir, Camille Pissarro, and Alfred Sisley transformed the way nature was represented by painting outdoors (en plein air) and focusing on light, color, atmosphere, and transient visual impressions rather than detailed realism. Monet's series Rouen Cathedral Facades and Renoir's Wheat Field exemplify this emphasis on capturing fleeting effects of light and the dynamics of natural landscapes (Arnason & Mansfield, 2013, pp. 60–65; Gombrich, 1995, pp. 539–542). Post-Impressionists, including Vincent van Gogh, Paul Cézanne, Paul Gauguin, and Georges Seurat, further developed landscape as a vehicle for personal expression, structural analysis, and exploration of color theory. Van Gogh's emotionally intense landscapes, Cézanne's geometric structuring of space, Gauguin's symbolic stylization, and Seurat's pointillist technique illustrate the transition from figurative representation to artistic innovation (Rewald, 1973, 1978, pp. 95–218). In the 20th century, artists such as Piet Mondrian and Wassily Kandinsky redefined landscape through abstraction. Mondrian's early figurative landscapes evolved into geometric compositions emphasizing rhythm, balance, and harmony, while Kandinsky used landscape as inspiration for emotional and spiritual abstract works. These developments demonstrate how landscape shifted from external depiction to a medium for expressing the artist's inner experience and universal aesthetic principles (Arnason & Mansfield, 2013, pp. 152–161; Gombrich, 1995, pp. 563–572). Overall, the evolution of landscape from Impressionism, through Post-Impressionism to Abstract art highlights its continuous process of transformation in which nature becomes a means of exploring light, colour, form, composition and subjective expression. The landscape in modern art is no longer shown only as a realistic representation of the world, but as a space for artistic freedom, experimentation and simbolic meaning. From the works of Monet, Renoir, Pissarro, Sisley, Van Gogh, Cézanne, Gauguin, Seurat, Mondrian and Kandinsky, it can be clearly seen how the landscape shapes and develops visual art from the end of the 19th century until the modern age.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]
Vol. 26, str. 101-119, 2026. god.
Tematska oblast: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pravo
Datum prijema rada: 02.04.2026. *Datum prihvatanja rada: 28.05.2026.*
UDK: 347.44 doi: 10.5937/univmis2626101D
347.447.5

Originalni naučni rad

BEYOND THE FINE PRINT: COMPARATIVE PERSPECTIVES ON CONTRACT INTERPRETATION

Vildan Drpljanin
University of St. Cyril and Methodius, Law Faculty
Skopje, North Macedonia
drpljaninvildan@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-4219-9412

Irma Mašović Muratović
University of Novi Pazar
Novi Pazar, Serbia
i.masovic@uninp.edu.rs, https://orcid.org/0000-0003-0175-3584

Abstract
Who holds the power to determine the true meaning of a contract? Is it the intent of those who drafted it, or the legal framework that transcends their individual interests? No longer a mere private arrangement, every contract functions as a living entity, shaping economic, legal, and social relations. This paper examines the enduring tension between subjective and objective contract interpretation, highlighting the clash between party autonomy and the need for legal certainty. It explores key interpretative principles, including the *contra proferentem* rule as the guardian of the written word, the principle of good faith as a moral compass, and judicial intervention as a tool for social balance. Through a comparative analysis of various legal systems, this research reveals that contract interpretation is not a neutral process but a battleground of ideological and economic contestation. The way contracts are understood and enforced reflects broader struggles over power, fairness, and economic justice. Additionally, this article considers the economic impact of interpretative methods in commercial transactions and assesses the influence of legislative frameworks on judicial decision-making and the economy. By contrasting subjective and objective approaches, this study aims to provide insights into best practices for ensuring fairness, predictability, and efficiency in contract enforcement.
Keywords: Contract Interpretation, Legal Hermeneutics, Contract Law, Good Faith in Contracts, Commercial Contracts, Judicial Reasoning, Legal Certainty, Business Transactions, Comparative Contract Law, Legislative Framework.

VIŠE OD SITNIH SLOVA: KOMPARATIVNI PRISTUPI TUMAČENJU UGOVORA

Apstrakt
Ko poseduje moć određivanja pravog značenja ugovora? Da li je to namera onih koji su ga sastavili, ili pravni okvir koji nadilazi njihove pojedinačne interese? Ugovor više nije puki privatni aranžman; svaki ugovor funkcioniše kao živi entitet koji oblikuje ekonomske, pravne i društvene odnose. Ovaj rad ispituje trajnu tenziju između subjektivnog i objektivnog tumačenja ugovora, ističući sukob između autonomije volje ugovornih strana i potrebe za

Ovaj članak je članak otvorenog pristupa distribuiran pod uslovima licence Creative Commons Attribution (CC BY) (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

pravnom sigurnošću. Istražuju se ključni interpretativni principi, uključujući pravilo *contra proferentem* kao čuvara napisane reči, načelo savesnosti i poštenja kao moralni kompas, i sudsku intervenciju kao alat za postizanje društvene ravnoteže. Kroz komparativnu analizu različitih pravnih sistema, ovo istraživanje otkriva da tumačenje ugovora nije neutralan proces, već poprište ideoloških i ekonomskih sporenja. Način na koji se ugovori razumeju i sprovode odražava širu borbu za moć, pravičnost i ekonomsku pravdu. Pored toga, rad razmatra ekonomski uticaj metoda tumačenja u trgovinskim transakcijama i procenjuje uticaj zakonodavnih okvira na sudsko odlučivanje. Kontrastiranjem subjektivnog i objektivnog pristupa, ova studija nastoji da pruži uvid u najbolje prakse za osiguranje pravičnosti, predvidljivosti i efikasnosti u izvršenju ugovora.
Ključne reči: Tumačenje ugovora, pravna hermeneutika, ugovorno pravo, savesnost i poštenje u ugovorima, trgovinski ugovori, sudsko rasuđivanje, pravna sigurnost, poslovne transakcije, uporedno ugovorno pravo, zakonodavni okvir

INTRODUCTION

Within the intricate web of legal relations across all spheres of society (Patterson, E.W., 2013), contracts serve as fundamental pillars that clearly delineate the rights and obligations of parties in various transactions (Katz, A.W., 1997), ensuring stability and predictability, to the extent that this is possible under any legal arrangement (Eggleston & Et al., 2000). In the realm of corporate law, these pillars form the foundation for fostering cooperation and collective progress. Thus, the principles governing contract interpretation hold significant importance, as they ensure fairness, legal certainty, and the equitable distribution of obligations, as much as this is viable, among all stakeholders (Farnsworth, E.A., 1967).

Hypothetically, consider a contractual agreement between two enterprises in which one party is obligated to construct ten facilities. While one party interprets this obligation as the complete construction of fully functional business premises ready for rent, the other understands it as merely erecting the structural framework for ten buildings. Both sides insist on strict adherence to the agreement and its timeline, each seeking compensation for delays, arguing that the contract is sufficiently clear. Yet, this discrepancy in interpretation, amounting to several million euros, reveals the practical complexities of contract interpretation, particularly regarding differing understandings of key contractual terms and the precise scope of obligations undertaken by the parties (Adkins, F.M., 1974).

Such conflicts, and their significant financial and legal repercussions, underscore the necessity of precise, equitable, and socially responsible contractual interpretation (Berman, H.J. & Kaufman, C., 1978). In general, national Laws on Obligations provide the foundational framework for contract interpretation, defining the parameters within which economic actors operate and ensuring legal predictability in business transactions. This thematic paper begins with an in-depth analysis of the principles that govern contract interpretation within the Macedonian legal system as an anchor, establishing the legal and theoretical foundations upon which contractual engagements rest, and then comparing it to Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro, Serbia, and Slovenia.

Beyond the national framework, the study expands its scope through a comparative legal analysis of the jurisdictions-successors to the shared Yugoslav legal tradition, which offer a particularly relevant basis for comparison, given their structural similarities and legal realities. Accordingly, the following sections examine the evolution of contract interpretation, its codification in Macedonian law, comparative perspectives from regional legal systems, and relevant international legal sources.

The central aim of this paper is to assess the state and efficacy of contract law in South-Eastern Europe, with particular emphasis on the functionality of the internal domestic market and potential legal or structural barriers that may hinder trade, contract execution, and cross-border commercial engagements within the economy (Galev, G., 2021). By providing an integrative and critical review of the current legal landscape, this study seeks to determine whether existing legal frameworks adequately facilitate economic cooperation or whether reforms are necessary to enhance legal certainty and market efficiency within the existing economy.

Finally, the paper conducts a detailed examination of the practical needs of parties engaged in commercial transactions, focusing on the methodological aspects of contractual interpretation (Coates, I.V.,2016). The core question is how precisely rights and obligations arising from contractual relationships are determined. This entails analyzing the mechanisms of contract formation, including whether agreements are structured as single documents, multiple interrelated documents, or oral commitments, and whether contractual terms should be interpreted literally or supplemented with implied provisions (Spagnolo, L., 2016). Through this exploration, the paper aims to contribute to a more just and socially responsible understanding of contractual obligations, fostering legal clarity and economic stability in both national and regional contexts.

DECIPHERING OBLIGATIONS: ANALYSIS OF CONTRACT INTERPRETATION IN POST-YUGOSLAV LEGAL SYSTEMS

The interpretation of contracts in North Macedonia is primarily regulated in Section 3 of the Law on Obligations, which is the only part of the legislation where the term 'interpretation' is explicitly mentioned. Despite its formally neutral placement within the law, these provisions have historically given rise to more disputes than almost any other aspect of contract law, underscoring the complexities inherent in contractual relationships (Court and Arbitration Decisions, 1991-2026).

Regarding the application and interpretation of contractual provisions, Article 91, Paragraph 1, stipulates that agreements **must be applied as written**. However, Paragraph 2 introduces an important qualification: **in cases of ambiguity**, the literal meaning of contractual terms should not be strictly adhered to. Instead, **the common intention** of the contracting parties must be determined, and the provision should be interpreted in alignment with the fundamental principles of obligation law as prescribed by the Law on Obligations. This formulation reflects a legislative approach that prioritizes the will of the parties while ensuring that contractual obligations remain consistent with broader legal and societal norms (Dabović Anastasovska, J, 2017).

Macedonian contract law, in this regard, mirrors the legal frameworks of Bosnia and Herzegovina (Article 99), Croatia (Article 319), Montenegro (Article 99), Serbia (Article 99), and Slovenia (Article 99), all of which adopt identical provisions on contract interpretation. Each of these legal systems contains a dedicated section on interpretation and maintains the same two fundamental principles:

(1) the initial application of contractual terms as written and

(2) the prioritization of the common intention of the parties over the literal meaning of contractual language.

Unclear contractual provisions are further addressed in Article 92 of the Law on Obligations of North Macedonia, which serves as a fundamental safeguard for the party that did not draft the contract. When an agreement is based on pre-drafted terms or unilaterally prepared by one side, ambiguities must be interpreted in favor of the other party. This provision reflects a crucial principle of fairness, ensuring that the weaker party is not disadvantaged by legal technicalities. The underlying rationale recognizes the inherent imbalance in contractual negotiations and aims to protect against exploitation.

A similar logic is found in Article 93, which states that in contracts without compensation, unclear provisions should be construed in a way that imposes the least burden on the debtor. In contracts of performance, however, interpretations should ensure a fair balance of obligations between the parties. This approach acknowledges the economic realities of creditor-debtor relations, where the creditor typically assumes fewer risks, necessitating legal mechanisms to maintain equilibrium.

A nearly identical framework is observed across Bosnian (Articles 100-101), Croatian (Article 320), Montenegrin (Articles 98-99), Serbian (Articles 100-101), and Slovenian (Articles 100-101), legal systems. The primary variation appears in the Croatian Law on Obligations, where these rules are consolidated into a single Article with two clauses, while the other jurisdictions maintain them as separate provisions. Nevertheless, the intent remains unchanged: contracts of performance must uphold a fair distribution of obligations, in line with the principles of the six legislations. The contra proferentem rule, which mandates that ambiguous contract terms be interpreted against the drafting party, plays a central role in reinforcing this principle and will be further examined below (Smythe, D.J., 2016).

General contract conditions, i.e. clauses pre-determined by one party, must be made publicly available or presented to the counterparty for review before acceptance. If such provisions violate the fundamental purpose of the agreement or contradict good business practices, they are deemed null and void. Even when formally approved by a competent authority, courts retain the power to reject contractual terms that are unjust, excessively restrictive, or unduly burdensome to one party. Moreover, standardized contracts, where one side dictates the terms, are subject to interpretation that disfavors the drafting party, ensuring fairness and preventing exploitation.

Extrajudicial contract interpretation is governed by Article 94 of the Law of Obligations of North Macedonia, allowing parties to designate a third party to resolve disputes regarding the meaning of contractual provisions. Unless otherwise specified, disputes cannot be brought before a court or other competent authority

until an interpretation has been obtained, except when the designated third party refuses to provide one. This system is uniformly reflected in the legal codes of Bosnia and Herzegovina, Slovenia, Serbia, Croatia, and Montenegro.

This uniformity across post-Yugoslav legal systems reflects a shared legal heritage and a collective commitment to balancing party autonomy with the overarching principles of justice, fairness, and economic cooperation.

However, Montenegrin law introduces two unique additions absent in the legal frameworks of the other five states. Article 96 explicitly regulates the determination of the contracting parties' intent, while Article 97 outlines the key circumstances that must be considered in contract interpretation. According to these provisions, common intent is assessed based on what one party explicitly stated and how the other party should have reasonably understood it. If a shared intent cannot be established, the contract is interpreted in light of what reasonable persons in similar circumstances would have understood. Additionally, if it is determined that one party intended a specific meaning, and the other party knew or should have known of this intent at the time of contract formation, then the interpretation must reflect that intent.

Montenegrin law also establishes key criteria for contract interpretation, requiring courts to consider:

- The circumstances in which the contract was concluded
- Pre-contractual negotiations and post-contractual conduct
- The nature and purpose of the contract
- Previous interpretations of similar provisions by the contracting parties
- Established trade customs and professional terminology
- The principles of conscientiousness and honesty

These additional provisions were likely introduced to create greater clarity in contract interpretation, aligning with broader international trends in commercial law. Given this development, it is essential to examine how other legal systems approach contract interpretation and to evaluate whether these principles contribute to greater legal certainty and fairness in commercial transactions.

UNRAVELING THE PUZZLE: THE INTERPRETATION OF CONTRACTS ACCORDING TO COMPARATIVE LEGAL SOURCES

According to comparative sources, the basic types from which the principles of contractual interpretation derive can be divided into three essential forms of interpretation: identification, meaning, and complementation (Spagnolo, L., 2016, p. 715).

Identifying the terms of the contract is the primary question of interpretation. At its core, identification seeks to determine which objects and matters form the content of the contract and which do not. Here are considered the rules for incorporating terms, formations, and rules about what evidence is admissible in determining content (Perillo, J. M., 2000).

After identification, the next step is to determine the meaning of those terms. According to Melvin Eisenberg, if the contracting parties attach different subjective meanings to the words of their contract, then the most reasonable meaning prevails.

Second, if the parties subjectively attach different meanings to an expression, and both meanings are equally reasonable, no meaning prevails, that is, there is no manifestation of mutual agreement. Third, if the parties subjectively attach the same meaning to the expression, that meaning prevails even though it is unreasonable. Fourth, if the contracting party knew the other party's meaning, then that other party's meaning attaches to the contract Eisenberg, M.A., 1994).

Finally, if the parties did not determine the meaning of the term in the contract and knowingly left an open/broad term or unknowingly created a gap, then the courts use evidentiary rules to fill the gaps, whereby we enter the third sphere, i.e., the process of supplementation.

The aforementioned three forms of interpretation are the core of the comparative legal sources of contractual interpretation. If this is taken into account from an international perspective (Fisher, G.E., 1997), the Vienna Convention represents one of the most successful tools for the unification of international contracts for the sale of goods and also one of the most significant instruments in international trade in terms of interpretation, and as such a suitable example for exploration. The success is mainly due to the fact that as of the beginning of 2024, 97 countries have signed and ratified it and the convention itself today has the character of almost universal acceptance.

In addition to the Vienna Convention, the advisory opinions of the committee that interprets the convention are of particular interest, such as opinion number 3, as well as opinion number 13, but also other international instruments, such as the UNIDROIT principles for international trade agreements. For the countries of the European continent and those who cooperate with companies from the European Union, the Principles of European contract law (Lando principles) and the common European sales law are also relevant. If we want an even more detailed analysis and to check the uniformity of these provisions around the world, it is definitely worth looking at the solutions in German, French, Spanish, American, Chinese and British laws. However, due to space and time constraints, this thematic paper cannot delve into comprehensive academic research in this regard and will limit itself to the Vienna Convention as the main source of law of relevance to this paper.

Considering the breadth of the subject, the concept of fundamental breach of contract could be part of discussions on the interpretation of treaties. In short, the concept represents such a serious breach of contractual obligations that it strikes at the heart of the contract, undermining the very essence of the contractual relationship (Spaic, A., 2014). However, as with comparative legal sources, this segment of the subject will not be considered in order to avoid too broad an analysis.

UNITED NATIONS CONVENTION ON CONTRACTS FOR THE INTERNATIONAL SALE OF GOODS-VIENNA CONVENTION

From what has been stated so far, it follows that it is necessary to see the level of compliance of the Macedonian Law on Obligations, which is identical to the legal solutions currently in force in the other five countries that were part of the former SFR Yugoslavia, with the Vienna Convention as a generally acceptable international standard (Sepe, S.M., 2010). The first relevant provision in this regard is paragraph

1 of Article 7, which states that when interpreting this Convention, its international character and the need to promote uniformity in the application and observance of good faith in international trade should be taken into account.
Furthermore, Article 8 emphasizes that for the purposes of this Convention, statements made and other behaviors of one of the parties should be interpreted according to the intentions of that party as long as the other party knew or could not have been unaware what those intentions were. If the preceding paragraph is not applicable, the statements made and other conduct of a party shall be interpreted according to the understanding that a reasonable person would have under the same circumstances as the other party. In determining the intentions of one of the parties or the understanding that a reasonable person would have in the same circumstances, regard should be had to all the relevant circumstances of the case including the negotiations, any practices which the parties have established between themselves, usage and subsequent conduct of the parties.
Pursuant to Article 9, the parties are bound by any usage they have agreed to and any practices they have established between themselves. It is considered that the parties, unless otherwise agreed, implicitly consent to a usage of which the parties know or should have known and which in international trade is widely known and regularly used by the parties to the agreements in the particular trade. In addition, Article 11 goes specifically into the nature of the contract of sale and emphasizes that it does not have to be concluded or evidenced in writing and that it is not subject to any other criteria in terms of form, i.e. that it can be evidenced by any means, including witnesses (Article 11).
Finally, the Convention goes into another section, emphasizing that a response to an offer that is considered acceptance, but contains additions, restrictions or other changes, is a rejection of the offer and constitutes a counteroffer (Article 19). On the other hand, a response to an offer that purports to be an acceptance but contains additional or different terms that do not materially change the terms of the offer constitutes an acceptance unless the offeror, without undue delay, orally objects to the discrepancy or sends notice of that. If neither party objects, the terms of the contract are the terms of the offer as modified by the acceptance. Additional or different terms relating, among other things, to price, payment, quality and quantity of goods, place and time of delivery, the degree of liability of one party to the other or the resolution of disputes, constitute a material change to the terms of the offer.
Without going into the specifics of the sales contract and/or the conditions surrounding the offer and the acceptance of the offer, this paper will focus only on the first three articles of the Convention which are of importance and direct correlation with the articles of national Laws on Obligations.

THE DEGREE OF CONFORMITY BETWEEN THE NATIONAL LAWS ON OBLIGATIONS AND THE VIENNA CONVENTION

Primarily, it can be said that the six legislations fully stand behind the international character and the need to promote uniformity in the application and respect of goodwill in international trade (Pavic, V., 2013). This is based on the fact that the Socialist Federal Republic of Yugoslavia supported the Convention from the very

beginning as a signatory country on April 11, 1980, and then ratified it on March 27, 1985. By way of succession, the six Republics acceded to the Convention, and until now there is not a single provision in this sphere that hinders the purpose of the Convention.

In relation to the remaining two articles, it is evident that both the national laws and the international perspective on the interpretation of contracts see it as a mental activity aimed at discovering the true meaning and implications of the words and clauses used, seen separately, but also in the context of the goals of the contract (Cohen, G.M., 2011). It is an activity that is required whenever the mentioned expressions, clauses, or the whole contract are understood and explained in a different way between the two parties. At the same time, the relevant interpretation can be performed by the parties themselves, entrusted to a third party, or left to the court.

When it comes to the interpretation of contractual provisions by a third party, it is important to emphasize that this only happens if there is agreement between the contracting parties. Although this is not required by the Convention, the national laws of the six countries go a step further and explicitly state that unless the contract provides otherwise, the parties cannot bring a dispute before a court or other competent authority until they first obtain an interpretation of the contract, unless the third party refuses to give a contract interpretation.

The fundamental provision for the interpretation of contracts in the national laws indicates that the provisions of the contract are applied as they read. It certainly refers to those provisions of the contract which are undoubtedly clear and indisputable for the parties, so there is no need for their interpretation. In contrast to this, the disputed provisions of the contract are always subject to interpretation and when it comes to these provisions, the laws expressly require that the literal meaning of the used expressions is not accepted in their interpretation, but that the common intention of the contracting parties and the provision to be investigated are understood as corresponding to the principles of the law of obligations established by these laws.

On the one hand, this means that the common intention of the contracting parties should be "investigated" when concluding contracts in the form of a subjective criterion, and on the other hand, the disputed provision should be "understood as it corresponds to the principles of the law of obligations" in the form of an objective criterion. So, only if both criteria are taken together can a correct understanding of the interpreted disputed provision of the contract be reached. In conclusion to this part, it can be said that the national laws are fully compliant with the principles of the Convention.

Regarding the general rules for compensation of damage, as a potential consequence in the interpretation of contracts, the national legislations regulate what happens when the obligation is fulfilled and what are the consequences of non-fulfilment, as well as when the debtor is released from responsibility. Article 251 of the Law on Obligations of North Macedonia states that the creditor in a binding relationship is authorized to demand from the debtor the fulfillment of the obligation, and the debtor is obliged to fulfill it conscientiously in everything as it reads. In situations

where the debtor does not fulfill the obligation or is late with its fulfillment, the creditor has the right to demand compensation for the damage suffered because of it. The debtor to whom the creditor has given an exemplary additional deadline for fulfillment is also responsible for the damage caused by the delay in fulfillment. The debtor is also responsible for the partial or complete impossibility of fulfillment even though he did not hide that impossibility if it occurred after his arrival in a delay for which he is responsible. The debtor is released from responsibility for the damage if he proves that what is the subject of the obligation would accidentally fail even if he would have fulfilled his obligation on time.

On the other hand, Article 252 defines the concept of force majeure and states that the debtor is released from responsibility for damage if he proves that he could not fulfil his obligation, i.e. that he was late in fulfilling the obligation due to an extraordinary event that occurred after the conclusion of the contract, and which he could not prevent, avoid or remove.

THE RULE *CONTRA PROFERENTEM*

A specific aspect of the interpretation of contracts in relation to the aforementioned articles is the *contra proferentem rule* (Torbert, P.M., 2014). It is a legal doctrine in contract law that dictates how ambiguous provisions in a contract should be interpreted. The rule provides that if a provision in a contract is ambiguous or open to multiple interpretations, it should be read in a manner that is unfavorable to the party that originally drafted, introduced, or sought to include that provision (Shavell, S., 2006).

This rule, which can be loosely translated as "fault of the drafter" or "reference in favor of the other party", guides the legal interpretation of contracts and is usually applied when the contract is contested in court. *Contra proferentem* shifts the blame to the party who creates or introduces an ambiguous contractual provision (Vukadinović, S., 2020). Ambiguity in this context means that the language of the contract is ambiguous or unclear, which will cause one party to interpret the contract differently than the other party. In such situations, blame is placed on the party that created or requested the inclusion of the ambiguous clause, which is intended to serve as a warning as well as a penalty for introducing and including an intentionally vague contractual clause.

The basic idea behind this rule is that the party drafting or introducing the provision deliberately uses ambiguity to create or deliver results that favor its own interests. The deliberate vagueness that contra proferentem tries to soften and apply rules in favor of the innocent party by pointing out the ambiguity as unjustified is something that, in Macedonian legislation, is regulated in Article 92 of the Law on Obligation, and similarly in the other 5 jurisdictions.

The Macedonian legislation and the corresponding comparative experiences that were mentioned above follow an identical legal logic with this rule. If the general conditions have become a valid integral part of the contract, it is assumed that their application is the result of the agreement of the wills of both parties and the realization of the principle of autonomy of the will, that is, freedom of negotiation. So, if the selection and application of those provisions is the result of mutual

agreement between two business-capable entities, then the legally concluded contract becomes law, that is, valid law for both contracting parties, and in that contractual situation the purpose of interpretation should be to determine the common intention. In that direction, all relevant circumstances should be taken into account, as well as the fact that the general conditions are an integral part of the contract, i.e., that the contract was concluded by accession because the text has pre-printed content or was otherwise prepared and proposed by one party.

However, that fact cannot exclude all other circumstances in a specific case and be applied absolutely. Namely, although the contra proferentem rule is necessary to prevent potential abuses by one contracting party, this rule should not be used as a means of abuse by the other contracting party either. This rule of interpretation does not serve that purpose and therefore should not be a reserve asset of the debtor and a tool that he keeps as a wild card in an attempt to change the content of the contractual obligation by interpreting and shifting the burden to the party that formulated the general conditions.

Therefore, in applying this rule of interpretation, apart from the previous legal issues and mechanisms that should be legitimately considered, from the perspective of interpretation, one should be sure whether the provision in question is indeed substantially and indisputably vague. If the provision is unclear, but the contracting parties do not dispute its interpretation because they have no problems in the execution of the contract, there will not even be a question of interpretation, and vice versa if the interpretation is disputed between the parties, this does not in itself mean that the provision is unclear. Hence, before drawing the conclusion, it is necessary to consider the significance of the dispute and the clarity of the provisions regarding the interpretation of the contracts according to the national Laws on Obligations and comparative legal sources.

THE MEANING OF THE DISPUTE AND CLARITY OF THE PROVISIONS IN RELATION TO THE INTERPRETATION OF THE CONTRACTS

In practice, it often happens that the parties do not negotiate the content of the general conditions, but accept them *en bloc* without careful analysis of the individual provisions they contain. Although the conclusion of contracts is accelerated in this way, it sometimes happens that a certain provision is unclear at the stage of conclusion of contracts (Leib, E.J., 2014). Therefore, the question of interpretation of vague provisions usually arises during the execution of the contract, as well as in a situation where a dispute arises. Hence, for the parties in a contractual relationship, the interpretation of the contract is of instrumental importance because the discussion about the meaning of the words for them is a matter of great importance in terms of fulfilling the purpose of the contract, as well as in relation to a potential dispute (Horton, D., 2009).

If, during the execution phase of the contract, the contracting parties have a different understanding of the provisions, that is, the rights and obligations they have assumed, they can first try to reach a common interpretation (Silverstein, J.M., 2020). If they can't agree, the next attempt is to agree to have a third-party

interpretation, but if that doesn't work, there will be a dispute. The very fact that the parties argue about the interpretation, that is, the fact that they bring the issue before the court, does not necessarily mean that it is justified and necessary for the court to interpret the contested provision (Rakić-Vodinelić, V., 1984). The fact that the provision was or became disputed for the contracting parties does not necessarily mean that it is unclear, because in practice the opposite can also happen: the provision is unclear, i.e., ambiguous, but the issue does not represent a problem between the parties during the execution of the contract and subsequently does not require a legal dispute. This clearly follows from paragraphs one and two of Article 91 of the Law on Obligations of North Macedonia, as well as subsequently from Articles 92-94, as well as the other relevant counterparts in the 5 jurisdictions.

If the contractual provisions are not unclear, even if they are formulated and contained in the general conditions, the question of interpretation does not arise because it is unfounded and there is no justified need to interpret the clear and undoubted meaning of a certain provision. This is primarily so because the interpretation in contract law requires the meaning and scope of the existing provisions, it is not a question of a legal gap, following the principles of autonomy of will and freedom of agreement, therefore it would be unacceptable to intervene with an alleged interpretation of express provision in such a way as to change what the contracting parties have agreed to (Spigelman, J., 2011).

The laws of a specific area, as a rule, in addition to the general provisions for the interpretation of contracts, also contain additional special provisions for the interpretation of unclear provisions contained in the contracts drawn up by one of the contracting parties. As a general rule, it is held that the claimant must bear some of the risk of ambiguity and that the court, when assessing whether a provision is vague, has the task of first determining whether there is such a degree of vagueness that cannot be avoided and for this it uses the standard of the average participant in the turnover (Vukadinović, S., 2020, p. 143). If the general terms and conditions are vague only for the particular party to the dispute, the courts do not consider such general terms or contractual obligations to be vague. Only vagueness that exceeds the limits beyond which the average participant cannot be expected to understand the provision constitutes "legally relevant" vagueness, and in the presence of such a degree of vagueness, the court engages in interpretation (Vukadinović, S., 2020, p. 142).

In this sense, in case of litigation, it would not be enough for one party to claim that the contractual provision is unclear, especially if the other party disputes such statements and points out that the provision is already clear to them. In such a case, the court should first determine whether the provision is unclear by applying an objective criterion, such as that of the level of understanding of the average participant, and only after determining that it is indeed a question of an unclear provision, decide on the application of the mentioned rule depending on the circumstances of the particular case (Koevski, G., 2014).

This means that the mere subjective difference between the parties to the dispute about the meaning of the provision is not an indication that the provision is unclear, but that it is disputed. The fact that the provision or its interpretation is disputed between the contracting parties is not sufficient to lead to the application of the

contra proferentem rule. Therefore, in each individual case, it should first be determined that it is a vague provision contained in the general conditions, and then take into account all other specific and accompanying circumstances that may be relevant in a given case.

These include the nature and the purpose of the contract, the negotiations between the parties, the manner and circumstances of the conclusion of the contract, the practice established between the contracting parties, the conduct after the conclusion of the contract, the meaning of terms and expressions that are common in the given area, language practice, customs, habits and previous business practice between the contracting parties with a standard of reasonableness, conscientiousness and honesty (Klausner, M., 1995). In other words, the fact that there was a dispute about the meaning of a provision contained in the general conditions of the contract and that there are even diametrically opposite views of the contracting parties about the meaning of a certain provision of the general conditions. does not necessarily mean that the provision is vague.

Perhaps such a provision with the same degree of clarity would also exist in the contracts agreed upon by the parties, in which one proposed one thing, the other another, but still concluded a contract and did not challenge the "clarity" of the provisions until the moment when for one of the contracting parties the fulfillment of the undertaken obligation has become unprofitable, unfavorable and/or inappropriate. In these cases, the possibility is not excluded that the cause of the dispute is that some other advantage has arisen, so one party wants to get rid of this obligation from the point of view of its interests through an imagined interpretation of otherwise clear provisions.

CONCLUSION

Interpreting contracts in any law is not the easiest nor the most straightforward thing to do. In addition to the fact that when discussing interpretation under the Law of Obligations there are only four articles that govern the area, potentially every article of law, contract and communication can be subject to interpretation and result in a small million of disputes and huge damages. Hence, what legal systems and comparative legal sources can guarantee is that clear contours are set in relation to the space where interpretation takes place and that there is legal predictability in relation to the way interpretation is carried out (Pedamon, C., 2021).

Complexity escalates when multiple written contracts are involved, potentially leading to multiple interpretations and the multiplication of consequential ambiguities. That is why, through the in-depth analysis of this paper, the correct steps have been taken to draw the contours for the appropriate resolution of the challenges that arise in connection with the interpretation of contract law in North Macedonia and the region. Starting from the leading premise that the freedom of agreement of the parties is one of the key concepts in terms of contractual interpretation on which the Vienna Convention is based, but also the Laws on Obligations of the Republic of North Macedonia, the Republic of Bosnia and Herzegovina, the Republic of Slovenia, the Republic of Serbia, the Republic of

Croatia and the Republic of Montenegro, it is evident that the states of the region have largely transposed the spirit of the Vienna Convention into their legislation.

The states of the region have provided provisions that take into account the system of rules of interpretation that together constitute a rounded whole. This set of rules in each individual dispute should lead to solutions that are in accordance, as far as possible, with the purpose of the agreements, that is, the intention of the contracting parties. Hence, when interpreting contracts according to the Law on Obligations and comparative legal sources, it is expected to take steps in the following order:

1. The provisions of the contract are applied as they read ;
2. When this is not possible, when interpreting the disputed provisions, the literal meaning of the used expressions should not be accepted ; rather
3. It is necessary to investigate the common intention of the contracting parties (subjective element) and to understand the provision so that it corresponds to the principles of the obligation law determined by Law on obligations (objective element) . Those principles are:

- freedom to arrange the bond relations (Article 3);
- equality and equity (Article 4);
- conscientiousness and honesty (Article 5);
- prohibition of abuse of rights (Article 6);
- equivalence, i.e. equal value of giving (Article 8);
- prohibition of causing damage (Article 9);
- justice (Article 10).

The common intention of the contracting parties is determined by what one party actually stated and how the other party should have understood it. When the common intention of the contracting parties cannot be ascertained, it is necessary to inquire into the intention which reasonable persons of the same nature in the same circumstances would ordinarily have. If it is established that one party intended the contract to have a certain meaning, and at the time of the conclusion of the contract, the other party must have known about this intention, the contract should be interpreted in a way that is consistent with the intention of the first party.

When interpreting a contract, the following are especially valued: the circumstances in which it was concluded, previous negotiations, the behavior of the contracting parties after the conclusion of the contract, the nature and purpose of the contract, the interpretation that the contracting parties have already applied to similar provisions and the practice that they mutually have established, the meaning that is usually attached to provisions and expressions in a certain profession or branch, as well as the principle of conscientiousness and honesty. However, there are two situations when different rules may apply:

3.1. Exception 1, in the event that the contract is concluded according to pre-printed content or when the contract was otherwise prepared and proposed by one contracting party, unclear provisions will be interpreted in favor of the other party (*contra proferentem rule*).

3.2. Exception 2, the vague provisions in the contract without compensation should be interpreted in the sense that is less difficult for the debtor, and in the cargo contract in the sense that achieves a fair relationship of the loan.

Lastly, two final sets of rules conclude the interpretation cheat sheet

4. The parties can provide that in case of disagreement regarding the meaning and scope of the contractual provisions, a third party will interpret the contract.
5. If the contract does not provide otherwise, the parties cannot initiate a dispute before a court or other competent authority until they first obtain an interpretation of the contract, unless the third party refuses to provide an interpretation of the contract.

Seen this way, Macedonian and regional legislation offer great predictability in the context of legal certainty with a clear and straightforward arrangement. In that respect, the fact that the draft civil code, which at the time of writing this paper is in the works in several countries, does not propose a single amendment, supplement or correction in the specific articles, indicates that these provisions have withstood the test of time and have proven to be useful. In addition, the regulation of this type is largely aligned with the Vienna Convention, the Principles for International Commercial Contracts (UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts), and the Principles of European Contract Law (PECL)/Lando principles.

In general, the constant development of the Convention and other instruments influences and encourages the tendency to go towards uniformity in the application and respect of good faith in contractual relations in national legislations (Rosett, A., 1992). Thus, today concepts that are close to some of the solutions presented in this paper have been for many years in a large number of modern laws, primarily in the American, British, German, Estonian, Chinese, Scandinavian, French, Dutch and Spanish laws.

On the other hand, social circumstances are changing not only in terms of the more frequent use of general terms and conditions, but also because they are publicly available as a regular course of things, mostly on the websites of companies; hence anyone interested can easily familiarize themselves with their content. Their application today is not surprising nor an exception, but a regular practice. It can even be said that in everyday life situations we more often conclude contracts through various general conditions, standard and adhesion contracts, and other forms than we jointly determine the content of the contract.

Therefore, the existence of the above-mentioned rules of interpretation is of particular importance and is always evaluated from the aspect of conscientiousness and honesty and other general principles of obligation law. An important note in that regard is that when applying the contra proferentem rule, the current circumstances should be taken into account which indicate that the general conditions are, as a rule, publicly published and available to everyone on the websites, which leads to the conclusion that the interested person has a real opportunity to read them and become familiar with them and their content before deciding to enter into a contract.

In that regard, the existence of the *contra proferentem rule* and the proportion of dispute and clarity of the provisions in relation to the interpretation of contracts has a significant preventive role. However, their place remains as one of the additional, i.e., subsidiary and special rules of interpretation, respecting the general and other special rules of interpretation, which implies, first of all, a search for the common intention of the contracting parties. This means that their application is conditional and limited when it is justified and appropriate.

Finally, in the pursuit of unification of international trade law to mitigate the differences inherent in national legal systems, the concept and rules of contractual interpretation appear as a powerful tool. Legal predictability and clarity regarding treaty interpretation are a direct reminder to national systems that a higher degree of compliance with international trade law can provide greater clarity in domestic contract law. Hence, the region is well positioned in terms of the trend of predictable construction of its contract law in accordance with comparative legal sources.

REFERENCES

1. Adkins, FM (1974). Conflict of Laws: Contracts and Other Obligations. La. L. Rev., 35, 112.
2. Ampovska, M., & Ilioski, R. (2015). The process of civil law codification in the Western Balkans. Annual Proceedings of the Faculty of Law, 4(4).
3. Australian raw wool case, CIETAC, 23.4.1995.
4. Berman, HJ, & Kaufman, C. (1978). International law of commercial transactions (lex Mercatoria). Harvard International Law Journal, 19, 221.
5. Bürgerliches Gesetzbuch [BGB] [Civil Code] Aug. 18. 1896, § 242 (FRG).
6. Canaris, CW, & Grigoleit, HC (2004). Interpretation of contracts. Towards a European Civil Code, 3, 445-469.
7. Chen-Wishart, M. (2012). Contract law. Oxford University Press, USA.
8. CISG-AC Opinion No. 13 Inclusion of Standard Terms under the CISG, Rapporteur: Professor Sieg Eiselen, College of Law, University of South Africa, Pretoria, South Africa. Adopted by the CISG Advisory Council following its 17th meeting, in Villanova, Pennsylvania, USA, on January 20, 2013.
9. CISG-AC Opinion No 3, Parol Evidence Rule, Plain Meaning Rule, Contractual Merger Clause and the CISG, 23 October 2004.
10. CISG Contracting States by name | CISG-online.org, last accessed February 15, 2024.
11. Coates, IV, & John, C. (2016). Why have M&A contracts grown? Evidence from twenty years of deals. Harvard Law School John M. Olin Center Discussion Paper, (889).
12. Cohen, GM (2011). Interpretation and implied terms in contract law. Contract Law and Economics, 6.
13. Commentary on the Draft Convention on Contracts for the International Sale of Goods prepared by the Secretariat, 1978, available at: CISG-online | CISG-online.org, last accessed January 13, 2024.
14. Contract Law of the People's Republic of China (Adopted and Promulgated by the Second Session of the Ninth National People's Congress March 15, 1999).
15. Court judgments and arbitration awards.
16. Dabović Anastasovska, J., & Gavrilović, N. (2017). Responsibility of the service provider in European contract law and in the legal systems of the region: general regime.
17. Dabovic-Anastasovska, J., & Koevski, G. (2014). The Contract Law News in the Third Book of the Draft Macedonian Civil Code - The news in the Part of the Specific Named Contracts. Collection Papers Actualities Civ. & Com. L. & Legal Prac., 228.
18. Data for States Parties to the United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (1980), available at: UNTC, last accessed 19 February

2024.
19. Decision of the China International Economic and Trade Arbitration Commission in the case of Hats dated May 10, 2005, No. CISG/2005/02 (CLOUT case no. 983).
20. Decision of the China International Economic and Trade Arbitration Commission, regarding the refusal to open a documentary credit, dated April 8, 1999 (CLOUT case no. 810).
21. Decision of the International Commercial Arbitration at the Chamber of Commerce and Industry of the Russian Federation in case no. 53/1998 of 05.10.1998 (CLOUT case no. 468).
22. Decisions of Macedonian courts, available at: Decisions of courts (vsrm.mk).
23. Downs Investment v. Perwaja Steel, Supreme Court of Queensland, 11/17/2000.
24. Eggleston, Karen, Eric A. Posner, and Richard Zeckhauser. "The design and interpretation of contracts: why complexity matters." Nw. UL Rev. 95 (2000): 91.
25. Eisenberg, MA (1994). Expression rules in contract law and problems of offer and acceptance. Cal L. Rev., 82, 1127.
26. Farnsworth, EA (1967). "Meaning" in contract law. The Yale Law Journal, 76(5), 939-965.
27. Fischer Schobot, S. (2014). Right to International Sale. Novi Sad: Faculty of Law of the University of Novi Sad.
28. Fisher, GE (1997). Remedies for Breach of Contract under the International Sales Convention. Macarthur L. Rev., 1, 236.
29. French Civil Code (1804), "Liberty, Equality, Fraternity: Exploring the French Revolution," available at: LIBERTY, EQUALITY, FRATERNITY: EXPLORING THE FRENCH REVOUTION (chnm.org), accessed 17 February 2024.
30. Galev, G. and Anastasovska Dabović J. (2021). Obligatory right.
31. Grebler, E. (2007). Fundamental breach of contract under the CISG: A controversial rule. In Proceedings of the ASIL Annual Meeting (Vol. 101, pp. 407-413). Cambridge University Press.
32. Hagstrøm, V. (2007). The Scandinavian law of obligations. Scandinavian studies in law, 50, 117-123.
33. Hawkland, WD (1995). The Uniform Commercial Code and the Civil Codes. La. L. Rev., 56, 231.
34. Hondius, E., & Busch, D. (2006). The Principles of European Contract Law and Dutch Law: A Commentary II. The Principles of European Contract Law and Dutch Law, 1-304.
35. Honnold, JO (1995). Uniform Laws for International Trade: Early Care and Feeding for Uniform Growth. Int'l Trade & Bus. LJ, 1, 1.
36. Horton, D. (2009). Flipping the Script: Contra Proferentem and Standard Form Contracts. U. Colo. L. Rev., 80, 431.
37. ICC Case No. 9978, ICC Arbitration, 4.1999.
38. Italdecor v. Yiu's Industries, Milan Court of Appeal, 3/20/1992.
39. Judgment of the District Court for the Western District of Michigan in Shuttle Packaging Systems, LLC v. Tsonakis, Ina S.A. and Ina Plastics Corporation, no. 1:01-691 of December 17, 2001 (CLOUT case no. 578).
40. Judgment of the District Court of Parma in Foliopack Ag v. Daniplast S.p.A. of November 24, 1989 (CLOUT case no. 90).
41. Judgment of the Higher Regional Court in Celle (Germany), in the Used printing machines case, no. 20 U 76/94, dated May 24, 1995 (CLOUT case no. 136).
42. Judgment of the Higher Regional Court in Dusseldorf in the Winter Shoes case, no.

17 U 146/93, dated January 14, 1994 (CLOUT case no. 130).
43. Katz, AW (1997). Contract formation and interpretation. Available at SSRN 69534.
44. Klausner, M. (1995). Corporations, corporate law, and networks of contracts. Va. L. Rev., 81, 757.
45. Koevski, G., & Spasevski, D. (2022). Latest Trends in the Harmonization of Macedonian Company Law with the Relevant Acquis Communautaire of the European Union. Collection Papers Actualities Civ. & Com. L. & Legal Prac., 32.
46. Kroll, S., Mistelis, L., & Viscasillas, PP (2015, September). Introduction to the CISG. In UN Convention on Contracts for the international sale of goods (CISG) (pp. 1-18). Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG.
47. Kull, I. (2004). European and Estonian Law of Obligations-Transposition of Law or Mutual Influence. Juridica Int'l, 9, 32.
48. Law on Obligation Relations of the Republic of Montenegro, (Official Gazette No. 47/2008, 4/2011 - other law and 22/2017).
49. Law on Obligation Relations of the Republic of Serbia (Official Gazette of SFRJ No. 29/78, 39/85, 45/89 – decision of USJ 57/89, Official Gazette of SFRJ, No. 31/93, Official Gazette of SCG No. 1/2003 – constitutional amendment and Official Gazette of the Republic of Serbia No. 18/2020).
50. Law on Obligations ("Official Gazette of the Republic of Macedonia" no. 18/01, 04/02, 05/03, 84/08, 81/09, 161/09 and 123/13 and "Official Gazette of the Republic of North Macedonia" no. 215/21, 154/23, 220/23, 209/24).
51. Law on Obligatory Relations of the Republic of Bosnia and Herzegovina, last purified version of 2023.
52. Law on Obligatory Relations of the Republic of Croatia, last purified version of 2023.
53. Law on Obligatory Relations of the Republic of Slovenia (Official Gazette No. 29/78, 39/85, 45/89 – U.S. 57/89, 88/99 – ZRTVS-B, 83/01 – OZ, 30/02 – ZPlaP in 87/02 – SPZ).
54. Lazic, V., Kröll, S., Mistelis, LA, Perales Viscasillas, P., & Rogers, V. (2011). Cross-Border Insolvency and Arbitration: Which Consequences of Insolvency Proceedings Should be Given Effect in Arbitration?.
55. Leib, EJ, & Thel, S. (2014). Contra Proferentem and the Role of the Jury in Contract Interpretation. Temp. L. Rev., 87, 773.
56. Mullis, A., & Huber, P. (2007). The CISG: A new textbook for students and practitioners.
57. New Zealand raw wool case, CIETAC, 8/4/1999.
58. Nwafor, N. (2013). Comparative Evaluation of the Doctrine of Fundamental Breach under the CISG, UNDROIT Principles and the English Law. UNDROIT Principles and the English Law (October 15, 2013).
59. Patterson, EW (2013). Logic in the Law. In Logic, Probability, and Presumptions in Legal Reasoning (pp. 287-321). Routledge.
60. Pavic, V., & Djordjevic, M. (2013). The Scope and Sphere of Application of the CISG in the Balkans. Festscrift für Helmut Rüßmann, J. Stamm, eds., Juris GmbH, 887-916.
61. Pedamon, C. (2021). Judicial Interpretation of Commercial Contracts in English and French Law: A Comparative Perspective. European Business Law Review, 32(6).
62. Perillo, JM (2000). The origins of the objective theory of contract formation and interpretation. Fordham L. Rev., 69, 427.
63. Principles of European contract law (Lando principles).
64. Rakić-Vodinelić, V. (1984). Interpretation of the contract-legal or factual question?

65. Regulation of the European Parliament and of the Council on a Common European Sales Law /* COM/2011/0635 final - 2011/0284 (COD).
66. Roder v. Rosedown, Adelaide Magistrates' Court, 28.4.1995.
67. Rosett, A. (1992). Unification, harmonization, codification, and reform in ICL. Am. j. Comp.
68. Royal Decree of 24th July 1889 whereby the Spanish Civil Code is Published. Act 21/1987, of 11th November, as established in Article 3 of the aforementioned Act. Ref. BOE-A-1987-25627.
69. Sale of Goods Act (UK) 1979 is up to date with all changes known to be in force on or before 17 February 2024.
70. Sepe, SM (2010). Good faith and contract interpretation: A law and economics perspective. SIena Memos and Papers in Law & Economics-SIMPLE Paper, (42/06), 10-28.
71. Shavell, S. (2006). On the Writing and the Interpretation of Contracts. Journal of Law, Economics, and Organization, 22(2), 289-314.
72. Silicon and Manganese Alloy Case, CIETAC, 1.2.2000.
73. Silverstein, JM (2020). Contract Interpretation and the Parol Evidence Rule: Toward Conceptual Clarification. Chap. L. Rev., 24, 89.
74. Smythe, DJ (2016). Reasonable Standards for Contract Interpretations under the CISG. Cardozo J. Int'l & Comp. L., 25, 1.
75. Spagnolo, L. (2016). Contract interpretation (pp. 713-782). Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG.
76. Spaic, A. (2014). Interpreting Fundamental Breach. Larry A. DiMatteo (Hg.), International Sales Law–A Global Challenge, Cambridge, 237-253.
77. Spigelman, J. (2011). Contractual interpretation: A comparative perspective. Australian Law Journal, 85, 412.
78. Torbert, PM (2014). A study of the risks of contract ambiguity. Peking U. Transnat'l L. Rev., 2, 1.
79. Unidroit Principles of International Trade Agreements 2016.
80. United Nations Convention on the International Sale of Goods of April 11, 1980.
81. Vučković, V. (2021). Europeanizing Montenegro: The European Union, the rule of law, and regional cooperation. Rowman & Littlefield.
82. Vukadinovic, R. (2012). International business law. Kragujevac: Center for European Union Law.
83. Vukadinović, S. (2020). Domašaj pravila contra proferentem u tumačenju objecih stipiti kontrada. Legal records, (1).
84. Waste container case, Court of Arbitration at Hungarian Chamber of Commerce, 5.12.1995.
85. Website with the availability of a purified version of the Law on Obligation Relations in the Republic of Macedonia: dejure.mk/zakon/zakon-za-obligacionite-odnosi.

REZIME

Predmet ovog rada je kompleksna problematika tumačenja ugovora, sa posebnim osvrtom na večitu dilemu između namere ugovornih strana i formalnog pravnog okvira. Polazeći od teze da ugovor predstavlja „živi entitet“ koji prevazilazi okvire privatnog aranžmana, rad analizira kako interpretativne metode direktno oblikuju ekonomske i društvene odnose. Centralni deo istraživanja posvećen je sukobu

između subjektivnog pristupa (autonomija volje) i objektivnog pristupa (pravna sigurnost). Kroz detaljnu analizu ključnih principa, kao što su pravilo contra proferentem, načelo savesnosti i poštenja, te uloga sudske intervencije, rad osvetljava mehanizme kojima se postiže ravnoteža između suprotstavljenih interesa. Poseban doprinos rada ogleda se u komparativnom pristupu, koji otkriva da tumačenje ugovora nije samo neutralna pravna tehnika, već polje na kojem se prelamaju ideološka i ekonomska sporenja. Rezultati istraživanja ukazuju na to da način na koji zakonodavstva i sudovi pristupaju interpretaciji direktno reflektuje šire društvene vrednosti, od težnje za ekonomskom efikasnošću do borbe za socijalnu pravdu i fer-plej u trgovinskim transakcijama. Zaključno, rad nudi smernice za unapređenje pravne prakse u cilju postizanja veće predvidljivosti i pravičnosti u ugovornim odnosima.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]
Vol. 26, str. 120-133, 2026. god.
Tematska oblast: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Lingvistika
Datum prijema rada: 12.04.2026. *Datum prihvatanja rada: 16.06.2026.*
UDK: 821.09:141.72
316.75:141.78
81'271
doi: 10.5937/univmis2626120F

Originalni naučni rad

DECOLONIZING ENGLISH: LINGUISTIC RESISTANCE AND LITERARY VOICE IN CONTEMPORARY MUSLIM WOMEN'S WRITING

Fahreta Fijuljanin
University of Novi Pazar
Novi Pazar, Serbia
fahreta.f@uninp.edu.rs, https://orcid.org/0000-0002-0961-9948

Samina Dazdarević
University of Novi Pazar
Novi Pazar, Serbia
samina.d@uninp.edu.rs, https://orcid.org/0000-0003-3127-3901

Jelena Lekić
University of Novi Pazar
Novi Pazar, Serbia
j.lekic@uninp.edu.rs, https://orcid.org/ 0000-0002-4578-8597

Abstract
This paper explores how contemporary Muslim women writers use English as a resource for linguistic decolonization. Based on a comparative analysis of selected literary texts, the study argues that English functions not only as a medium of communication but as a site of resistance and transformation. The analysis focuses on three linguistic domains – lexicon, syntax, and pragmatics – showing how authors employ lexical innovation, syntactic deviation, and pragmatic strategies to construct culturally grounded meanings and alternative epistemologies. The findings indicate that these writers reshape English through hybrid and translingual forms, challenging the idea of a standardized and monolithic language. By integrating insights from postcolonial theory and applied linguistics, particularly World Englishes and translingual practice, the paper conceptualizes linguistic decolonization as both a sociolinguistic process and a literary practice. Ultimately, it highlights the role of literature in amplifying marginalized voices and fostering a more inclusive global linguistic landscape.
Keywords: linguistic decolonization, Muslim women writers, World Englishes, translingual practice, lexical innovation, postcolonial literature, discourse and identity

Ovaj članak je članak otvorenog pristupa distribuiran pod uslovima licence Creative Commons Attribution (CC BY) (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

DEKOLONIZACIJA ENGLESKOG JEZIKA: LINGVISTIČKI OTPOR I KNJIŽEVNI IZRAZ SAVREMENIH MUSLIMANSKIH AUTORKI

Apstrakt
Ovaj rad istražuje kako savremene muslimanske autorke koriste engleski jezik kao sredstvo lingvističke dekolonizacije. Na osnovu komparativne analize odabranih književnih dela, rad pokazuje da engleski ne funkcioniše samo kao sredstvo komunikacije, već i kao prostor otpora i transformacije. Analiza je usmerena na tri lingvistička nivoa: leksiku, sintaksu i pragmatiku, pri čemu se pokazuje kako autorke koriste leksičke inovacije, sintaksička odstupanja i pragmatičke strategije za oblikovanje kulturno utemeljenih značenja i alternativnih epistemologija. Rezultati ukazuju da ove autorke oblikuju engleski jezik kroz hibridne i transjezičke forme, dovodeći u pitanje ideju standardizovanog i homogenog jezika. Povezujući postkolonijalnu teoriju i primenjenu lingvistiku, rad posmatra lingvističku dekolonizaciju kao sociolingvistički proces i književnu praksu, ističući ulogu književnosti u afirmaciji marginalizovanih glasova i stvaranju inkluzivnijeg globalnog jezičkog prostora.
Ključne reči: lingvistička dekolonizacija, muslimanske autorke, svetski engleski jezici, translingvalna praksa, leksička inovacija, postkolonijalna književnost, diskurs i identitet.

INTRODUCTION

This research examines how Muslim women writers use language in their English fiction. It aims to challenge conventional norms of English and explore how these writers reshape the language to make it their own. The study also considers how women use their voices in their stories to share mutual experiences and challenge the ways they are represented in the media. Additionally, it investigates how they adapt English to reflect their cultural and communal contexts, often blending different languages and styles to create meaningful expression. In doing so, the research highlights the power of language to shape our understanding of the world and our place within it. Overall, the study shows that English can be used in diverse ways, and that these writers make deliberate choices to use language that reflects their identities and perspectives.

The study is grounded in the assumption that linguistic variation is not merely a stylistic phenomenon but also a means of negotiating identity, agency, and cultural belonging. Within postcolonial and translingual contexts, departures from standardized linguistic norms often function as deliberate strategies through which writers articulate alternative perspectives and challenge dominant modes of representation. Accordingly, the objectives of this study are to identify and categorize the linguistic features that characterize the selected texts, examine their contribution to the construction of cultural and ideological meanings, and demonstrate how such features operate as systematic and purposeful resources rather than incidental stylistic choices. In doing so, the study highlights the role of literature as a site of linguistic innovation and cultural expression, with particular attention to the voices of Muslim women writers.

This research was prompted by questions about how the language in these texts differs from standard English, particularly in terms of words, sentence structure, and overall meaning. Another key question concerns how these distinctive linguistic

features are used to challenge traditional English norms, and how authors employ similar strategies to make English their own. The study focuses on two contemporary novels written in English by Muslim women: Leila Aboulela's *Minaret* and Kamila Shamsie's *Home Fire*. It examines selected passages in which the characters' identities, sense of belonging, power, and language are interrogated and explored. The goal is to provide a detailed and thoughtful analysis of the language in these passages and its relation to the process of decolonization. By examining these linguistic patterns, the study seeks to enhance our understanding of these complex issues and to illuminate how language can be used to address important social and cultural themes, revealing the experiences of Muslim women in contemporary society.

THEORETICAL FRAMEWORK

This study represents an intersection of linguistics, postcolonial theory, literature, and World Englishes, and conceptualizes language as a means of power, identity, and ideological struggle. This part combines various perspectives on linguistic decolonization to recognize the plurality and legitimacy of English through literature.

The concept of linguistic decolonization is discussed in the work of Ngugi wo Thiong'o (1986:16), who observes colonial language as the instrument of epistemic and cultural domination. From this point of view, language cannot be separated from the global perspective, while colonial languages highlight the marginalization of indigenous identities.

Ndhlovu and Ndlovu-Gatsheni (2013:10) argue that the way we study languages today has been influenced by the history of colonialism, which favored Western ways of thinking over those of Indigenous and Global South communities. To decolonize linguistics, we need to do more than just add non-Western languages to the existing system - we also need to change the way we produce, categorize, and validate linguistic knowledge. This means challenging the dominant Western epistemologies and creating space for alternative perspectives and approaches. By doing so, we can work towards a more inclusive and equitable understanding of language and its role in shaping our world.

Castaneda-Pena et al. (2024:10) are among the Latin linguists who critique the dominance of Global North theories in applied linguistics and language methodology and emphasize knowledge production from margins, advocating for locally grounded theories from linguistic experiences. He supports analyzing language usage shaped by colonial histories, globalization, and resistance. This integrated framework enables the current study to critically examine languages as a political, epistemic, and ethical practice in ongoing processes of decolonization.

Further study draws on World Englishes practice, as Kachru (1985:11), and challenges the notion of a single standard English. His model highlights the existence of multiple legitimate Englishes shaped by cultural, historical, and sociolinguistic realities. Discussing the perspective of World Englishes and translingual approaches to analyzing language tends to observe and describe the

fluidity across linguistic and semiotic aspects. Upon closer examination, there are no boundaries on language use, and meanings can often be reviewed and debated. Such practice is revealed through syntactic combination, code-mixing, untranslated words and phrases, and geographically and culturally unique norms.

Finally, the paper examines the language and identity in Muslim women's postcolonial and diasporic texts. For non-native speakers, as they both are, non-standard English is highly important due to the articulation of cultural and religious identities. These are often ghosted in Western discourses and resist adaptation and assimilation, claiming narrative authority. The synthesis of decolonization in linguistic World Englishes and translingual discourse, the paper implements a special framework for investigating how non-native women writers use the English language as a politically charged literary resource. Consequently, female narratives articulate distinctive voices at the intersection of gender, religion, power, and language.

DATA AND CORPUS

This research examines how Muslim women writers use language in their work, particularly when addressing issues of culture, power, and identity. It focuses on a selected group of texts, primarily novels, in which local language and cultural practices are woven into the narrative. Specifically, the study looks at two novels: *Minaret* by Leila Aboulela (2005) and *Home Fire* by Kamila Shamsie (2017), which exemplify contemporary literary trends. *Minaret* is especially noteworthy for its exploration of the experiences of Sudanese women relocating to a new country, how their faith shapes their lives, and their evolving sense of self. The author's use of language, such as incorporating Arabic words, altering conventional sentence structures, and diverging from standard cultural norms, is central to this study. Analyzing these linguistic features provides insight into how language conveys complex ideas about identity and culture. The inclusion of localized language and cultural references enriches the narrative, making these novels valuable resources for understanding the experiences of Muslim women in diverse cultural contexts.

Overall, this study aims to illuminate how language is used to shape and reflect the identities of Muslim women writers and their characters. *Home Fire* explores themes of identity, loyalty, and the privileges associated with citizenship. The language in these novels is enriched through code-mixing, code-switching, syntactic variations, and distinctive lexical choices, reflecting translingual practices. The selection of these authors is justified by their diasporic and Muslim identities, making them exemplary cases of the decolonization of English within contemporary literature.

The corpus consists of the selected chapters, with a total size of approximately 3,000 words, which is sufficient for qualitative analysis. The chapters were chosen purposefully to highlight instances in which both authors employ non-standard English to convey cultural, ideological, and narrative meanings.

Regarding the criteria for novel selection, we emphasized the necessity of including non-standard English features, such as borrowings, code-switching, non-standard syntactic structures, and ideological centrality, as the texts needed to engage with postcolonial issues. Additional criteria included comparability, allowing cross-

analysis of the authors' linguistic patterns, and narrative focus, ensuring that the texts address characters' identities.

The selected passages were examined through a combination of manual close reading and computational text-processing techniques. Computational tools were used exclusively for corpus organization, concordance searches, keyword identification, and frequency checking. The annotation, categorization, and interpretation of linguistic features remained qualitative and researcher-driven throughout the study. The excerpts were selected through purposive sampling. Only passages containing linguistically salient features relevant to the study's objectives were included in the corpus. Three selection criteria guided the process: (1) the presence of non-standard English features, including lexical borrowing, untranslated religious terminology, code-switching, and hybrid constructions; (2) thematic relevance to issues of identity, religion, belonging, migration, and postcolonial experience; and (3) comparability across the two novels, enabling a systematic contrastive analysis of the authors' linguistic strategies. The analytical framework was organized around three linguistic categories: lexical, syntactic, and pragmatic features. Lexical analysis focused on borrowings, untranslated cultural and religious terminology, semantic reconfiguration, and hybrid lexical constructions. Syntactic analysis examined deviations from standard English patterns, code-switching structures, and translingual sentence formations. Pragmatic analysis explored culturally specific meanings, identity positioning, and the discursive functions of linguistic choices within the narratives.

This process allowed us to identify differences in word usage, sentence structure, and the ways meaning is conveyed, including the use of foreign words, word order variations, politeness strategies, and narrative techniques. By conducting this analysis and compiling a small corpus of examples, we can systematically identify the linguistic patterns employed by the authors.

METHODOLOGY

This study examines how language is used in novels written by Muslim women from postcolonial backgrounds. Methodologically, the study adopts a qualitative comparative discourse-analytic approach informed by postcolonial theory, World Englishes, and translingual practice. The analysis combines close textual reading with systematic linguistic annotation in order to identify recurring patterns of linguistic innovation and cultural meaning-making across the selected texts. It integrates literary analysis with the study of linguistic patterns and variations of English worldwide. The aim is to understand how these authors employ language to convey their unique perspectives and challenge conventional ways of thinking.

The research process involves several steps, including close reading and annotation of the texts, identification of linguistic patterns and themes, and interpretation of the results in context. By combining insights from linguistics, literature, and postcolonial theory, the study demonstrates how language can function as a powerful tool for decolonization and social change. It explores how Muslim women writers innovate with English, blending diverse styles and dialects to create a

distinct narrative voice. The study's interdisciplinary approach allows for a deeper understanding of the complex interactions between language, culture, and power. Ultimately, it seeks to bridge linguistics and literature in postcolonial studies, highlighting the central role of language in shaping our understanding of the world and our place within it. A limitation of the study is the relatively small size of the corpus (approximately 3,000 words). Since the research is qualitative in nature, the findings are not intended to be statistically generalizable. Rather, the selected texts function as illustrative case studies that provide insight into broader processes of linguistic innovation, translingual practice, and the negotiation of cultural identity in contemporary Muslim women's writing.

RESULTS AND DISCUSSION

In this section, we delve into the analysis of two fictional novels, *Minaret* and *Home Fire*, focusing on their lexical, syntactical, and pragmatic deviations from Standard English. These deviations are systematically categorized into three distinct groups:
(a) Borrowings, untranslated;
(b) Restructuring English lexemes; and
(c) Composition of lexical formation.
The findings reveal how both novels employ these systematic vocabulary departures as techniques for transforming dominant linguistic norms. These aberrations are not merely stylistic choices but are functionally significant, ideologically motivated, and strategically systematic. They play a crucial role in expanding the expressive capacity of English as a multicultural and culturally enriched medium. The subsequent table will further illustrate the specific results of the lexical analysis of both novels, demonstrating their innovative approach to language.

Table 1
Comparative Analysis of Islamic Lexical Items in Minaret and Home Fire

Category	Minaret (Aboulela)	Home Fire (Shamsie)	Function in Decolonization
Religious lexical borrowing	*hijab:* "She pulled her *hijab* closer…" (Aboulela, 2005:36) Retains Islamic specificity; resists translation into Western categories.	*veil:* "heads of *veil*ed women' (Shamsie, 2017:122) cultural/visual signifier	Aboulela uses **lexical retention and semantic specificity** (hijab), preserving strong cultural indexing, while Shamsie relies on **lexical substitution and semantic generalization** (veil), reducing

			explicit religious meaning.
Ritual terminology	*azan:* "We heard the dawn *azan* as we turned into our house.''(Aboulela, 2005:37) Maintains theological precision.	'Allah would hear even a *prayer* whispered.'Indirect equivalents (e.g. references to prayer/faith) (Shamsie, 2017:158) Less ritual-specific, more contextual.	Minaret employs **lexical retention with high indexicality** (azan), maintaining a culturally specific signifier, whereas Home Fire uses **lexical generalization and reduced indexicality** (prayer), aligning with the neutralizing tendencies of global English. .
Divine reference	*Allah:* "I tell myself that Allah will protect me' (Aboulela, 2005:83) Rejects Christianized "God".	'Allah would hear even a prayer' (Shamsie, 2017:158)	Both novels exhibit **lexical retention with strong religious indexicality** (Allah), preserving Islamic specificity and resisting semantic substitution (God), thereby reinforcing linguistic decolonization.
Formulaic expressions	*Inshallah* (Aboulela, 2005:86) Encodes divine contingency.	Insha Allah (Shamsie, 2017:121)	Both novels show **lexical retention and pragmatic encoding** (inshallah / insha Allah), marking divine contingency and

			reinforcing Islamic discourse within global English.
Cultural-religious events	*Eid* (Aboulela, 2005:99) Untranslated, context-driven meaning	*Eid* (Shamsie, 2017:178)	Both novels employ **lexical retention and contextual inferencing** (Eid), preserving a culturally specific marker while supporting linguistic decolonization. .
Semantic reconfiguration (English lexemes)	*home*, *modesty* "Khartoum was no longer home" (Aboulela, 2005:100) Spiritual/cultural meaning	*home*, *belonging* "This country is your home" (Shamsie, 2017:195) Politicized meaning	Minaret shows **semantic reconfiguration** (home) toward spiritual-cultural meaning, while Home Fire reflects **semantic politicization**, linking home and belonging to national identity and exclusion..
Institutional / political lexicon	Minimal presence	*citizenship*, *security risk*, *revoked* (2017:203) Bureaucratic discourse	Minaret shows minimal institutional lexicon, whereas Home Fire foregrounds bureaucratic terms (e.g., citizenship, security risk, revoked), reflecting politicized state discourse.
Hybrid lexical	*Allah + English syntax*	*Allah + English co-presence*	Both novels use

constructions	(2005:203) Translingual layering	"hijab + perfect English" (2017:158)	**hybrid constructions,** but Minaret foregrounds **translingual layering**, while Home Fire reflects **syntactic integration** into globalized English discourse.
Absence of glossing	No translation of key Islamic terms	No translation of Urdu kinship terms	Both novels use **non-glossed lexical retention**, leaving Islamic and Urdu terms untranslated and relying on contextual inference, thereby supporting linguistic decolonization through reader adaptation.

When we examine *Minaret* by Aboulela and *Home Fire* by Shamsie, it becomes clear that altering the use of language, what is often referred to as the transformation of dominant linguistic conventions, is a complex process. It is not merely about incorporating words from other languages but involves reshaping English as a whole system for conveying meaning. This aligns with Pennycook's (2007:6-15) observation that English, as a global language, is shaped by the people who use it in diverse contexts. Similarly, Canagarajah (2013:41) emphasizes that multilingual speakers can combine their languages creatively to construct meaning. Thus, reworking dominant linguistic conventions is not simply about adding new words to English but about using the language in ways that reflect the diversity of its speakers. This process entails examining words, meanings, contextual usage, and the underlying ideas and values they convey. By doing so, we recognize English as a dynamic system, capable of adaptation and transformation by its users. While both novels contest monolingual standards associated with standardized Anglo-American

English, they employ distinct strategies: *Minaret* emphasizes lexical preservation and theological precision, whereas *Home Fire* foregrounds hybridity and the integration of politicized discourse. These findings suggest that linguistic decolonization is not monolithic but operates along a continuum between resistance and adaptation.

The use of Islamic dress terminology in *Minaret* and *Home Fire* illustrates how lexical choice mediates the representation of religious identity in global English. In *Minaret*, the term hijab in "She pulled her hijab closer…" (2005:36) retains strong Islamic specificity and resists translation into more generalized Western equivalents such as "veil," thereby renegotiating linguistic authority through lexical retention. This aligns with Ngũgĩ wa Thiong'o's (1986:16) view that language is deeply embedded in cultural epistemologies and that preserving indigenous terms is essential for resisting colonial forms of knowledge production. In contrast, *Home Fire* uses the more generalized expression "heads of veiled women" (2017:122), where the veil functions as a cultural and visual signifier rather than a precise religious marker. This reflects a neutralizing tendency within global English that dilutes explicit religious indexing while enhancing translatability and accessibility. However, this does not necessarily signal cultural erasure; rather, it can be read through Bhabha's concept of cultural hybridity as the reconfiguration of identity within globalized linguistic systems. Overall, while *Minaret* foregrounds lexical resistance through specificity, *Home Fire* demonstrates a shift toward more generalized representation within global English discourse.

A notable divergence between the texts emerges in their treatment of ritual terminology. In *Minaret*, the use of azan in "We heard the dawn azan as we turned into our house" (2005:37) preserves ritual specificity and theological precision, thereby resisting equivalence-based translation. This aligns with Spivak's (1993:56) critique of translation as a process that can erase cultural and semantic particularities embedded in language. In contrast, *Home Fire* employs more generalized references to prayer and faith, as in "Allah would hear even a prayer whispered" (2017:158), which prioritizes contextual meaning and accessibility over ritual precision. This contrast highlights a tension between cultural specificity and global comprehensibility, suggesting that linguistic representation in global English often negotiates between preserving religious particularity and ensuring broader interpretability. While *Minaret* foregrounds ritual specificity as a form of linguistic decolonization, *Home Fire* reflects a tendency toward lexical neutralization within global English discourse.

The use of Allah in both *Minaret* and *Home Fire* constitutes the preservation of an Islamic divine reference that resists substitution with the Christianized lexical norm "God," thereby maintaining theological specificity within English-language discourse. In *Minaret*, "I tell myself that Allah will protect me" (2005:83) reflects a direct, intimate invocation of the divine that underscores personal faith while rejecting a Christianized equivalence. Similarly, *in Home Fire*, "Allah would hear even a prayer" (2017:158) retains the Arabic divine term within a broader sociopolitical narrative context. In both texts, the consistent use of Allah functions as a strategy for pluralizing English and preserving Islamic epistemologies,

preserving Islamic epistemological framing and resisting semantic replacement within global English.

Formulaic expressions such as *inshallah* in *Minaret* exemplify the transfer of pragmatic norms across languages, encoding a culturally specific modality of divine contingency that cannot be fully captured through direct English equivalents. This aligns with Canagarajah's (2013:41) notion of translingual meaning-making, where meaning is constructed through the interaction of multiple linguistic and cultural resources. Similarly, *Home Fire* uses *insha Allah* (2017:121) as a retained formulaic expression, preserving its Islamic pragmatic function within global English discourse. In both texts, *inshallah / insha Allah* encodes divine contingency and reinforces Islamic discursive presence in English through lexical retention rather than translation.

The use of *Eid* without glossing in both *Minaret* and *Home Fire* exemplifies a strategy of retaining culturally specific terminology without mediating it through translation or explanation. This aligns with Spivak's (1993:76) call for ethical engagement with alterity, where cultural and linguistic difference is preserved rather than assimilated for the reader's convenience. In both novels, *Eid* functions as an untranslated cultural-religious marker whose meaning is constructed through context, thereby positioning the reader within a space of interpretive responsibility. Rather than subordinating non-Western cultural references to Western expectations of transparency, both texts disrupt the normative hierarchy of intelligibility by preserving the integrity of Islamic cultural specificity. Consequently, *Eid* in both *Minaret* and *Home Fire* contributes to the pluralization of English through its contextualized but untranslated presence.

Beyond lexical borrowing, both texts engage in the resemanticization of core English lexemes such as home and belonging. In *Minaret*, these terms are redefined through spiritual and diasporic experiences, while in *Home Fire*, they are politicized within the context of citizenship and migration. This demonstrates that linguistic transformation extends beyond lexical borrowing to include the resemanticization of existing English lexemes. This internal reconfiguration of meaning supports Pennycook's (2007) argument that English is continually reshaped through situated linguistic practices.

The prominence of bureaucratic and political terminology in *Home Fire*, including citizenship, security risk, and revoked, highlights the role of language in constructing and regulating the racialized "Other." This aligns with Michel Foucault's (1972:124) concept of discourse as a mechanism of power. The relative absence of such terminology in *Minaret* foregrounds personal and spiritual transformation rather than institutional critique. This difference highlights how linguistic resistance and norm transformation can operate across different domains of social experience, from personal feelings to big institutions. The manifestation of these strategies varies according to the sociocultural and ideological concerns foregrounded in each text. While one text privileges intimate and spiritual dimensions of experience, the other foregrounds institutional and political forms of discourse. Together, these contrasting approaches illustrate the diverse mechanisms through which linguistic transformation may be articulated in postcolonial writing.

Both novels employ distinct forms of linguistic hybridity. Aboulela uses Arabic words in English sentences, while Shamsie combines Urdu and English. These practices demonstrate that English functions as a flexible and adaptive linguistic resource rather than a fixed and homogeneous system. English emerges as a dynamic and negotiable linguistic system rather than a stable and homogeneous entity. Through these linguistic practices, the authors contest monolithic conceptions of English and foreground its plural and translingual character. Instead, the novels demonstrate the heterogeneous and plural character of English. Such practices expand the expressive capacity of English and reinforce its multilingual potential. Such hybridity reflects Bhabha's (1994:37-39) "third space," where new linguistic and cultural forms emerge through interaction and negotiation.

The absence of glossing for culturally specific terminology represents a deliberate narrative and ideological strategy. By not doing this, the authors are saying they don't think they need to make non-Western ideas easy for Western readers to understand. This strategy enacts what Canagarajah (2013:98) describes as linguistic pluralism, positioning readers as active participants in meaning-making rather than passive recipients. It also aligns with Spivak's (1993:56) emphasis on the ethical responsibility of engaging with difference.

The study demonstrates two complementary modes of transforming linguistic authority. *Minaret* exemplifies a strategy of lexical preservation and cultural continuity, whereby religious and cultural meanings are maintained without translation or semantic reduction. *Home Fire* exemplifies a model of hybridity and political discursivity, integrating multiple linguistic resources and engaging with institutional power structures. Together, these models demonstrate that English can be reworked across multiple levels of linguistic practice, transforming English into a medium capable of expressing diverse, non-Western realities. As Ngũgĩ (1986:34) argues, reclaiming language is central to reclaiming identity; these texts illustrate how such reclamation can occur within, rather than outside, the English language.

CONCLUSION

This study has shown that contemporary Muslim women writers use English not just as a neutral way of communicating, but as a space for expressing identity, negotiating meaning, and reshaping cultural perspectives. Their writing presents English as a flexible, global language shaped by different social, cultural, and religious contexts rather than a single fixed standard.

Across the analysis, three interrelated levels of linguistic practice were identified: lexical choice, syntactic structuring, and pragmatic expression. These include lexical retention (*hijab, azan, Allah, Eid*), formulaic expressions (*inshallah*), and semantic reconfiguration of English lexemes such as home and belonging. Together, these features construct hybrid and translingual meanings that challenge monolingual norms of intelligibility.

A comparative reading shows that *Minaret* predominantly reworks dominant linguistic conventions through lexical preservation and ritual specificity, while *Home Fire* integrates Islamic terminology within broader global English discourse, often producing partial semantic neutralization alongside sociopolitical

recontextualization. This contrast highlights different modes of negotiating cultural specificity within global English.

Theoretically, the study brings together Ngũgĩ wa Thiong'o's concept of language as cultural memory, Spivak's ethics of alterity, Pennycook's notion of English as translocal practice, Canagarajah's translingual framework, and Bhabha's "third space." Collectively, these perspectives position the transformation of linguistic norms as both a discursive practice and a literary strategy through which marginalized epistemologies reshape English from within.

Ultimately, the findings suggest that English in contemporary Muslim women's writing functions as a contested and productive space of meaning-making, where linguistic boundaries are reconfigured rather than fixed, and where cultural and religious identities are actively inscribed into global discourse.

REFERENCES

1. Aboulela, L. (2005). Minaret. Grove Press.
2. Bhabha, H. K. (1994). The location of culture. Routledge.
3. Canagarajah, A. S. (2013). Translingual practice: Global Englishes and cosmopolitan relations. Routledge.
4. Castañeda Peña, H., Gamboa, P., & Kramsch, C. (Eds.). (2024). Decolonizing applied linguistics research in Latin America: Moving to a multilingual mindset. Routledge.
5. Foucault, M. (1972). The archaeology of knowledge. Pantheon Books.
6. Kachru, B. B. (1985). Standards, codification and sociolinguistic realism: The English language in the outer circle. In R. Quirk & H. G. Widdowson (Eds.), English in the world: Teaching and learning the language and literatures (pp. 11–30). Cambridge University Press.
7. Ngũgĩ wa Thiong'o. (1986). Decolonising the mind: The politics of language in African literature. James Currey.
8. Ndlovu-Gatsheni, S. J. (2013). Coloniality of power in postcolonial Africa: Myths of decolonization. CODESRIA.
9. Pennycook, A. (2007). Global Englishes and transcultural flows. Routledge.
10. Shamsie, K. (2017). Home fire. Riverhead Books.
11. Spivak, G. C. (1993). The politics of translation. In D. Barrett (Ed.), Outside in the teaching machine (pp. 179-200). Routledge.

REZIME

Ovaj rad istražuje kako savremene muslimanske autorke koriste engleski jezik kao sredstvo lingvističke dekolonizacije, preispitujući njegovu tradicionalnu ulogu kao jezika kolonijalne moći i transformišući ga u prostor kulturne afirmacije, otpora i identitetskog pregovaranja. Polazeći od postkolonijalnih teorijskih perspektiva i savremenih sociolingvističkih pristupa, istraživanje analizira načine na koje književni tekstovi ovih autorki redefinišu odnose između jezika, kulture i moći. Na osnovu komparativne analize odabranih književnih dela, rad pokazuje da engleski

jezik ne funkcioniše samo kao sredstvo komunikacije, već i kao prostor stvaranja novih značenja, osporavanja dominantnih jezičkih normi i artikulacije alternativnih kulturnih i epistemoloških perspektiva. Analiza je usmerena na tri lingvistička nivoa: leksiku, sintaksu i pragmatiku, pri čemu se ispituje kako autorke koriste leksičke inovacije, pozajmljenice iz lokalnih jezika, sintaksička odstupanja i pragmatičke strategije radi očuvanja kulturne specifičnosti i izražavanja složenih identitetskih pozicija. Rezultati ukazuju da ove autorke oblikuju engleski jezik kroz hibridne i transjezičke forme koje dovode u pitanje ideju standardizovanog i homogenog jezika, potvrđujući koncept *World Englishes* i translingvalne književne prakse. Povezujući postkolonijalnu teoriju, primenjenu lingvistiku i analizu književnog diskursa, rad posmatra lingvističku dekolonizaciju kao istovremeno sociolingvistički proces i književnu strategiju. Zaključuje se da savremena književnost muslimanskih autorki značajno doprinosi afirmaciji marginalizovanih glasova, razvoju jezičke raznovrsnosti i izgradnji inkluzivnijeg globalnog književnog i jezičkog prostora.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]
Vol. 26, str. 134-150, 2026. god.
Tematska oblast: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija
Datum prijema rada: 30.05.2026. *Datum prihvatanja rada: 10.07.2026.*
UDK: 37.015.3:159.953 doi:10.5937/univmis2626134M
37.025/.026:004.8

Originalni naučni rad

ZNAČAJ I PRIMENA VEŠTAČKE INTELIGENCIJE U OBRAZOVANJU 21. VEKA

Admir Metić
Pedagoški fakultet u Jagodini, Univerzitet u Kragujevcu
Kragujevac, Srbija
admir.metic@gmail.com, https://orcid.org/0009-0006-8354-3335

Apstrakt
Rad se bavi teorijskom analizom uloge i značaja veštačke inteligencije u savremenom obrazovnom sistemu, sa posebnim fokusom na njene funkcionalne, pedagoške i etičke implikacije u okviru nastavnog procesa. Polazeći od konceptualno-teorijskog određenja veštačke inteligencije kao kompleksnog, interdisciplinarnog fenomena, ukazuje se na njenu poziciju jednog od ključnih determinanti transformacije obrazovanja u 21. veku, pri čemu njen uticaj obuhvata tehnološke, didaktičko-metodičke i društvene dimenzije. U radu se analizira primena veštačke inteligencije u obrazovanju kroz prizmu personalizacije nastavnog procesa, adaptivnog učenja i automatizacije administrativnih i evaluativnih aktivnosti, čime se omogućava optimizacija obrazovnih ishoda i povećanje efikasnosti nastavnog sistema. Poseban akcenat stavljen je na ulogu inteligentnih sistema i četbotova kao didaktičkih alata koji doprinose razvoju interaktivnog, samoregulatornog i istraživački orijentisanog učenja, uz istovremeno problematizovanje njihove epistemološke pouzdanosti i pedagoške validnosti. Dalje, razmatra se primena veštačke inteligencije u oblasti učenja stranih jezika i mašinskog prevođenja, pri čemu se ističe njen doprinos unapređenju lingvističkih kompetencija i interkulturalne komunikacije, ali i ograničenja koja proizilaze iz nedovoljnog razumevanja semantičko-pragmatičkog konteksta. Poseban segment rada posvećen je analizi etičkih izazova, uključujući pitanja zaštite privatnosti, bezbednosti podataka, algoritamske pristrasnosti i normativnog regulisanja upotrebe ovih sistema u obrazovanju. Sagledavanjem navedenih teorijskih i praktičnih aspekata, veštačka inteligencija se potvrđuje kao značajan faktor unapređenja obrazovnog procesa, pri čemu njena efektivna implementacija zavisi od integrativnog pristupa koji podrazumeva usklađivanje tehnoloških inovacija sa pedagoškim principima i etičko-normativnim okvirima savremenog društva.
Ključne reči: veštačka inteligencija, obrazovanje, etika, nastava, tehnologija.

Ovaj članak je članak otvorenog pristupa distribuiran pod uslovima licence Creative Commons Attribution (CC BY) (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

SIGNIFICANCE AND APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN 21ST CENTURY EDUCATION

Abstract
The paper deals with the theoretical analysis of the role and importance of artificial intelligence in the modern educational system, with a special focus on its functional, pedagogical and ethical implications within the teaching process. Starting from the conceptual-theoretical definition of artificial intelligence as a complex, interdisciplinary phenomenon, its position as one of the key determinants of the transformation of education in the 21st century is indicated, whereby its influence includes technological, didactic-methodical and social dimensions. The paper analyzes the application of artificial intelligence in education through the prism of personalization of the teaching process, adaptive learning and automation of administrative and evaluative activities, thus enabling the optimization of educational outcomes and increasing the efficiency of the teaching system. Special emphasis is placed on the role of intelligent systems and chatbots as didactic tools that contribute to the development of interactive, self-regulatory and research-oriented learning, while at the same time questioning their epistemological reliability and pedagogical validity. Furthermore, the application of artificial intelligence in the field of foreign language learning and machine translation is considered, emphasizing its contribution to the improvement of linguistic competence and intercultural communication, but also the limitations arising from insufficient understanding of the semantic-pragmatic context. A special segment of the work is devoted to the analysis of ethical challenges, including issues of privacy protection, data security, algorithmic bias and normative regulation of the use of these systems in education. By looking at the aforementioned theoretical and practical aspects, artificial intelligence is confirmed as a significant factor in the improvement of the educational process, while its effective implementation depends on an integrative approach that involves harmonizing technological innovations with pedagogical principles and ethical-normative frameworks of modern society.
Keywords: artificial intelligence, education, ethics, teaching, technology.

UVOD

Veštačka inteligencija često se doživljava kao savremen fenomen, iako njeno poreklo pripada ranijem periodu razvoja nauke i računarstva. U naučnoj literaturi ovaj koncept se vezuje za Džona Makartija, koji je 1955. godine, u okviru predloga istraživačkog projekta na Dartmut koledžu, prvi put sistematski definisao ovu oblast. U toj ranoj formulaciji, veštačka inteligencija je opisana kao naučna disciplina usmerena na kreiranje mašina sposobnih za ispoljavanje inteligentnog ponašanja, pri čemu su posebno naglašeni računarski programi kao ključni nosioci takvih funkcija (McCarthy, 2007). Veštačka inteligencija, kao složen skup različitih alata, sistema i softverskih rešenja, ne dozvoljava jednostavno i jednoznačno definisanje koje bi obuhvatilo sve njene pojavne oblike i funkcionalne dimenzije. Ona se danas smatra jednim od najznačajnijih dostignuća savremenog tehnološkog razvoja, pri čemu je njena upotreba prisutna u gotovo svim oblastima društvenog i profesionalnog delovanja. U takvim okolnostima, njen ubrzan

napredak nameće potrebu da države razvijaju odgovarajuće strategije, kako bi se potencijali ove tehnologije usmerili ka što efikasnijoj i odgovornijoj primeni.
Posebno mesto veštačka inteligencija zauzima u obrazovnom sistemu, gde se njena uloga može posmatrati kroz dva međusobno povezana pravca. S jedne strane, neophodno je osposobiti stanovništvo da razume i koristi savremene tehnologije na način koji je istovremeno produktivan i bezbedan, dok se s druge strane naglašava potreba za obrazovanjem mladih generacija koje će biti spremne da nakon završetka školovanja aktivno učestvuju u primeni i daljem razvoju ovih sistema. Investiranje u obrazovanje u tom smislu predstavlja dugoročnu razvojnu strategiju koja proizvodi višestruke efekte, ne samo u ekonomskom, već i u društvenom i ekološkom pogledu. Iz tog razloga, obrazovni sistem mora biti usklađen sa savremenim tokovima, tako da istovremeno obezbeđuje kvalitetna znanja i kompetencije potrebne tržištu rada, ali i integriše nove tehnologije i veštačku inteligenciju radi unapređenja sopstvene efikasnosti i kvaliteta nastave.

DEFINICIJSKI OKVIRI VEŠTAČKE INTELIGENCIJE U 21. VEKU

Za ovaj pojam ne postoji univerzalno prihvaćena definicija veštačke inteligencije, pri čemu se isti termin upotrebljava u različitim kontekstima, kako unutar same oblasti, tako i izvan nje. Razlog za takvu raznolikost leži u činjenici da je inteligencija sama po sebi složen i višedimenzionalan fenomen, zbog čega je nerealno očekivati njeno jednoznačno definisanje u sadašnjoj fazi razvoja ove oblasti. Upravo iz tih razloga postoje brojne interpretacije i teorijska određenja, među kojima se posebno ističu ona koja potiču od organizatora prve konferencije posvećene veštačkoj inteligenciji, a koja se često uzimaju kao referentne tačke u razmatranju ovog pojma.
Veštačka inteligencija predstavlja vrstu veštačke inteligencije koja ima sposobnost da samostalno generiše novi sadržaj (tekstualni ili audio-vizuelni), i upravo ta generativna komponenta je razlikuje od programa koji su namenjeni procesuiranju, analizi ili reprodukciji podataka (Ka Yuk Chan & Colloton, 2024). Na osnovu određene baze podataka na kojoj su trenirani, modeli bazirani na veštačkoj inteligenciji mogu kreirati, na primer, različite vrste tekstova, slika ili video-materijala. Pomoću algoritama mašinskog učenja ovi alati se permanentno razvijaju i funkcionišu samostalno. Najzad, osim procesuiranja postojećih podataka, imaju sposobnost da generišu novi sadržaj na osnovu predikcija (Mollick, 2024).
U jednoj od popularnih definicija, veštačka inteligencija predstavlja interdisciplinarnu oblast savremene nauke i tehnologije koja, oslanjajući se na dostignuća informatike, matematike, kognitivnih nauka i lingvistike, nastoji da razvije sisteme sposobne da simuliraju i realizuju složene oblike ljudskog mišljenja, uključujući učenje, zaključivanje, rešavanje problema i donošenje odluka u dinamičnim okruženjima (Stefanović, Havzi, Lolić, Janković & Dakić, 2021). Veštačka inteligencija može se definisati kao skup metoda, algoritama i modela koji omogućavaju računarima da, kroz obradu velikih količina podataka i adaptivno učenje iz iskustva, razvijaju sposobnosti koje se tradicionalno vezuju za ljudsku inteligenciju, pri čemu takvi sistemi pokazuju autonomiju i fleksibilnost u

različitim kontekstima primene (Baković, 2023).
U širem teorijskom smislu, veštačka inteligencija obuhvata koncepte i tehnike usmerene ka konstruisanju inteligentnih agenata, odnosno entiteta koji percipiraju svoje okruženje putem senzora, obrađuju informacije kroz složene modele reprezentacije znanja i, na osnovu toga, preduzimaju racionalne akcije radi ostvarivanja definisanih ciljeva (Kosanović, 2022). Veštačka inteligencija se takođe može razumeti kao tehnološki i filozofski okvir u okviru kojeg se proučava i implementira sposobnost mašina da imitiraju, unapređuju ili nadmašuju određene aspekte ljudske kognicije, uključujući prepoznavanje obrazaca, razumevanje prirodnog jezika i donošenje odluka u uslovima neizvesnosti, pri čemu se poseban akcenat stavlja na kontinuirano unapređenje performansi kroz interakciju sa okruženjem (Stanić & Stanić, 2023). Sistem koji je zasnovan na veštačkoj inteligenciji može biti potpuno zasnovan na softveru, poput virtuelnih asistenata sa kojima je moguće glasovno komunicirati, softvera za prepoznavanje lica i govora, ili softvera za prepoznavanje slika i svima njima je zajedničko to što reaguju u virtuelnom svetu.
Opširnije bi se moglo reći da se veštačka inteligencija ne odnosi samo na računare, već i na robote i neke druge mašine, koje treba da steknu sposobnost da razmišljaju i donose odluke kao ljudska bića. Danas veštačka inteligencija predstavlja suviše širok pojam, pa se obično govori o različitim granama veštačke inteligencije, a to su mašinsko učenje, robotika, neuronske mreže, obrada prirodnog jezika itd. Gotovo je nemoguće pronaći oblast u kojoj veštačka inteligencija nije primenjena.

Prednosti i nedostaci veštačke inteligencije

Veštačka inteligencija predstavlja jednu od najznačajnijih tehnoloških inovacija savremenog doba, čiji se uticaj reflektuje na gotovo sve sfere društvenog, ekonomskog i naučnog razvoja, pri čemu njena primena kontinuirano redefiniše način na koji ljudi rade, komuniciraju i donose odluke. Razvoj ovih sistema omogućio je automatizaciju brojnih procesa, unapređenje efikasnosti i stvaranje novih modela poslovanja, ali je istovremeno otvorio i niz etičkih, socijalnih i bezbednosnih dilema koje zahtevaju pažljivo razmatranje (Baković, 2023). U tom kontekstu, razumevanje prednosti i nedostataka veštačke inteligencije postaje ključno za njenu odgovornu i održivu implementaciju u savremenom društvu.
Prednosti veštačke inteligencije ogledaju se u njenoj sposobnosti da, kroz automatizaciju kompleksnih i repetitivnih procesa, značajno poveća operativnu efikasnost organizacija, pri čemu se ljudski resursi mogu usmeriti ka kreativnijim i strateški važnijim zadacima. Nadalje, zahvaljujući naprednim algoritmima za obradu velikih količina podataka, veštačka inteligencija omogućava donošenje preciznijih i informisanijih odluka, što je od posebnog značaja u oblastima kao što su medicina, finansije i inženjerstvo. Takođe, implementacija inteligentnih sistema doprinosi smanjenju grešaka koje su inherentne ljudskom faktoru, čime se povećava pouzdanost i kvalitet rezultata u različitim profesionalnim domenima (Noy & Zhang, 2023).
Pored toga, veštačka inteligencija omogućava visok stepen personalizacije usluga, budući da sistemi mogu analizirati korisničke preferencije i ponašanja, te na

osnovu toga prilagoditi ponudu i sadržaj individualnim potrebama. U kontekstu naučno-tehnološkog razvoja, ona značajno ubrzava istraživačke procese, jer omogućava otkrivanje skrivenih obrazaca i korelacija u podacima koji bi bili teško uočljivi tradicionalnim metodama analize. Takođe, primena veštačke inteligencije doprinosi razvoju inovativnih tehnologija i novih poslovnih modela, čime se podstiče ekonomski rast i globalna konkurentnost savremenih društava. Konačno, njen potencijal da funkcioniše kontinuirano, bez potrebe za odmorom i uz visok nivo konzistentnosti u radu, predstavlja značajnu prednost u sistemima gde je neprekidnost i stabilnost operacija od ključnog značaja (Dwivedi, 2025). Sumirajući izložene prednosti, one se ogledaju u njenoj sposobnosti da, kroz unapređenje efikasnosti, preciznosti i inovativnosti u različitim društvenim i ekonomskim sferama, značajno doprinese opštem tehnološkom i civilizacijskom napretku, čime se potvrđuje njen strateški značaj u savremenom razvoju društva.
Nedostaci veštačke inteligencije manifestuju se, pre svega, kroz potencijalno smanjenje zaposlenosti, budući da automatizovani sistemi sve češće preuzimaju poslove koje su ranije obavljali ljudi, što može dovesti do socijalnih i ekonomskih disbalansa. Pored toga, upotreba veštačke inteligencije otvara ozbiljna pitanja privatnosti, jer prikupljanje i obrada velikih količina podataka o korisnicima mogu rezultirati zloupotrebom ličnih informacija i narušavanjem osnovnih prava pojedinaca. Takođe, jedan od ključnih problema jeste pristrasnost algoritama, koja nastaje usled neadekvatnih ili neuravnoteženih skupova podataka, što može dovesti do diskriminatornih odluka u osetljivim oblastima kao što su zapošljavanje ili pravosuđe (Bell & Bell, 2023). Dalje, visoki troškovi razvoja, implementacije i održavanja AI sistema predstavljaju značajnu prepreku za širu primenu, naročito u manje razvijenim ekonomijama i manjim organizacijama. Uz to, kompleksnost i netransparentnost savremenih modela otežavaju razumevanje načina na koji se donose odluke, što umanjuje poverenje korisnika i otežava kontrolu nad sistemima. Ne treba zanemariti ni mogućnost zloupotrebe veštačke inteligencije u vojne ili manipulativne svrhe, čime se može ugroziti bezbednost i stabilnost društva na globalnom nivou. Konačno, prekomerno oslanjanje na inteligentne sisteme može dovesti do smanjenja kritičkog mišljenja i kognitivnih sposobnosti kod ljudi, što dugoročno može imati negativne posledice po intelektualni razvoj pojedinaca i društva u celini (Darnell & Gopalkrishnan, 2024). Sa aspekta sagledavanja nedostataka, može se uočiti da veštačka inteligencija nosi sa sobom kompleksne socijalne, etičke i bezbednosne izazove, koji zahtevaju adekvatno normativno i institucionalno uređivanje kako bi se ublažile njihove potencijalne negativne posledice.

VEŠTAČKA INTELIGENCIJA U OBRAZOVNOM PROCESU

U savremenom društvu koje je sve više digitalizovano, digitalna pismenost predstavlja ne samo ključnu veštinu za svakodnevni život, već i osnovni preduslov za profesionalni razvoj i društvenu participaciju. S obzirom na rapidni razvoj informacionih i komunikacionih tehnologija, pojedinci su suočeni s potrebom da razviju širok spektar veština, kako bi efikasno upravljali digitalnim alatima, prepoznavali i analizirali informacije, komunicirali, kao i aktivno učestvovali u

društvenim procesima (Metić, 2026). Kada je u pitanju obrazovni sistem, veštačka inteligencija u službi nastave može se definisati kao alat koji se prilagođava učenikovom znanju. S obzirom na ovu prilagodljivost velikih jezičkih modela, spektar mogućnosti za njihovu primenu u nastavi veoma je širok. Budući da su ovi alati specijalizovani za generisanje teksta, uz pomoć njih se mogu kreirati različite vrste materijala za nastavu (Volarić & Crnokić, 2022). Danas se uz pojam veštačke inteligencije često koristi i termin mašinsko učenje, koje predstavlja podoblast veštačke inteligencije, a podrazumeva ostvarivanje složenih zadataka od strane mašina po osnovu iskustva stečenog učenjem (Stojić, Vekić, Borocki &Fajski, 2019). Značaj novih tehnologija i veštačke inteligencije u nastavi i sistemu obrazovanja uopšte je višestruk. Kako bi značaj i uloga veštačke inteligencije bili shvaćeni na pravi način, potrebno je pravovremeno edukovati decu i mlade. Da bismo mogli da govorimo o upotrebi veštačke inteligencije u nastavnom procesu, prvo je važno predočiti učenicima, ali i nastavnicima i profesorima sve o značaju i važnosti veštačke inteligencije, ali i svim prednostima i nedostacima njene upotrebe. Bilo koja tehnologija upotrebljena na pogrešan način može doneti više problema nego koristi. (Salas-Pilco, Xiao & Oshima, 2022). U tom smislu, primena veštačke inteligencije u obrazovanju podrazumeva transformaciju tradicionalnih nastavnih metoda, pri čemu se fokus postepeno pomera sa frontalne nastave ka individualizovanom i adaptivnom učenju koje uzima u obzir specifične potrebe i tempo svakog učenika. Savremeni inteligentni sistemi omogućavaju kontinuirano praćenje napretka učenika, što nastavnicima pruža detaljniji uvid u proces učenja i olakšava pravovremeno identifikovanje poteškoća u savladavanju nastavnog gradiva. Na taj način se stvara mogućnost za blagovremenu intervenciju i prilagođavanje nastavnih strategija, čime se povećava ukupna efikasnost obrazovnog procesa (Vranješ & Kocevska, 2024). Pored toga, upotreba veštačke inteligencije doprinosi razvoju interaktivnih obrazovnih platformi koje učenicima omogućavaju pristup personalizovanim sadržajima u bilo kom trenutku i sa različitih lokacija. Takav oblik učenja posebno je značajan u kontekstu savremenog digitalnog društva, u kojem fleksibilnost i dostupnost obrazovnih resursa postaju ključni faktori uspeha. Istovremeno, implementacija ovih tehnologija zahteva jasno definisane pedagoške ciljeve, kako bi se sprečilo da tehnologija postane sama sebi svrha, umesto sredstvo za unapređenje znanja. Uloga nastavnika se u tom procesu ne umanjuje, već se transformiše u pravcu mentorskog i facilitatorskog delovanja, pri čemu nastavnik postaje vodič kroz složene informacione sisteme i digitalne resurse (Mansur, 2025).

Veštačka inteligencija takođe omogućava razvoj simulacionih modela i virtuelnih okruženja, u kojima učenici mogu na praktičan način primenjivati stečena znanja u kontrolisanim uslovima. Ovakvi pristupi doprinose boljem razumevanju apstraktnih pojmova, posebno u prirodnim i tehničkim naukama, gde je vizualizacija procesa od velikog značaja. Pored obrazovnih koristi, ovakav tehnološki napredak podstiče i razvoj digitalnih kompetencija učenika, koje su neophodne za njihovu buduću profesionalnu integraciju u savremeno tržište rada. Međutim, i pored brojnih prednosti, neophodno je voditi računa o očuvanju kritičkog mišljenja, kako učenici ne bi postali pasivni korisnici tehnologije koji bez razmišljanja prihvataju generisane informacije (Obidovna, 2024). U tom kontekstu,

važno je razvijati sposobnost analitičkog razmišljanja i evaluacije izvora informacija, kako bi se obezbedila njihova tačnost i relevantnost. Takođe, zaštita podataka i privatnost učenika predstavlja jedan od ključnih izazova u primeni veštačke inteligencije u obrazovanju, što zahteva stroge etičke i pravne okvire. Na kraju, uspešna integracija veštačke inteligencije u obrazovni sistem zavisi od balansiranog pristupa koji objedinjuje tehnološke inovacije, pedagošku odgovornost i društvenu svest o njenim dugoročnim implikacijama (Vranješ & Kocevska, 2024). Uzimajući u obzir sve prethodno navedene aspekte, može se zaključiti da integracija veštačke inteligencije u obrazovni proces predstavlja složen i višedimenzionalan pedagoško-tehnološki fenomen koji, uz adekvatno strateško planiranje, etičku regulaciju i kontinuirano stručno usavršavanje nastavnog kadra, ima potencijal da značajno unapredi kvalitet, dostupnost i efikasnost obrazovanja u savremenom društvu.

Etički aspekti primene veštačke inteligencije

Etika primene veštačke inteligencije u obrazovanju predstavlja složeno i višedimenzionalno pitanje koje se odnosi na odgovorno korišćenje digitalnih tehnologija u nastavnom procesu, pri čemu se posebna pažnja posvećuje očuvanju pedagoških vrednosti i autonomije učenika. U tom kontekstu, jedno od osnovnih etičkih pitanja odnosi se na zaštitu privatnosti učenika, budući da savremeni inteligentni sistemi prikupljaju i analiziraju velike količine podataka o njihovom učenju, napretku i ponašanju, što zahteva strogo definisane mehanizme zaštite i kontrole podataka (Smith & Smith, 2024). Takođe, značajan etički izazov predstavlja transparentnost rada algoritama, jer kompleksni sistemi veštačke inteligencije često funkcionišu kao „crne kutije“, zbog čega nastavnici i učenici nemaju potpuni uvid u način na koji se dolazi do određenih preporuka ili evaluacija. Pored toga, u obrazovnom kontekstu posebno je izražen problem akademske čestitosti, s obzirom na to da generativni sistemi mogu olakšati neovlašćeno kreiranje školskih i naučnih radova, čime se dovodi u pitanje stvarni nivo znanja i samostalnog rada učenika. Još jedan važan etički aspekt odnosi se na rizik od prekomerne zavisnosti od tehnologije, jer intenzivno oslanjanje na veštačku inteligenciju može dovesti do smanjenja kritičkog mišljenja, analitičkih sposobnosti i samostalnog zaključivanja kod učenika (Arbelaez Ossa et al. 2024).
U vezi s tim, postavlja se i pitanje ravnoteže između tehnološke podrške i aktivnog učenja, kako bi se očuvala uloga učenika kao glavnog nosioca obrazovnog procesa, a ne pasivnog korisnika gotovih informacija. Dodatno, etički problem predstavlja i mogućnost digitalne nejednakosti, jer neravnomerna dostupnost savremenih tehnologija može dovesti do različitih obrazovnih mogućnosti među učenicima, čime se narušava princip jednakosti u obrazovanju. Takođe, uloga nastavnika u ovakvom okruženju mora biti jasno redefinisana, kako bi se izbeglo umanjenje pedagoškog autoriteta i gubitak direktne interakcije sa učenicima, koja je ključna za kvalitetno obrazovanje i vaspitanje (Smith & Smith, 2024).
Shodno svemu navedenom, vidimo da veštačka inteligencija u obrazovanju može doneti značajne koristi, ali samo ako se njena primena temelji na čvrstim etičkim principima. Zbog toga je neophodno uspostaviti jasne pedagoške, pravne i

institucionalne standarde koji će obezbediti da ova tehnologija služi kao podrška razvoju znanja i veština, umesto da ugrožava osnovne vrednosti pravičnosti, odgovornosti i integriteta obrazovnog procesa.

Primena veštačke inteligencije u ocenjivanju i praćenju napretka učenika

Primena veštačke inteligencije u ocenjivanju i praćenju napretka učenika predstavlja jedan od najdinamičnijih segmenata digitalne transformacije obrazovnog sistema, pri čemu se akcenat stavlja na unapređenje objektivnosti, preciznosti i kontinuiteta u procesu evaluacije obrazovnih postignuća. Savremeni inteligentni sistemi omogućavaju kontinuirano prikupljanje i obradu podataka o učeničkom radu, čime se stvara detaljna slika o njihovom napretku kroz vreme, a ne samo kroz pojedinačne ocene. Na osnovu takvih analiza, nastavnicima se pruža mogućnost da uoče individualne razlike među učenicima i da pravovremeno identifikuju oblasti u kojima postoji potreba za dodatnom podrškom (Mansur, 2025). U tom kontekstu, veštačka inteligencija doprinosi razvoju adaptivnih modela ocenjivanja koji se prilagođavaju nivou znanja i sposobnostima svakog učenika, čime se ostvaruje personalizovan pristup evaluaciji obrazovnih ishoda. Ovakav pristup omogućava da se ne vrednuje isključivo krajnji rezultat, već i proces učenja, uključujući trud, napredak i kontinuitet u radu.

Takođe, inteligentni sistemi mogu analizirati obrasce grešaka, što omogućava kreiranje individualizovanih preporuka i dodatnih nastavnih materijala. Pored toga, veštačka inteligencija doprinosi razvoju analitike učenja, koja nastavnicima pruža kvantitativne i kvalitativne pokazatelje o angažovanju učenika u realnom vremenu. Na taj način se omogućava brže i preciznije donošenje pedagoških odluka, što direktno utiče na unapređenje kvaliteta nastave. Ujedno, ovakvi sistemi mogu unaprediti transparentnost procesa ocenjivanja, jer se zasnivaju na jasno definisanim parametrima i algoritamskim modelima (Obidovna, 2024). Međutim, uprkos brojnim prednostima, primena veštačke inteligencije u ocenjivanju otvara i određene dileme koje se odnose na pouzdanost algoritamskih procena i njihovu sposobnost da u potpunosti obuhvate kompleksnost ljudskog znanja.

Poseban izazov predstavlja činjenica da se kreativne i kritičke sposobnosti učenika ne mogu uvek precizno kvantifikovati putem standardizovanih digitalnih modela. Zbog toga je neophodno da se rezultati dobijeni putem veštačke inteligencije tumače u kombinaciji sa stručnom procenom nastavnika. Dodatno, postoji rizik od prekomerne standardizacije ocenjivanja, što može dovesti do zanemarivanja individualnih specifičnosti učenika i različitih stilova učenja (Costa, Husain-Habib & Reiter, 2025). Takođe, pitanje zaštite podataka postaje posebno važno, jer sistemi za praćenje napretka prikupljaju osetljive informacije o učenicima koje zahtevaju visok nivo bezbednosti i odgovornog upravljanja. U tom smislu, etički okvir primene ovih tehnologija mora biti jasno definisan i dosledno primenjen u obrazovnoj praksi.

Istovremeno, uloga nastavnika se u ovom procesu ne umanjuje, već se transformiše u pravcu interpretacije podataka i donošenja konačnih pedagoških odluka. Na taj način se obezbeđuje ravnoteža između tehnološke podrške i ljudske stručnosti, što predstavlja ključni preduslov kvalitetnog obrazovanja, pa tako veštačka

inteligencija postaje alat koji doprinosi unapređenju nastavnog procesa, ali ne i njegova potpuna zamena (Ayeni et al. 2024). Uzimajući u obzir sve navedene aspekte, može se zaključiti da primena veštačke inteligencije u ocenjivanju i praćenju napretka učenika predstavlja složen pedagoško-tehnološki mehanizam koji, uz adekvatnu integraciju algoritamske analitike i stručne nastavničke procene, omogućava unapređenje objektivnosti, efikasnosti i individualizacije obrazovnog procesa, čime se potvrđuje njena uloga kao ključnog instrumenta savremene obrazovne paradigme.

Primena četbota u obrazovanju

Primena četbota u obrazovanju predstavlja složen i višedimenzionalan proces digitalne transformacije nastavnog sistema koji se zasniva na integraciji naprednih tehnologija obrade prirodnog jezika i adaptivnih algoritama u cilju unapređenja kvaliteta i efikasnosti učenja. Četboti funkcionišu kao interaktivni sistemi sposobni da u realnom vremenu generišu odgovore prilagođene kontekstu pitanja, nivou znanja učenika i specifičnostima obrazovnog sadržaja, čime se omogućava kontinuirana i personalizovana podrška učenju nezavisno od vremenskih i prostornih ograničenja tradicionalne nastave (Duncker, 2020). U tom smislu, njihova primena doprinosi transformaciji klasičnih nastavnih modela u pravcu adaptivnog i individualizovanog učenja, u kojem se učenici podstiču na aktivnije učešće u procesu sticanja znanja, dok se istovremeno jača njihova samostalnost, odgovornost i sposobnost samoregulacije učenja, što predstavlja značajan pomak u odnosu na tradicionalne obrazovne paradigme zasnovane na frontalnoj nastavi. Pored toga, četboti omogućavaju generisanje dodatnih obrazovnih sadržaja, uključujući objašnjenja, primere, sažetke i zadatke različitog nivoa složenosti, čime se doprinosi dubljoj kognitivnoj obradi nastavnih jedinica i unapređenju razumevanja kompleksnih pojmova.

Istovremeno, njihova primena utiče na redefinisanje uloge nastavnika koji, umesto primarnog izvora informacija, postaje mentor, moderator i evaluator obrazovnog procesa, usmeravajući učenike ka kritičkom promišljanju i pravilnoj interpretaciji digitalno dobijenih informacija. Takođe, integracija četbota u obrazovni sistem omogućava razvoj analitičkih mehanizama za praćenje napretka učenika, što nastavnicima pruža mogućnost pravovremenog identifikovanja poteškoća u učenju i prilagođavanja nastavnih strategija individualnim potrebama, čime se povećava efikasnost obrazovnog procesa (Černý, 2023).

Međutim, i pored brojnih prednosti, primena ovih sistema otvara niz složenih pedagoških, etičkih i tehničkih izazova, među kojima se posebno izdvajaju pitanje tačnosti i pouzdanosti generisanih informacija, rizik od nekritičkog prihvatanja sadržaja od strane učenika i potencijalno slabljenje razvoja kritičkog mišljenja usled prekomernog oslanjanja na automatizovane odgovore. Dodatno, značajni izazovi odnose se i na zaštitu privatnosti i bezbednosti podataka, budući da ovakvi sistemi obrađuju osetljive informacije o učenicima, što zahteva jasno definisane regulatorne i institucionalne okvire (Tamayo et al. 2020). U tom kontekstu, neophodno je obezbediti ravnotežu između tehnološke efikasnosti i pedagoške odgovornosti, kako bi se sprečilo da tehnologija preuzme primarnu ulogu u

obrazovnom procesu. Takođe, prekomerna zavisnost od četbota može dovesti do redukcije samostalnog istraživačkog rada i oslabljivanja kognitivnih i metakognitivnih sposobnosti učenika, što dodatno naglašava značaj uloge nastavnika u validaciji informacija i usmeravanju pravilne upotrebe ovih alata (Liu, Liao, Chang & Lin, 2022). Na kraju, može se zaključiti da primena četbota u obrazovanju predstavlja kompleksan spoj tehnološkog napretka i pedagoških principa čija efikasnost zavisi od promišljene, odgovorne i stručno vođene implementacije u obrazovnom sistemu.

Primena veštačke inteligenije u učenju stranih jezika i prevođenju literature

Primena veštačke inteligencije u učenju stranih jezika i prevođenju predstavlja savremeni interdisciplinarni fenomen koji objedinjuje lingvistiku, računarstvo i obrazovne nauke u cilju unapređenja komunikacijskih kompetencija i prevazilaženja jezičkih barijera u globalizovanom društvu, pri čemu se inteligentni sistemi zasnovani na obradi prirodnog jezika sve više koriste kao alati koji omogućavaju personalizovano učenje i automatsku jezičku podršku korisnicima. Ovi sistemi omogućavaju učenicima da kroz interaktivnu komunikaciju sa digitalnim agentima unapređuju vokabular, gramatičku preciznost i pragmatičku upotrebu jezika, što doprinosi efikasnijem usvajanju stranih jezika u odnosu na tradicionalne metode učenja (Godwin-Jones, 2024). Istovremeno, veštačka inteligencija u domenu prevođenja omogućava brzo i relativno precizno prevođenje tekstova različitih kompleksnosti, čime se značajno olakšava pristup informacijama iz različitih jezika i kultura. Razvoj neuronskih mreža i modela mašinskog učenja omogućio je značajno unapređenje kvaliteta mašinskog prevođenja, pri čemu savremeni sistemi sve bolje prepoznaju kontekst, idiomatske izraze i semantičke nijanse jezika.

Na taj način se smanjuje jaz između ljudskog i mašinskog prevođenja, iako potpuna zamena ljudskog prevodioca i dalje nije moguća u svim situacijama (Bearman & Ajjawi, 2023). U obrazovnom kontekstu, veštačka inteligencija omogućava kreiranje adaptivnih jezičkih platformi koje se prilagođavaju nivou znanja korisnika, čime se ostvaruje individualizovan pristup učenju stranih jezika. Ovakvi sistemi mogu identifikovati greške u izgovoru, gramatici i strukturi rečenice, te ponuditi trenutne korekcije i objašnjenja, što značajno ubrzava proces učenja. Pored toga, upotreba inteligentnih prevodilačkih alata doprinosi razvoju interkulturalne komunikacije, jer omogućava lakšu razmenu informacija između govornika različitih jezika. Međutim, uprkos brojnim prednostima, primena veštačke inteligencije u ovoj oblasti nosi i određene izazove koji se odnose na tačnost prevoda i razumevanje konteksta, budući da automatski sistemi ponekad ne uspevaju da u potpunosti prenesu kulturne i stilističke specifičnosti originalnog teksta (Bonner, Lege & Frazier, 2023).

Takođe, postoji rizik od prekomernog oslanjanja na tehnologiju, što može negativno uticati na razvoj aktivnih jezičkih veština kod učenika. U tom smislu, uloga nastavnika i lingvističkih stručnjaka ostaje ključna u procesu validacije i korekcije rezultata koje generiše veštačka inteligencija. Dodatno, etički aspekti primene ovih sistema odnose se i na zaštitu autorskih prava i pravilno korišćenje

prevedenih sadržaja. Razvoj veštačke inteligencije u oblasti jezika takođe otvara mogućnost standardizacije obrazovnih materijala, što može imati i pozitivne i negativne posledice po jezičku raznolikost (Crosthwaite & Baisa, 2023). U savremenom digitalnom okruženju, ovi sistemi doprinose povećanju dostupnosti obrazovanja i smanjenju jezičkih barijera koje ograničavaju pristup znanju. Istovremeno, omogućavaju korisnicima da uče jezike u bilo kom trenutku i na različitim uređajima, što doprinosi fleksibilnosti obrazovnog procesa. Međutim, njihova efikasnost u velikoj meri zavisi od kvaliteta podataka na kojima su trenirani, što predstavlja ključni faktor njihove pouzdanosti. U kontekstu globalne komunikacije, veštačka inteligencija ima potencijal da postane centralni alat za posredovanje između različitih jezičkih sistema (García & Kleifgen, 2020). Na kraju, može se zaključiti da primena veštačke inteligencije u učenju stranih jezika i prevođenju predstavlja paradigmatsku promenu u načinu usvajanja i razumevanja jezika, pri čemu se u okviru koncepta digitalne lingvističke integracije potvrđuje da njena stvarna vrednost proizilazi iz sinergije između ljudske kognicije i algoritamske obrade jezika, a ne iz autonomnog delovanja samih sistema.

Prednosti i nedostaci upotrebe veštačke inteligencije u obrazovnom procesu

Nove tehnologije su usložnile proces sticanja ključnih veština i celoživotni učenici se danas susreću sa zahtevom za ovladavanjem kritičke pismenosti u kompleksnom digitalnom svetu, te neophodnost ovladavanja snalaženjem u digitalnom prostoru prevazilazi puke informatičke ciljeve, već predstavljaju ključni korak ka kreiranju adekvatnih intelektualnih stavova, primerenih načina donošenja odluka i racionalnih zaključaka u odnosu na kvalitet i pouzdanost informacija (Nikolić, Koruga & Bulajić, 2025).

Pojava veštačke inteligencije zbog toga dodatno naglašava potrebu da se digitalnoj pismenosti posveti deo vremena i u nastavi. Kada je reč o ulozi veštačke inteligencije u unapređenju nastavnog procesa, više je segmenata na osnovu kojih ona može biti od koristi. U literaturi se navodi da postoji čak 26 različitih načina na koje veštačka inteligencija doprinosi unapređenju obrazovnog procesa, pri čemu će u nastavku biti izdvojeni samo neki od najznačajnijih primera. Pre svega, asistivna tehnologija omogućava pružanje podrške učenicima sa posebnim potrebama, čime se doprinosi inkluzivnosti i dostupnosti obrazovanja. Nadalje, primena veštačke inteligencije u oblasti programiranja olakšava učenicima usvajanje osnovnih i naprednih koncepata kodiranja kroz interaktivne i prilagodljive alate (Jones, 2024). Pored toga, adaptivno učenje omogućava prilagođavanje nastavnih materijala individualnim sposobnostima i tempu učenja svakog učenika, čime se unapređuje efikasnost obrazovnog procesa. Konačno, alati zasnovani na veštačkoj inteligenciji značajno doprinose razvoju pisane produkcije, jer omogućavaju učenicima da unaprede svoje izražavanje kako na maternjem, tako i na stranom jeziku (Lynch, 2019). U odnosu na širi spektar primene, nešto manji broj načina, ukupno osam, na koje veštačka inteligencija može doprineti unapređenju nastavnog procesa navodi Institut za moderno obrazovanje, pri čemu će u nastavku biti izdvojeni najreprezentativniji primeri. Pre svega, personalizovano učenje omogućava prilagođavanje nastavnih sadržaja i metoda individualnim potrebama,

sposobnostima i tempu učenja svakog učenika, čime se značajno povećava efikasnost usvajanja znanja (Mandić, Miščević & Bujišić, 2024). Nadalje, primena veštačke inteligencije u praćenju napretka učenika omogućava nastavnicima da u realnom vremenu analiziraju njihove rezultate i identifikuju oblasti koje zahtevaju dodatnu podršku i intervenciju. Takođe, automatizacija administrativnih i rutinskih zadataka, kao što je evidencija prisustva ili obrada osnovnih podataka, doprinosi rasterećenju nastavnika, čime im se omogućava da više vremena posvete kreativnim i pedagoški zahtevnijim aktivnostima. Pored toga, učenje kroz interakciju, zasnovano na primeni inteligentnih sistema u razvoju edukativnih igara i simulacija, doprinosi povećanju motivacije, angažovanosti i aktivnog učešća učenika u nastavnom procesu, čime se ostvaruju bolji obrazovni ishodi (Adams, Pente, Lemermeyer & Rockwell, 2023).

Iako veštačka inteligencija donosi brojne prednosti u obrazovanju, nastavnici ostaju ključni u oblikovanju i usmeravanju procesa učenja, budući da je veštačka inteligencija alat koji podržava učitelje u unapređenju njihovih praksi i omogućava bolje obrazovno iskustvo za učenike. Iako deluje da veštačka inteligencija donosi samo ono najbolje, treba imati na umu da postoje segmenti zbog kojih moramo biti obazrivi (Baković, 2023). Prikupljanje, analiza i skladištenje velike količine podataka samo je jedan od problema sa kojima se čovečanstvo suočava danas, kada je reč o razvijanju sistema veštačke inteligencije, budući da slobodno i nekontrolisano prikupljanje i analiziranje podataka kako o pojedincima, tako i o privrednim društvima može dovesti do ozbiljnog narušavanja njihove privatnosti.

Zloupotreba veštačke inteligencije jedan je od glavnih razloga zašto bi pristup ovim alatima trebalo ograničiti, tako da budu dostupni isključivo za pomoć pri učenju, ali ne i da učenicima daju potpuno napisane eseje ili rešenja matematičko-logičkih zadataka (Stanić & Stanić, 2023). Jedan od najvećih nedostataka veštačke inteligencije upravo taj što kod ljudi, a naročito kod učenika, razvija lenjost. Ipak, ključni izazov pri upotrebi veštačke inteligencije jeste činjenica da se ova vrsta tehnologije razvija mnogo brže nego teorijski okviri i pravne regulative. (Luknar, 2024). Izazovi u oblasti razvoja i primene veštačke inteligencije, za koje još uvek ne postoje u potpunosti adekvatni i univerzalno prihvaćeni odgovori, obuhvataju niz kompleksnih pitanja koja zahtevaju interdisciplinarni pristup i koordinisano delovanje različitih društvenih aktera. Pre svega, postavlja se pitanje kako obezbediti da ukupna korisnost veštačke inteligencije nadmaši njene potencijalne štetne posledice, imajući u vidu njenu sve širu primenu u različitim društvenim sferama (Prieto Ramos & Guzmán, 2024). Nadalje, posebno značajan izazov odnosi se na pronalaženje odgovarajućih rešenja u okviru pravnih, političkih i institucionalnih mehanizama, kako bi se na adekvatan način regulisale oblasti proizvodnje, dizajna, razvoja i primene ovih tehnologija. Takođe, jedno od ključnih pitanja jeste kako osigurati bezbednost, tačnost i pouzdanost podataka i baza na kojima se zasnivaju sistemi veštačke inteligencije, budući da kvalitet ulaznih informacija direktno utiče na kvalitet rezultata koje sistemi generišu. Dodatno, problem regulisanja vlasništva nad sistemima i podacima, kao i definisanja odgovornosti i sankcija u slučajevima zloupotrebe veštačke inteligencije, predstavlja značajan izazov savremenih pravnih sistema (Pokimica & Sinkovich, 2025). Posebnu pažnju zahteva i pitanje obezbeđivanja dosledne primene etičkih

smernica u dizajnu i funkcionisanju ovih sistema, naročito u pogledu zaštite ljudskih prava, očuvanja sloboda i poštovanja antidiskriminacionih principa. Takođe, na ovom mestu bi trebalo skrenuti pažnju na opasnost koju veštačka inteligencija predstavlja za profesije u oblasti jezika i filologije, a nadasve prevođenja. S obzirom na činjenicu da su veliki jezički modeli prevasoblasti lingvistike i filologije neprestano usavršavaju i na polju veštačke inteligencije, kako bi, sa jedne strane, mogli ostati konkurentni, a, sa druge strane, kako bi mogli imati kontrolu nad ovim alatima i razvojem sopstvene profesije. Ovo obuhvata ne samo usavršavanje digitalnih i tehničkih kompetencija već i kompetencija vezanih za veštačku inteligenciju, analizu podataka, kao i sposobnosti za etičko donošenje odluka (Prieto Ramos & Guzmán, 2024). Osim pitanja da li su AI zaista revolucionarne tehnologije ili samo, kao bilo koja druga tehnologija, imaju efekat novine, ostaje nerazrešeno i pitanje digitalnog jaza širom sveta, ako se uzmu u obzir društveni i obrazovni uslovi u kojima ljudi žive.

ZAKLJUČAK

Veštačka inteligencija se nameće kao jedna od najznačajnijih pokretačkih snaga duboke promene u savremenom obrazovanju. Daleko od toga da predstavlja samo tehnološko unapređenje, ona utiče na pedagoške pristupe, društvene odnose i etičke standarde unutar obrazovnog sistema. Kada se inteligentni sistemi pravilno integrišu u nastavni proces, oni omogućavaju visoko personalizovano učenje, oslobađaju nastavnike rutinskih zadataka i pružaju precizne uvide u napredak učenika, čime se gradi znatno fleksibilnije, podsticajnije i humanije obrazovno okruženje usmereno ka razvoju svakog pojedinca. Istovremeno, razvoj i primena ovih tehnologija nameću potrebu za redefinisanjem uloge nastavnika, koji iz tradicionalnog prenosioca znanja postaje facilitator, mentor i evaluator procesa učenja, pri čemu njegova stručnost i pedagoška kompetentnost ostaju od ključnog značaja za uspešnu implementaciju digitalnih alata. Posebno je značajno istaći da veštačka inteligencija ne može i ne treba da zameni nastavnika, već da predstavlja njegovu dopunu u savremenom obrazovnom kontekstu.

Međutim, pored brojnih prednosti, primena veštačke inteligencije otvara i niz izazova koji se odnose na etička pitanja, zaštitu privatnosti, bezbednost podataka i potencijalne zloupotrebe, što zahteva uspostavljanje jasnih regulatornih i institucionalnih okvira. Takođe, neophodno je obratiti pažnju na moguće negativne posledice prekomernog oslanjanja na tehnologiju, koje mogu dovesti do smanjenja kritičkog mišljenja i kognitivnih sposobnosti učenika. U tom smislu, uspešna integracija veštačke inteligencije u obrazovanje zahteva interdisciplinarni pristup koji objedinjuje tehnološka dostignuća, pedagoške principe i etičke standarde, pri čemu je od posebnog značaja kontinuirano stručno usavršavanje nastavnika i razvoj digitalnih kompetencija učenika.

U kontekstu budućeg razvoja obrazovanja, primena veštačke inteligencije nameće potrebu za redefinisanjem pedagoških pristupa i nastavnih strategija, pri čemu će ključni fokus biti usmeren ka razvoju kritičkog mišljenja, digitalne pismenosti i sposobnosti evaluacije informacija kod učenika, dok će nastavnici sve više preuzimati ulogu mentora i facilitatora učenja, što podrazumeva kontinuirano

stručno usavršavanje i prilagođavanje novim tehnološkim okruženjima, uz istovremeno očuvanje humanističkih vrednosti obrazovanja i obezbeđivanje etički odgovorne upotrebe savremenih tehnologija u nastavnom procesu. Na kraju, može se zaključiti da veštačka inteligencija predstavlja značajan resurs za unapređenje obrazovanja, ali da njena stvarna vrednost zavisi od načina na koji se implementira i koristi u praksi, što potvrđuje da njen razvoj mora biti praćen odgovornim, promišljenim i sistemski uređenim pristupom koji obezbeđuje ravnotežu između tehnološkog napretka i osnovnih obrazovnih vrednosti.

LITERATURA

1. Adams, C., Pente, P., Lemermeyer, G., & Rockwell, G. (2023). Ethical principles for artificial intelligence in K-12 education. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 4, 100131. https://doi.org/10.1016/j. caeai.2023.100131
2. Arbelaez Ossa, L., Lorenzini, G., Milford, S.R. et al. (2024). Integrating ethics in AI development: a qualitative study. *BMC Medical Ethics*, 25(1), 10. https://doi.org/10.1186/s12910-023-01000-0
3. Ayeni, O.O., Al Hamad, N.M., Chisom, O. et al. (2024). AI in education: Areview of personalized learning and educational technology. *GSC Advanced Research and Reviews*, 18(2), 261-271. https://doi.org/10.30574/gscarr.2024.18.2.0062
4. Baković, J. (2023). *Izazovi primene veštačke inteligencije u obrazovnom sistemu Srbije*. Beograd: Ekonomski fakultet.
5. Bearman, M., & Ajjawi, R. (2023). Learning to work with the black box: Pedagogy for a world with artificial intelligence. *British Journal of Educational Technology*, 54(5), 1160-1173. https://doi.org/10.1111/bjet.13337
6. Bell, R., & Bell, H. (2023). Entrepreneurship education in the era of generative artificial intelligence. Entrepreneurship Education, 6(3), 229-244. https://doi.org/10.1007/s41959-023-00099-x
7. Bonner, E., Lege, R., & Frazier, E. (2023). Large language model-based artificial intelligence in the language classroom: Practical ideas for teaching. *Teaching English with Technology*, 23(1), 23-41. https://doi.org/10.56297/bkam1691/wieo1749
8. Chiu, T.K. (2022). Creation and Evaluation of a Pretertiary Artificial Intelligence (AI) Curriculum. *IEEE Transactions on Education*, 65(1), 30–39. https://doi.org/10.48550/arXiv.2101.07570
9. Costa, C., Husain-Habib, N., & Reiter, A. (2025). Integrating AI into education: Successful strategies,ideas, and tools from psychology instructors. *Teaching of Psychology*, 52(3), 330-338. https://doi.org/10.1177/00986283241297635
10. Crosthwaite, P., & Baisa, V. (2023). Generative AI and the end of corpus-assisted data-driven learning? Not so fast! *Applied Corpus Linguistics*, 3(3), 100066. https://doi.org/10.1016/j.acorp.2023.100066
11. Černý, M. (2023). Educational psychology aspects of learning with chatbots without artificialintelligence: Suggestions for designers. *European journal of investigation in health, psychology andeducation*, 13(2), 284-305. https://doi.org/10.3390/ejihpe13020022
12. Darnell, J.A., & Gopalkrishnan, S. (2024). Entrepreneurship teaching exercises: Integrating generative AI. *Discover Education*, 3(1), 172. https://doi.org/10.1007/s44217-024-00261-0
13. Duncker, D. (2020). Chatting with Chatbots: Sign Making in Text-Based Human-Computer Interaction. *Sign Syst. Stud*, 48, 79-100.

https://doi.org/10.12697/SSS.2020.48.1.05
14. Dwivedi, Y.K. (2025). Generative Artificial Intelligence (GenAI) in entrepreneurial education and practice: emerging insights, the GAIN Framework, and research agenda, International *Entrepreneurship and Management Journal*, 21(1), 1-21. https://doi.org/10.1007/s11365-025-01089-2
15. García, O., & Kleifgen, J.A. (2020). Translanguaging and literacies. *Reading Research Quarterly*, 55(4), 553-571. https://doi.org/10.1002/rrq.286
16. Godwin-Jones, R. (2024). Distributed agency in second language learning and teaching through generative AI. *Language Learning & Technology*, 28(2), 4-31. https://doi.org/10.64152/10125/73570
17. Jones, B. (2024). *AI literacy fundamentals*. Washington: Data Literacy Press.
18. Ka Yuk Chan, C., & Colloton, T. (2024). *Generative AI in Higher Education: The ChatGPT Effect*. London: Routledge.
19. Kosanović, N. (2022). Veštačka inteligencija: Kontrola podataka, tržište i demokratija, *Ekonomske ideje i praksa*, 45, 31-45. https://www.ekof.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2014/04/Ekonomske-ideje-i-praksa-45_za-web.pdf
20. Liu, C.C., Liao, M.G., Chang, C.H., & Lin, H.M. (2022). An Analysis of Children'interaction with an AI Chatbot and Its Impact on Their Interest in Reading. *Comput. Educ*, 189, 104576. https://doi.org/10.1016/j.compedu.2022.104576
21. Luknar, I. (2024). Veštačka inteligencija kao izazov. *Napredak*, 5(2), 19-28. https://doi.org/10.5937/napredak5-52577
22. Lynch, M. (2019). 26 Ways That Artificial Intelligence (AI) is Transforming Education for the Better. https:// www.theedadvocate.org/26-ways-that-artificial-intelligence-ai-is-transforming-education-for-the-better/
23. Mandić, D., Miščević, G., & Bujišić, Lj. (2024). Evaluating the quality of responses generated by ChatGPT. *Methodology Theory and Practice*, XXVII (1), 5-19. https://doi.org/10.5937/metpra27-51446
24. Mansur, S. (2025). AI in Education and for Education: Perspectives from Educational Technology and Psychology. nternational *Research Journal of Modernization in Engineering Technology and Science*, 7(9), 85-93. https://www.doi.org/10.56726/IRJMETS82441
25. Metić, A. (2026). Unapređenje digitalnih kompetencija nastavnika: e-učenje kao ključ savremenog stručnog usavršavanja. *Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost*, 25, 57-67. https://doi.org/10.5937/univmis2525057M
26. Mollick, E. (2024). *Co-Intelligence. Living and Working with AI*. New York: Penguin.
27. Nikolić, T., Koruga, N., & Bulajić, A. (2025). Perspektive celoživotnog učenja u digitalnom okruženju. *Inovacije u nastavi*, 38(1), 89–105. https://doi.org/10.5937/inovacije2501089N
28. Noy, S., & Zhang, W. (2023). Experimental evidence on the productivity effects of generative artificial intelligence. *Science*, 381(6654), 187–192. https://doi.org/10.1126/science.adh2586
29. Obidovna, D.Z. (2024). The pedagogical-psychological aspects of artificial intelligence technologies inintegrative education. *International Journal Of Literature And Languages*, 4(03), 13-19. https://doi.org/10.37547/ijll/Volume04Issue03-03
30. Pokimica, J., & Sinkovich, L. (2025). A Scoping Review of Recent Developments Linking Artificial Intelligence and Lifelong Learning. *Inovacije u nastavi*, 38(1), 46–58. https://doi.org/10.5937/inovacije2501046P
31. Prieto Ramos, F., & Guzmán, D. (2024). The impact of specialised translator training

and professional experience on legal translation quality assurance: an empirical study of revision performance. *The Interpreter and Translator Trainer*, 2, 313–337. https://doi.org/10.1080/1750399X.2024.2344948

32. Smith, P., & Smith, L. (2024). Artificial Intelligence (AI) and Ethics. *International Journal of Computer Auditing*, 6(1), 69-76. https://doi.org/10.53106/256299802024120601006
33. Smith, P., & Smith, L. (2024). This season's artificial intelligence (AI): is today's AI really that different from the AI of the past? Some reflections and thoughts. *AI and Ethics*, 4(3), 665-668. https://doi.org/10.1007/s43681-023-00388-0
34. Stanić, M., & Stanić, T. (2023). *Uticaj veštačke inteligencije na obrazovanje*. Bijeljina: Univerzitet Sinergija.
35. Stefanović, M., Havzi, S., Lolić, T., Janković, A., & Dakić, D. (2021). *Pregled mogućnosti upotrebe veštačke inteligencije u obrazovanju*. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.
36. Stojić, S., Vekić, A., Borocki, J., & Fajsi, A. (2019). *Primena veštačke inteligencije u procesu određivanja profesionalne orijentacije budućih studenata*. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.
37. Tamayo, P.A., Herrero, A., Martín, J. et al. (2020). Design of a Chatbot as a Distance Learning Assistant. *Open Prax*, 12, 145-153. https://doi.org/10.5944/openpraxis.12.1.1063
38. Volarić, T., & Crnokić, V. (2022). *Umjetna inteligencija u obrazovanju i robotici*. Sarajevo: Stomatološki fakultet.
39. Vranješ, D., & Kocevska, D. (2024). *Primena IKT i alata veštačke inteligencije u nastavi*. Novi Sad: Kocevski.

SUMMARY

The paper deals with the analysis of the role of artificial intelligence in the modern education system, starting from its theoretical definition as a complex and multidimensional phenomenon. Artificial intelligence represents one of the most significant technological innovations of the modern era, which affects various spheres of society, including education. The paper points to the fact that there is no single definition of this term, which further confirms its complexity. The analysis of the use of artificial intelligence in education receives particular attention. Its importance in personalizing learning and adapting teaching content to the individual needs of students is highlighted. Also, the role of intelligent systems in monitoring student progress and improving teaching methods is considered. The paper also analyzes the advantages of applying artificial intelligence, which are reflected in increasing the efficiency and precision of the educational process. At the same time, certain shortcomings and risks accompanying its application are pointed out. Ethical challenges related to privacy protection and data security are especially emphasized. Also, the problem of algorithmic bias and possible misuse of these systems is discussed. The paper also analyzes the application of chatbots in education as modern tools to support learning. It highlights their significance in the advancement of autonomous and interactive learning. The use of artificial intelligence in translating and learning foreign languages is the focus of a specific portion of the work. Its contribution to

the growth of communication skills is highlighted in this context. It also highlights these systems' shortcomings in terms of comprehending linguistic nuances and context. The significance of using artificial intelligence in education appropriately and responsibly is emphasized in this paper. It emphasizes how important it is for teachers and students to acquire digital competencies. Also, the importance of continuous professional development of the teaching staff is pointed out. In conclusion, the work confirms that artificial intelligence has significant potential for improving education. However, its successful implementation depends on a balanced approach that combines technological, pedagogical and ethical aspects.

SPISAK RECENZENATA ČASOPISA UNIVERZITETSKA MISAO

LIST OF REVIEWERS OF THE JOURNAL UNIVERSITY THOUGHT

1. Ivan Milić, Univerzitet u Novom Sadu
2. Emina Kopas Vukašinović, Fakultet pedagoških nauka u Jagodini
3. Dženis Šaćirović, Univerzitet u Novom Pazaru
4. Snežana Jokić, Univerzitet u Novom Sadu
5. Marija Marković, Univerzitet u Nišu
6. Daniel Tomić, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
7. Muzafer Saračević, Univerzitet u Novom Pazaru
8. Darko Lacmanović, Univerzitet Mediteran
9. Gordana Paović Jeknić, Univerzitet Crne Gore
10. Petar Bojović, Univerzitet Metropolitan
11. Radmilo Todosijević, Univerzitet u Novom Sadu
12. Višnja Ranđelović, Univerzitet u Kragujevcu
13. Mirsada Zukorlić, Univerzitet u Beogradu,
14. Marinko Savić, Univerzitet u Novom Pazaru
15. Džemil Bektović, Međunarodni balkanski univerzitet, Skoplje
16. Ninoslav Kačarić, Akademija SPC za umetnosti i konservaciju
17. Orhideja Šurbanovska, Univerzitet u Skoplju
18. Elisaveta Sadžovska, Univerzitet u Skoplju
19. Jelena Spasić, Univerzitet u Kragujevcu
20. Jasmin Hodžić, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
21. Teodora Safiye, Državni Univerzitet u Novom Pazaru
22. Amela Lukač Zoranić, Univerzitet u Novom Pazaru
23. Filduza Prušević Sadović, Univerzitet u Beogradu
24. Bledar Toska, Univerzitet u Vlori „Ismail Ćemali“
25. Petar Rajčević, Univerzitet u Prištini
26. Selma Slezović Mehović, Univerzitet u Beogradu

TEHNIČKO UPUTSTVO ZA FORMATIRANJE RADOVA

NAZIV RADA
[Times New Roman 13 point, bold, centred, upper case]
Ime Autora [Times New Roman, 10 point, bold, centred and Upper and lower case]
Institucija u kojoj je autor zaposlen [10 point, normal, centred and upper and lower case]
Grad, Zemlja [10 point, normal, centred and upper and lower case]
E-mail [10 point, italic, centred and upper and lower case]
Apstrakt
[Times New Roman 10-point, justified]
Apstrakt treba biti od 100 do 200 riječi.

Ključne riječi: [Times New Roman, 10-point, bold, alignment left]

NASLOVI [Times New Roman, 12- point, bold, upper case and justified]
Rad treba biti u formatu B5 (17,6 x 25.1cm). Margine: top – 2.5 cm; bottom – 2.5 cm; left – 2.5 cm; right – 2.5 cm. Tekst treba biti jediničnog proreda u jednoj koloni pisan fontom Times New Roman veličine 11-point. Rad treba biti obima od 7 do 14 stranica.

PODNASLOVI [TIMES NEW ROMAN, 11-POINT, NORMAL, LIJEVO PORAVNANJE]

SLIKE I TABELE
Slike, tabele i grafici trebaju biti formatirani prema sljedećim uputstvima:
Sve tabele i slike treba numerisati arapskim brojevima;
Tabele i slike treba uvijek navoditi u tekstu numeričkim redoslijedom (tabele i slike zasebno numerisati).
Broj tabele ili slike treba staviti u **Bold,** lijevo poravnanje, font „Times New Roman“ veličine 10. (Na primjer: **Tabela #, Slika #**)
Za svaku tabelu i sliku navedite naslov koji objašnjava sadržaj.
Naslove treba staviti u *Italic***,** lijevo poravnanje, font „Times New Roman“ veličine 10, gdje se naslov piše VELIKIM SLOVIMA.
Ispod tabele/slike treba staviti *Izvor* ili *Napomena* (Times New Roman, 10), gdje će staviti izvor tabele/slike uz eventualna dodatna objašnjenja.
Slika 1
BELEX 15

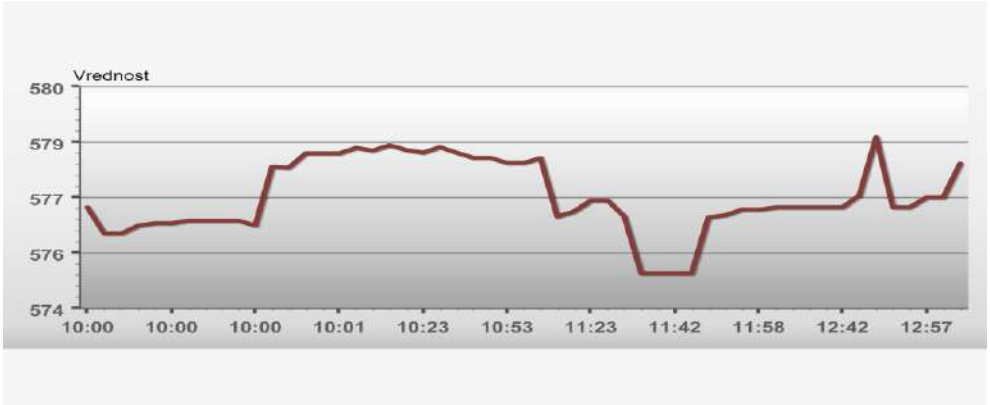

Izvor: https://www.belex.rs/

Tabela 1

VRIJEDNOSTI PSEUDOKORELACIJSKIH KOEFICIJENATA DETERMINACIJE U IZOLOVANOM MODELU PREDIKCIJE PERCEPCIJE KVALITETA NOGOMETA

Model	-2 Log likelihood	Coxov & Snellov R^2	Nagelkerkeov R^2
1	37,039	0,071	0,129

Izvor: Redžepagić, B., Plojović, Š., & Ujkanović, E. (2013). Mogućnosti tranzicijskog potencijala BH sporta kao i njegovog uspješnijeg povezivanja sa ukupnom bosanskohercegovačkom turističkom ponudom. *Ekonomski izazovi*, 2(4), 15-36. https://doi.org/10.5937/EkoIzavov1304015R

CITIRANJE IZVORA

Citiranje izvora u tekstu je obavezno. Citati u tekstu trebaju biti obilježeni u APA stilu.

Molimo Vas ne koristite fusnote ili endnote za citiranje izvora.

Citiranje u tekstu

Direktni citat

Citirani materijal treba reproducirati od riječi do riječi.

Uvijek navedite prezime autora, godinu izdanja i broj(ove) stranice.

Ako citirate izvor bez brojeva stranica, citirajte broj pasusa (Primjer: paragraf 4) ili druge informacije za identifikaciju (Primjer: Slajd 7, Tabela 2, odjeljak Rezultati).

Svoje podatke možete citirati kao dio rečenice (narativni citat) ili na kraju u zagradi (citat u zagradi).

Ako imate dva ili više autora, koristite riječ 'i' za narativne citate; a '&' za citate u zagradama.

Ako imate tri ili više autora, koristite 'et al.' iza prezimena prvog autora naznačeno ima dodatnih autora.

Ako citirate izvore sa ugrađenim citatima, uključite ih u citat, ali ne morate citirati ugrađene citate na vašoj referentnoj stranici (samo izvor koji citirate).

Ako citirate materijal sa navodnicima, koristite dvostruke navodnike da biste označili citat i promijenite navodnike u navodnicima u jedan navodnik.

Primjer za narativni citat
Generalni citatni stil je:
Autor (godina) "citat" (str. #).

Jedan autor: Meta (2015) kaže da "svaki od ovih izvora finansiranja ima svoje posebne karakteristike, svoje prednosti i nedostatke koje treba uvažavati pri njihovom alternativnom izboru." (str. 19)
Dva autora: Kalač i Jokić (2017) ističu da "izvestan broj najuspešnijih preduzetnika deo ostvarenih novčanih viškova koristi i za razne humanitarne i drštveno korisne namene…" (str. 73).
Tri ili više autora: Plojović et al. (2022) tvrdi: "Resursi (ljudski, materijalni, finansijski) su potrebni za ostvarenje cilja. Npr. ako govorimo o softveru, pa kažemo ljudski resursi, oni su veoma povezani sa kompleksnosću projekta." (str. 3)

Primjer za citat u zagradama
Generalni citatni stil je:
"Citat" (Autor, godina, str. #)

Jedan autor: "Svaki od ovih izvora finansiranja ima svoje posebne karakteristike, svoje prednosti i nedostatke koje treba uvažavati pri njihovom alternativnom izboru." (Meta, 2015, str. 19)
Dva autora: "Izvestan broj najuspešnijih preduzetnika deo ostvarenih novčanih viškova koristi i za razne humanitarne i drštveno korisne namene…" (Kalač & Jokić, 2017, str. 73).
Tri ili više autora: "Resursi (ljudski, materijalni, finansijski) su potrebni za ostvarenje cilja. Npr. ako govorimo o softveru, pa kažemo ljudski resursi, oni su veoma povezani sa kompleksnosću projekta." (Plojović et al., 2022, str. 3).

Parafraziranje i rezimiranje

Parafraziranje je kada odlomak ili ideju iz drugog djela unesete u svoje riječi.
Parafrazirani odlomak je općenito kraći i sažetiji od originala.
Svoje podatke možete citirati kao dio rečenice (narativni citat) ili na kraju u zagradama (citat u zagradi).
Sažimanje je vrlo slično parafraziranju po tome što uključuje i prenošenje tuđih ideja u svoje riječi kako biste sažimali materijal.
Sažetak uključuje samo glavne tačke i/ili ideje u dužem odlomku ili cijelom djelu.
Ako imate dva ili više autora, koristite riječ 'i' za narativne citate i ampersand '&' za citate u zagradama.
Ako imate tri ili više autora, koristite 'et al.' iza prezimena prvog autora naznačeno ima dodatnih autora.
Uključujete samo autora/godinu iz članka koji sažimate. Ne morate uključiti brojeve stranica ili identifikaciju odjeljka.

Ako citirate više radova u zagradama, stavite citate abecednim redom odvojenim tačkom i zarezom.

Primjer za narativno parafraziranje
Generalni citatni stil je:
Autor (godina) rezime.

Jedan autor: Meta (2015) ističe da investiranje samo ima ekonomskog smisla, ako se na osnovu njega mogu ostvariti efekti.
Dva autora: Kalač i Jokić (2017) navode da se problem ne pojavljuje ukoliko je period lizinga identičan ili približno identičan ekonomskom i tehnološkom veku trajanja predmeta iznajmljivanja.
Tri ili više autora: Plojović et al. (2022) ističe da je komunikacija način prenošenja ideja od jednog subjekta do drugog.

Primjer za parafraziranje u zagradama
Generalni citatni stil je:
Rezime (Autor, godina)

Jedan autor: Investiranje samo ima ekonomskog smisla, ako se na osnovu njega mogu ostvariti efekti (Meta, 2015).
Dva autora: Problem se ne pojavljuje ukoliko je period lizinga identičan ili približno identičan ekonomskom i tehnološkom veku trajanja predmeta iznajmljivanja (Kalač & Jokić, 2017).
Tri ili više autora: Komunikacija je način prenošenja ideja od jednog subjekta do drugog. (Plojović et al., 2022).

Citiranje u literaturi
Numerisana lista izvora i literature (formatirana fontom Times New Roman, veličine 10-point, normal, justified, upper and lower casE) treba biti data na kraju rada na sljedeći način:

Knjiga (monografija)
Opšti format je sljedeći:
Prezime autora, Inicijali imena. (godina). *Naslov knjige* (izdanje). Izdavač.

Jedan autor: Saračević, M. (2012). *Alati za interaktivnu nastavu matematike i e-učenje : praktikum za nastavnike i profesore matematike, informatike, tehničkog i informatičkog obrazovanja, fizike, hemije i profesore razredne nastave*. Univerzitet u Novom Pazaru.
Više autora: Plojović, Š., Bušatlić, S., & Bećirović, S. (2022). *Upravljanje projektima: (sa primjerima iz IT industrije)*. Univerzitet u Novom Pazaru.
Prevod djela: Spic, E. H. (2011). *Umetnost i psiha: studija o psihoanalizi i estetici.* (A. Nikšić, prev.). Clio.

Poglavlje u knjizi (monografiji)

Jedan urednik: Lamotte, J., & Smith, K. (2019). Play therapy. U: V. Carrion (ured.), *Assessing and treating youth exposed to traumatic stress* (pp. 129-140). American Psychiatric Association.
Više urednika: Islahi, A. A. (1996). Ekonomska misao Ibn al-Qayyima. U: Sadeq, A. M. & Ghazali, A. (ured.) *Pregled islamske ekonomske misli* (str. 300-321). El Kalem.

Naučni rad (članak) u časopisu
Opšti format je sljedeći:
Prezime autora, Inicijali imena. (godina). Naslov rada. *Naslov časopisa, godina* (broj izdanja), stranice. DOI.

Jedan autor: Bećirović, S. (2014). Švedska J.A.K. Banka - primjer alternativnom pristupu u bankarstvu. *Ekonomski izazovi*, *3*(6), 71-91. https://doi.org/10.5937/EkoIzavov1406071B
Više autora: Džemić, K., Bihorac, A., & Fehratović, J. (2022). Totalitarni društveni sistem i misleći čovjek u savremenoj bosanskohercegovačkoj i srpskoj romanesknoj prozi. *Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost, Novi Pazar*, *21*, 66-78. https://doi.org/10.5937/univmis2221066D

Saopštenje u zborniku sa naučne konferencije
Opšti format je sljedeći:
Prezime autora, Inicijali imena. (godina). Naslov rada. U: *Naslov konferencije* (stranice). Izdavač. DOI

Jedan autor: Cvetković, V. N. (2002). Institucije, država, identitet. U: *(Re)konstrukcija institucija: godinu dana tranzicije u Srbiji* (str. 27-42). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
Više autora: Jovetić, S. i Janković, N. (2011). Značaj naučno-tehnološkog razvoja za društveno-ekonomski razvoj zemlje: statističko-ekonometrijski model. U: *Tehnologija, kultura i razvoj: tematski zbornik radova XVIII naučnog skupa međunarodnog značaja "Tehnologija, kultura i razvoj"* (str. 142-151). Udruženje "Tehnologija i društvo".

Tekst preuzet sa interneta
Opšti format je sljedeći:
Prezime autora, Inicijali imena. (Datum objavljivjanja). *Naslov rada*. Ime internet stranice. Internet adresa.

Internet stranica sa autorom: Modestino, A. S. (26.07.2021.). *Diversifying the Dismal Science*. Project Syndicate. https://www.project-

syndicate.org/commentary/tackling-gender-and-racial-discrimination-within-economics-by-alicia-sasser-modestino-2021-07

Internet stranica ustanove: World Health Organization. (24.04.2019.) *To grow up healthy, children need to sit less and play more*. https://www.who.int/news-room/detail/24-04-2019-to-grow-up-healthy-children-need-to-sit-less-and-play-more

Internet stranica sa datumom preuzimanja: Wikipedia (2024). *Naučni časopis.* Preuzeto 14.02.2024. sa https://sr.wikipedia.org/wiki/Nau%C4%8Dni_%C4%8Dasopis

Napomena: Datum preuzimanja generalno nije neophodan, osim kada se radi o enciklopedijskom unosu, gdje se sadržaj stranice može mijenjati.

BROJEVI STRANICA I ZAGLAVLJA

Molimo Vas nemojte koristiti brojeve stranica ili zaglavlja.

RESUME

Na kraju teksta neophodno je dati rezime članka na engleskom jeziku u dužini do jedne stranice, ukoliko rad nije na engleskom jeziku.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008

UNIVERZITETSKA misao : časopis za nauku, kulturu i umjetnost / glavni i odgovorni urednik Mina Mavrić. - 2002, br. 1- . - Novi Pazar : Univerzitet u Novom Pazaru, 2002- (Kraljevo : GrafiColor). - 25 cm

Polugodišnje. - Drugo izdanje na drugom medijumu: Univerzitetska misao (Novi Pazar. Online) = ISSN 2560-4821
ISSN 1451-3870 = Univerzitetska misao (Novi Pazar)
COBISS.SR-ID 121150220